

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Prof. Dr. Hatice Şirin

SÖZ CÜK

Hikâyeleleri

Sözlerde Saklı Kültür

2. BASKI

Bilge
Kültür.Sanat

SÖZCÜK HİKÂYELERİ

(SÖZLERDE SAKLI KÜLTÜR)

YAYIN NO: 910

SÖZCÜK HİKÂYELERİ

(Sözlerde Saklı Kültür)

Prof. Dr. Hatice Şirin

© Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Sertifika No: 16228

1. Basım: Şubat 2019

2. Basım: Mayıs 2019

ISBN: 978 - 605 - 7931 - 10 - 8

Kapak: Yasin Çetin

Sayfa Düzeni: Nurel Naycı

Baskı-Cilt: Çevik Matbaacılık

Davutpaşa Cad. Besler İş Merkezi No: 20/18-19 Topkapı / İstanbul

Tel. (0212) 501 30 19

Kapak Baskı: Saner Matbaacılık

BİLGE KÜLTÜR SANAT

Nuruosmaniye Cad. Kardeşler Han No: 1 Kat: 1 34110 Cağaloğlu / İstanbul

Tel: (0212) 520 72 53 (Pbx) Faks: (0212) 511 47 74

bilge@bilgeyayincilik.com www.bilgeyayincilik.com

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

SÖZCÜK HİKÂYELERİ

(SÖZLERDE SAKLI KÜLTÜR)

PROF. DR. HATİCE ŞİRİN

PROF. DR. HATİCE ŞİRİN

Cihanbeyli-Konya'da doğdu. İlkokulu İzmir Kemalpaşa Merkez Cumhuriyet İlkokulu'nda; ortaokul ve liseyi Bornova Anadolu Lisesi'nde okudu. 1990 yılında girdiği Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden 1994 yılında mezun oldu. Yüksek lisans ve doktorasını Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yaptı. Yüksek lisans tezi Heslen Tufan'ın Şiirleri- Giriş, Metin Sözlük (1998); doktora tezi ise Türkçenin Ses Bilgisi Tarihi Üzerine Bir Deneme (2003) başlıklı olup Prof. Dr. Günay Karaağaç danışmanlığında tamamlanmıştır. 2010 yılında doçent olan Hatice Şirin, halen Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Eski Türk Dili Anabilim Dalı'nda öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. 2009 yılında Elginkan Vakfı Türk Kültürü Araştırma Ödülü'nü, 2014 yılında Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu Dil Ödülü'nü aldı. 2018'den beri Türk Dil Kurumu Bilim Kurulu asli üyesidir.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	9
HAYVAN HAŞERAT	13
Peygamberdevesi	13
Tahtakurusu	18
Flamingo	20
Güvercin	21
Çobanaldatan	22
Sazan	24
Sıçan	26
Deve	28
Canavar	30
Davar	32
OT, NEBAT	33
Erik	35
Bergamot	37
Ebegümeçi	38
Maydanoz	39
Çiçeği Burnunda ve Hıyar Gibi Adam	41
Akşamsefası	48
Güzelavrat Otu	50
Salkımsöğüt	52
Saman	53
Darağacı	55
BİR KENT, İKİ ÜLKE	57
Lübnan ve Labne	57
Aryan ve İran	59
Mardin	62
UZAY, KÂİNAT	64
Çolpan	64
Mars	67
Evren	68
Ozon	71
DERE, TEPE, YOL	72
Tepe	72
Deniz	74
Dalay Lama	76
Uğur	78

GIYİM KUŞAM, AKSESUAR, MAKYAJ	79
Viva Zapata: Tatar Çarığı Çabata	79
Yelek: Avrupa Dillerinde Türkçe Bir Sözcük (I)	84
Don	87
Gala	88
Lizöz	89
Cin	91
Bilezik	92
Küpe	94
Şemsiye	96
Boncuk	100
Maskara	101
Dövme	102
ARAÇ GEREÇ	108
Şömentabla	108
Höllük	109
İlgi ve İlgeç	111
Karandaş: Kurşunkalemin Rusçası	112
Sal	114
HAMUR ÇAMUR	115
Mıncık	115
Lokma	116
GÖSTERİŞ, ÇALIM	117
Fiyaka	117
Caka	118
SAVAŞ, SİLAH, MÜHİMMAT	119
Tabanca	119
Arsenal	122
Kamikaze	123
Amaç	125
KADIN, ERKEK	127
Kezban, Madam, Leydi	127
Karı	129
Yenge	130
Yılın Sözcüğü ve Baba	131
Oğlan: Avrupa Dillerinde Türkçe Bir Sözcük (II)	133
BİR MADEN, BİR MİNERAL	136
Altın	136
Tuz	138
AYNI VE NAKDİ İKİ SÖZ	141
Tümen	141
İpek	142

BİR HASTALIK, BİR İLAÇ	145
Sıtma	145
Eroin	146
İKİ MATEMATİK TERİMİ	147
Sıfır	147
Şey ya da X	149
İKİ RENK	150
Ala	150
Fuşya	151
İKİ ORGAN	152
Bacak	152
Öfke	153
REJİM VE DÜZEN MUHALİFLERİ	154
Çapulcu	154
Bıçkın	156
Çapkın	157
Hovarda	158
Yavşak	159
Lümpen	161
Bağnaz	163
Yüzlü Yüzsüz, Yollu Yolsuz	165
MÜLKİYET	167
İssiz	167
Tapu	169
İN CİN	171
Dev, Diva, Tanrı	171
Vampir: Avrupa Dillerinde Türkçe Bir	173
Sözcük (III)	173
POLİTİK AKIM VE DÜZEN	176
Feodalite	176
Şovenizm	178
Faşizm	180
İSKAN, YERLEŞİM	182
Varoş	182
Taşra	184
Teneke Mahalle	185
GAM, TASA, EFKAR	187
Felaket	187
Acı	188
Yazık	189
Bozlak	191
Yas	192
Vurgun	194

İYİLİK, GÜZELLİK, ONUR, ERDEM	196
İyi	196
Yavaş	197
Narin	199
Umut, Ümit	200
Yüz Suyu	202
Donkişotluk	203
ULUSAL KİMLİK	205
Töre	205
Ocak	208
SORU, YANIT	210
Soru	210
Yanıt	211
EYLEMLER	213
Özlemek	213
Gütmek ve Beklemek	215
Alışmak	217
Aramak	218
Güvenmek	220
Sömürmek	222
Bitmek	224
Düşünmek	225
Aldanmak, Aldatmak	227
Üzülmek	230
İçerlemek	231
Gücenmek	232
Aldırmamak	234
Tepmek	235
Dinmek	237
Uzlaşmak ve Eğitmek	239
Sınamak	241
Boş ve Boşamak	242
Evirmek	245
Dadanmak	246
Dikmek ve Diken	247
Ahkam ve Racon Kesmek	248
Çıtayı Yükseltmek	250
DİĞERLERİ	251
Geçeğin	251
Le Figaro	253
Portmanto Sözcükler	254
DİZİN	257

SUNUŞ

Sözcüklerin kökenleri, anlam dünyaları, toplumsal kültürümüzde ve bireysel yaşamımızdaki rolleri üzerine düşünmem, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne öğrenci olarak girdiğim yıllara, bu yıllarda dil hocalarım Prof. Dr. Günay Karaağaç ve Prof. Dr. Mustafa Öner'den ders aldığım günlere uzanıyor. Bu konuda beni tetikleyen olaysa, Bornova Anadolu Lisesinde öğrenciyken üniversite giriş sınavlarına hazırlanmak üzere yazıldığım özel bir dershanede Türkçe öğretmenimiz olan Hüseyin Toptaş'ın derslerinden birinde *nesne* sözcüğünün *ne ise ne*'den, onun da daha eski bir *ne erse ne* biçiminden geldiğini işitmemdi. Çoğu arkadaşımın üzerinde bile durmadığı bu küçük ayrıntı, bende gelecekteki çalışma alanımı belirleyecek kadar etki bırakmıştı.

1995 yılında, mezun olduğum bölüme araştırma görevlisi olarak atanmamla birlikte, Türk dili ve lehçeleri üzerine çalışmalarım da başlamış oldu. İdil-Ural bölgesi Türk lehçelerine odaklandığım ilk akademisyenlik yıllarının ardından, Eski Türkçe (Köktürkçe) alanına yöneldim. Eski Türk yazıtları üzerinde yaptığım söz varlığı çalışmalarını sürdürürken, Türkçe sözcüklerin kökenlerine dair araştırmalarımı da yürüttüm. Etimolojiye dair yazdığım her makale sürecinde, bu konunun sandığım kadar kolay olmadığını, aksine epeyce *çetin* cevizlerle karşı karşıya kaldığımı, içindeki yemişi ziyan etmeden bu cevizin kabuğunu çatlatıp kırmanın bir dizi zorlu aşamayı gerektirdiğini idrak ettim. Köken bilgisi alanında dirsek çürütmüş duayen bilim adamlarından Polonyalı Türkolog Prof. Dr. Marek Stachowski'nin “Bazı kelimelerin asli anlamını açıklamak için bir dilin ses tarihini ve sözcük yapım yollarını bilmek yetmez. Bu dili konuşan milletin kültür tarihine, etnolojisine dair çeşitli bilgilere de sahip olmak gerekir” şeklinde özetlediği yöntem, bu süreçte çalışmalarına rehber olurken, köken bilgisi konusunun

önemli isimlerinden hocam Prof. Dr. Günay Karaağaç'ın bir makalesinde okuduğum “Etimoloji çalışmalarının ana hedefi, diller arasında büyük ölçüde ortak olan ses değişmelerini izlemek değil, bir toplumun önceki ve sonraki bilgi ilişkisini belirleyerek, dil yoluyla, o toplumun dil ve düşünce dünyasının haritasını çizmek; fotoğrafını çekmektir.” cümlesi de aklımdan hiç çıkmadı.

Anahtar sayılabilecek bu yöntemleri izleyen bir araştırmacı -basit bir örnek verecek olursak- Türkiye Türkçesindeki *yeşer-* eyleminin özgün anlam dünyasının “yeşilleşmek”ten ibaret olmadığını, kökününse *yeşten* farklı bir biçime gidebileceğini dikkate alır. Nitekim Türkçe yazılmış en eski belgeleri incelediğinde bu eylemin asıl biçiminin *yaşar-*, anlamının “yeşilleşmek” dışında “ıslak, nemli hale gelmek”, kökünün *yaş* olduğunu, özgün anlamı “ıslak” olan *yaş* sözcüğünün “taze”den “yeşil sebze”-ye, “nemli”den “gözyaşı”na, “genç”ten “doğuştan beri geçen ve yıl birimi ile ölçülen zaman”a kadar bir dizi semantik dallanma yaşadığını, neredeyse bin yıl önce kaydedilmiş yazılı tanıklarla görür: *bu söğüt yaşarıp amtı kurumuş* “Bu söğüt yeşillenip şimdi kurumuş.”; *yaş süňükleri ınaru berü anta monta saçılıp* “taze kemikleri ileri beri oraya buraya saçılıp...” Ayrıca *yaşar-* eyleminin biçimsel bir değişime uğramaksızın Türkiye Türkçesine intikal ederken, aynı eylemin /y/ ve /ş/ seslerinin komşu ünlüleri inceltten etkisiyle *yeşer-* şeklinde geliştiğini, böylece anlam dalanmasıyla aynı sözcüğün birincil ve ikincil biçimlerde kullanımının sürebileceği sonucuna ulaşır.

XIX. yüzyılda Danimarkalı ve Alman bilim adamları Rasmus Rask, Karl Verner, Jacob Grimm ve August Schleicher tarafından geliştirilen karşılaştırmalı-tarihi metot, Türkolojiye de uygulandığından bu yana, Türk dili alanında büyük gelişmeler kaydedildi; çok ciddi ve önemli eserlere imza atan yerli ve yabancı Türkologlar yetişti; yetişmeye de devam ediyor. Dolayısıyla bugünkü birikimimi, yukarıda adlarını zikrettiğim üniversitedeki hocalarıma olduğu kadar, pek çok esere imza atmış değerli bilim insanlarına -W. Bang Kaup'tan Reşit Rahmeti Arat'a, Gyula Németh'ten Hasan Eren'e, Wilhelm Thomsen'den Marcel

Erdal'a, Gerhard Doerfer'den Semih Tezcan'a, Sergei G. Klyash-torniy'den Talat Tekin'e, hocalarım Günay Karaağaç'a, Mustafa Öner'e, meslektaşım ve dostum Özkan Öztekten'e ve adlarını teker teker anamadığım için beni bağışlamalarını umduğum bir-birinden değerli duayenlere borçluyum.

Elinizdeki bu kitabın temeli, 13.02.2013 tarihinde “Sovyet Türkleri *meyhaneye* neden *kabak* der?” başlığı altında bir yazıyı sosyal medya sayfamda paylaşmamla atıldı. Arkadaşılarımdan, öğrencilerimden, meslektaşlarımdan aldığım olumlu yorumlar, sözcükler üzerinde yeniden düşünmemi, bu sözcüklerin kökenleri ve eski anlamlarını sunmamın yanı sıra edebiyattaki ve genel olarak sanatın her türündeki yansımalarıyla yeniden değerlendirmemi, böylece akademik bir yazıyı imbikten geçirerek herkesin okuyabileceği hale getirmemi sağladı. Buradaki her yazı, hep bir duygunun eşliğinde yazıldı. Kimi zaman umutlu, kimi zaman kırılgan, kimi zaman kızgın, kimi zaman yorgun ve bitkin, kimi zaman neşeli, kimi zamansa çaresiz hissettiğim anlarda yazdığım yazılardı. Sosyal medya sayfamda paylaştığım bu yazıları akademik formatta yazmadığım için kullandığım kaynakları da kaydetmemiştim; ancak bunları bir kitapta toplama düşüncesini hayata geçirirken, bu konularla ilgili benden önce atılan adımlara, sarf edilen emeklere duyduğum saygıdan dolayı yararlandığım kaynakları her yazının sonunda vermeye çalıştım.

Bu yazıları kitap haline getirmem için beni teşvik eden herkese, özellikle de basımından önce kitabı baştan sona okuyan sevgili meslektaşlarım Dr. Ülkü Polat ve Doç. Dr. Özkan Öztekten'e teşekkür ediyorum.

Ekim 2018
Bornova-Şakran

HAYVAN HAŞERAT

Peygamberdevesi

Asur kralı Asurbanipal'ın hazırlatıp Ninova kütüphanesinde depolattığı çiviyazılı tabletler arasında M.Ö. 2300 civarında yazılmış Sümerce-Akadça bir sözlük (Urra=Hubulla) vardır. Tabletlerden üçü zoonimiye ayrılmış olup düzkanatlı böcekler listesinde peygamberdevesi, *buru.En.ME.LI* adıyla kaydedilmiştir. Sözcük kelimesi kelimesine “ölülerle iletişim kurabilen sihirbaz; kâhin” karşılığındadır. Başının tam altındaki kısaç olarak kullandığı ön bacaklarının meditasyon yaparcasına, hatta dua edercesine bir pozisyonda durması, avını bu şekilde zen-budist veya bir derviş sabrıyla beklemesi, gelecek saldırılardan korunabilmek için üzerinde bulunduğu yaprağın, çiçeğin, hatta taşın rengini alabilecek kamuflaj yeteneği, kafasını 180 derece döndürebilmesi, peygamberdevesinin ilk çağlardan bu yana doğaüstü güçlere sahip bir canlı muamelesi görmesini ve kültürel sembolizmlerle donatılmasını sağlar. O tüm dünyada mitolojik ve dinî bir sarmal içindedir. Eski Mısır Ölüler Kitabı'nda (M.Ö. 1555-1350), ölmüşlerin ruhuna yeraltında kılavuzluk eden ve onları büyük Tanrı Osiris'le buluşturan “minör bir Tanrı”dır. Bu motifi Fransız folklorunda daha yaşamsal bir boyutta görürüz: Kaybolan çocuklara parmağıyla gidecekleri istikameti peygamberdevesi gösterir. Güney Afrika Khoi kabilelerinde peygamberdevesinin, dünyaya gelen ilk canlı, diğer canlıların yaratıcısı ve büyük Tanrı Kaggen'in yeryüzündeki tecessüm etmiş biçimi olduğuna inanılır ve “Khoi'ların Tanrısı” anlamını taşıyan *hottentotsgot* sözcüğüyle adlandırılır.

O, yeryüzündeki en karizmatik ve grotesk böceklerdendir. Görüldüğü hemen her bölgede mitolojik ve dinsel metaforlarla adlandırılır. Pastoral şiirin öncüsü Grek şair Theocritus, M.Ö. III. yüzyılda 10 numaralı İdil'inde ona “dua eden kâhin, müneccim”

anlamına gelen *mantis religiosa* demiş. Ve bu ad, taksonominin babası İsveçli zoolog C. Linnaeus tarafından 1758’de benimsenip Avrupa dillerine ya doğrudan geçmiş ya da tercüme edilmiş: İngilizcesi *praying mantis*, İtalyancası *mantoidei*, Fransızcası *mantodea* vd. Dil milliyetçiliği hayli yüksek olan Almanlar, Grekçe sözcüğü alıntılamamış, tercüme etmişler: *Gottesanbeterin* “Tanrı’ya dua eden”. Rusça ve Ukraynacası *bogomol* “Tanrı’ya dua eden” anlamında. Diğer Slav dillerinde (Bulgarca, Makedonca, Sırpça, Hırvatça), aynı sözcüğe küçültme eki getirilmiş ve “dua eden ufaklık” anlamı *bogomolka* denmiş.

Hayvanlar dünyasında bu denli “Tanrı’ya adanmışlığın” eşine benzerine zor rastlanır. Dış görünüşünün çekirgeyi andırmasından dolayı kimi kültürlerde çekirge anlamı sözcüklerle birleştirilip adı konmuş: Ural dil ailesine mensup Macarcadaki adı *imádkozó sáska*, Fincedeki adı *rukoilijasirkka* olan bu “mübarek” mahlukun ismi, mezkûr dillerde “dua eden çekirge” demek. Kanatlarıyla birlikte ön bacaklarını iki yana açtığında, zat-ı şahanesinde sema eden bir Mevlevi dervîşi misali “mutasavvıf” özellikler de saptanmış. Bu sebeple Kazan Tatarcasında ona *sufi çikértke*, Başkurtçada *sufiy şinertke* yani “mutasavvıf çekirge” denir.

Bacaklarının bir böceğe göre olağanüstü uzun, ince ve çevik olmasından dolayı Arap ve İbrani kültürlerinde deve ve at anlamı sözcüklere iliştilirip adlandırılmış. Bir rivayete göre hac yoluna çıkan Müslümanlara, Mekke istikametini gösteren bir rehberdir. Arapçada, bu hayvana *feresü’n-nebiyyi* “peygamber atı” denir. XVI-XIX. yüzyıllara ait Osmanlıca sözlüklerde *Tanrı deveciği* adıyla kayıtlıdır; “Tanrı”nın yerini “peygamber”in alması ise muhtemel bir Arapça etkisidir. İbranicede “Süleyman’ın devesi” anlamına gelen *gamal şlomo* söz öbeği kullanılır. “Mübarek”in Kazakçada Süleyman peygamberin babası Davut peygamberin adıyla anılması ve *devit* denmesi, Türk lehçeleri içindeki en ilgi çekici adlandırmayla karşı karşıya getirir bizi. Kazak çocuklarına sıkça anlatılan *Karlıgaş pen Devit* (Kırlangıç ve Peygamberdevesi) adlı masalda, kırlangıç yavrularını yemeye çalışan yılanın gözlerini ön bacaklarıyla çıkaran peygamberdevesi, cesaret ve

yardımın alegorik bir yansımasıdır. Burdalık bölgesi Türkmenlerinin peygamberdevesini *yılangözçıkarcı* olarak anmaları, yumurta için kuş yuvalarına dadanan yılanların gözlerini, bıçkı dişli ön ayaklarıyla vurup çıkardığı efsanesinin Orta Asya Türklerindeki yaygınlığı yüzündendir. Türkmencedeki yaygın adı ise “Allah’ın atı” anlamı *hodayatı*’dır. Türkmencenin diyalektlerinde *hüdaydüye* “Hüda devesi” ve *bişikçi* “beşikçi” de denir. Son sözcük, ön bacaklarını birbirine kavuşturup avını beklerken kimi zaman beşik gibi sallanmasından ötürüdür. Özbekler de bu özelliğine vurulmuş olmalı ki, ona “beşik depreten” anlamı Özbekçe bir söz öbeği olan *beşiktervatar* demişler.

İranlılar medrese hocalarına ve mollaların başı olan büyük din bilginlerine *ahund* derler. Peygamberdevesine de antropomorf biçiminden, “mütedeyyin” hasletinden ve “takva ehli” olmasından dolayı Farsçada *ahundek* adını vermişler. *Ahundek*, “molla” anlamı *ahund* sözcüğünün küçültme ekli biçimidir. “Mollacık” demek!

Dağ, tepe, ırmak gibi engelleri yiyecek uğruna aşabilmesi, çiftleşme esnasında erkeğin kafasının dışı tarafından yenmesi, yiyecek bulamadıklarında kendi türünü bile mideye indirmesi, Çin kültüründe “hırs” ve “tamah” sembolü olarak görülmesine neden olur. T’ang Hanedanlığı dönemi şairlerinden Lo Hung-Hsien, “insan doğası gereği asla tatmin olmaz, bir fili yutmaya çalışan yılan ve bir ağustosböceğine hücum eden peygamberdevesine benzer.” der. Çilehaneye çekilmiş bir derviş misali sakince avlarını beklemeleriyle tezat oluşturan ani ve şedid avlanmaları, kendisinden büyük canlılarla kıyasıya mücadeleleri, Çin ve Japon kültürlerinde güç, cesaret ve gözü karalığı da simgelerken, Çin savaş sanatı Kung Fu tekniklerine ilham olmuştur. Bir Çin atasözünde “Bir kağınyı durdurmaya gücü yetmese de, bunu deneyecek acarlığı vardır.” şeklinde tanımlanan peygamberdevesi; Çince *螳螂* imleriyle gösterilir. İlk im (*táng*) “ağustosböceği”, ikincisi *láng* “yusufçuk”) anlamındadır. X. yüzyıldan itibaren Çinliler bambu kafeslerde peygamberdevesi besleyip birbirleriyle dövüştürür ve galip gelenin mağlubu yemesini izlerlerdi.

Peygamberdevesine Kırım Tatarcasında *şeytanatı* denir. Arapçanın (*feres iblis*) ve Fransızcanın (*cheval du diable*) bazı diyalektlerinde de aynı anlamı taşıyan sözcükler kullanılır. Şeytanla özdeşleştirilmesi, Kırgızcadaki *caaçı* “yay ustası savaşçı” ve Japoncadaki *kamakiri* “orak kesici” adları, peygamberdevesinin karşısını kendi içinde barındıran iki zıt (Tanrısal ve demonik) kutbuyla, “yin yang”, hatta “diyalektik” felsefeyi haiz olduğunu gösterir.

Peygamberdevesi, yüzyıllar boyunca sanat ve edebiyata da konu olmuştur. Salvador Dali, Jean-François Millet’in Louvre’de sergilenen *L’Angélu* (1857-59) adlı tablosundaki kadını, duruşundan dolayı peygamberdevesi ile özdeşleştirmiş; bu tablodan esinlenerek 1934’te *Atavism at Twilight* (Kunstmuseum, Bern) adlı resmi çizmiştir. Dali’nin tablosundaki erkekte baş yerine bir kafatası, göğüs kafesinde ise kalbin bulunduğu yerde bir delik vardır ki bu boşluk sanat eleştirmenlerince, dışı tarafından ısırlarak koparılmış olarak yorumlanır.

Türk edebiyatında da zaman zaman konu edilen peygamberdevesi, Adalet Ağaoğlu’nun öykülerinden birinde, hem kutsanmış hem de lanetlenmiş bir varlık olarak kadınla özdeşleştirilmişti: “Yavaş yavaş anımsıyorum: Bir zamanlar mükemmel bir peygamberdevesi olmayı düşlemiştim. Güneye, Akdeniz’e sık indiğim zamanlarda, bir seferinde taraçada otururken şişe ağzına tünemiş bir peygamberdevesi görmüştüm. İpincecik, uzun, kol gibi bir çift ön ayak, yine çok ince uzun arka ayaklar. Ön ayaklar, insan gibi dua edercesine birbirine çapraz bitişmişti. Mantis Religiosa? Arka ayaklar üçgenin dik açısı kadar kıvrılabilirdi. Üçgen bir baş, dışa fırlak bir çift göz. Hayvanın büyüüne kapıldım. Dakikalarca gözledim onu. Tepesinde görülür görülmez tellere benzer bir çift duyarga. Bunlar acaba taraçada esintiden mi böyle titreşip duruyor, yoksa ses alıcısı gibi duyarlı, dikkat kesilmiş, durmadan bir şeyleri kayıt mı ediyordu? Yoksa hayvan, türünün lanetlenmiş Cassandra’sı mıydı?”

Üçgen kafasıyla, gagamsı burnuyla, pörtlek gözleriyle dünya dışı yaratıklara esin kaynağı olmuş; sinema ve çizgi filmlerde

gördüğümüz pek çok “uzaylı” onun sayesinde tecessüm edebilmiştir. Kısacası peygamberdevesi insanoğlu tarafından hem takdis hem de tel’in edilerek adlandırılmış nadide canlılardan biridir.

Kaynaklar

- Abduldayev, E. - İsayev, D. red. (1969). *Kırgız tilinin tüşündürmö sözdüğü*, Frunze.
- Abdullin, İ. A. vd. (1977-1981). *Tatar Têlênêy Añlatmalı Süzlêgê*, Tom 3, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Ağaoğlu, Adalet (2001). “Tanrı’nın Sonuncu Tebliği”: *Toplu Öyküler*, İstanbul: YKY.
- Ataniyazov, Soltanşa (2004). *Türkmen Diliniñ Sözkökü (Etimologik) Sözlüğü*, Aşgabat: Miras.
- Babaş-B.-Eset- H.-Erbol-J.-Telgoja vd. red. (1999). *Kazak Tilinin Sözdigi*, Almatı: Kaz. Resp. A. Baytursınulı Atındagı Til Bilimi İnstitutı.
- Beekes, Robert S. P. (2009). *Etymological Dictionary of Greek*, Brill.
- Budge, E. A. Wallis (1909). *The Book of Opening the Mouth. Vol. I. The Egyptian Texts with English Translations*. Routledge.
- Dunmore, Charles W.-Fleischer, Rita M. (2004). *Medical Terminology: Exercises in Etymology*, F.A. Davis Company: Philadelphia.
- Liddel, Henry George-Scott, Robert (1996). *Greek English Lexicon*, Oxford: Clarendon Press, 9th edition.
- Prete, Frederick R.-Wells, Harrington-Wells, Patrick H. (1999). “The Predatory Behavior of Mantids: Historical Attitudes and Contemporary Questions”: *The Praying Mantis*, Johns Hopkins University Press.
- Sherman, Josepha (2008). *Storytelling: An Encyclopedia of Mythology and Folklore*, London-New York: Routledge.
- Rothman, Roger (2015). *Tiny Surrealism: Salvador Dalí and the Aesthetics of the Small*, University of Nebraska Press.
- Steingass, Francis Joseph (1977). *A Comprehensive Persian-English dictionary, including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature*. London: Routledge & K. Paul.
- Stookey, Lorena Laura (2004). *Thematic Guide to World Mythology*, Greenwood Publishing.
- Wehr, Hans (1976). *A Dictionary of Modern Written Arabic* (Ed. J. Milton Cowan). London: Harrap.
- Williams, Charles Alfred Speed (1976). *Outlines of Chinese Symbolism and Art Motives: An Alphabetical Compendium of Antique Legends and Beliefs, as Reflected in the Manners and Customs of the Chinese*, Dover Publications: New York.

Tahtakurusu

Günün birinde beynimi, kelimenin tam anlamıyla “tahtakurusu” kemirdi. *Tahta* anlaşılıyor da *kurusu nedir acaba?* Ne kurusu, neyin kurusudur?

Tahtakurusunu, ağaca, ahşaba dadanan, ağaçtan yapıldığı için kitabı da kemiren *tahtakurdu* ile karıştırmamak gerek. Sadece isim benzerliği var bunlar arasında. Tahtakurusunun İngilizce, Almanca, Arapça ve Rusça gibi dillerdeki karşılığı “yatak böceği” anlamına gelen sözcükler. Kan emmek için yatak kenarlarında ve içlerinde sinsice yuvalandıklarından ötürü bu adı almış.

Leiden Üniversitesinden Türkolog U. Bläsing “tahtakurusu”-nu konu alan makalesinde, bu böceğe Kıpçak Türklerince *kandalay* dendiğini, sözcüğün biçimsel farklarıyla birlikte listelemiş. Makalede, XIV. yüzyıldan beri Kıpçak metinlerinde geçen *kandalay*ın olası Moğolca kökenine dair uzun bir müzakere okuruz.

Bizi asıl ilgilendiren *tahtakurusu*, sadece Türkiye topraklarında kullanılan bir sözcük. Bu kan emiciye *kandalay* demeyen Oğuz Türklerinin dilinde (Kırım Tatarcası, Azerice, Türkmence, Gagavuzca) *tahta biti* / *tagtabiti* / *tafta biti* diyorlar. *Tahta* ve *bit* sözcükleri anlaşılır bir beraberlik sunuyor bize... *Kurusu* ise hala muamma.

Oysa bu muamma, 1962’de Ankara’da yayımlanan *Németh Armağanı*’nda çözülmüş. Avusturyalı Türkolog A. Tietze yazmış: *Tahtası* bildiğimiz “tahta”; *kurusu* ise Grekçe *korios* (κορίος) imiş. Sözü’nün kıtası, Grekçede *korios* zaten “tahtakurusu” demekmiş. Latin harfleriyle bile yazınca Google görsellerde bu koyu kırmızı-kahverengi parlak kabuklu kan emici böcek çıkıyor karşımıza. Böylece Farsça kökenli *tahta* ile Grekçe kökenli *korios* birleşmiş, mis gibi bir melez sözcük dünyaya gelip Türkçeleşmiş:

tahta+ korios > tahtakurusu. Kız kurusu, güllkurusu, hatta belki piç kurusu gibi sözlerin analojisiyle sonuna bir /u/ eklenmiş.

Bu cici sözle ilgili asıl tuhaf olan nokta ise Abdülhamit döneminde sansüre uğramış olması. Hüseyin Cahit, *Edebi Hatıralar*'ın 108. sayfasında nedenini açıklamış: "Tahtın kurusun" şeklinde yazılma, okunma ve bedduaya dönüşme tehlikesi."

Ne diyelim? Muzır haşerenin "muzır" adı...

Kaynaklar

- Bläsing, Uwe, "Sokakta Aldım Bir Tane Evde Oldu Bin Tane", *Bilig*, Kış 2012, Sayı 60, 19-56.
- Boyar, Ebru (2006). "The Press and the Palace: The Two-Way Relationship between Abdülhamid II and the Press, 1876-1908", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 69, No. 3, 417-432.
- Tietze, Andreas (1962). "Einige weitere griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch", *Németh Armağanı*. TDK: Ankara, 373-388.
- Yalçın, Hüseyin Cahit (1935). *Edebi Hatıralar*, İstanbul: Akşam Kitaphanesi.

Flamingo

Flamingo, İspanyolca “alev renginde” anlamına gelen *flamen*-godan dünya dillerine geçmiş. Biz de almışız, tepe tepe kullanıyoruz. Türk Dil Kurumu sözlüğünde “leyleksilerden, tüyleri beyaz, pembe, kanatlarının ucu kara, eti yenir bir kuş, Flaman kuşu” diye tanımlanmış. Oysa Anadolu’da ona yüzyıllardır *allı turna* deniyor. Türküsü de var dillere destan. Turnanın bir de tellisi var. Telli turna, gerçekten de bir turna cinsi, adını gözünden arkaya uzanan beyaz tüy demetlerinden alır. Allı turna ise, aslen turnagillerden değil; Türkler uzun bacakları ve boynundan dolayı bu adı vermiş.

Flamingo maddesinde, Türk Dil Kurumu sözlüğündeki tanım değiştirilmeli. Öncelikle etinin yendiği kısım çıkarılmalı. Uçan kaçan onca hayvanın etini zaten yerken, nesli tükenmekte olan bu güzeller güzelini bari rahat bırakalım.

Sözlükteki *flamingo* tanımı “Pembe veya ateş renkli tüyleri olan çok uzun boyunlu ve bacaklı bir kuş, allı turna.” olarak değişse günaha mı gireriz? Böylece hem o zarafet ve letafet abidesi, avcılardan uzak tutulur hem de sözlüğümüze *allı turna* eklenmiş olur... Çünkü Türk Dil Kurumu sözlüğünde *telli turna* var, ama *allı turna* yok. Gün gelir eksikliği hissedilir.

Kaynaklar

Skeat Walter W. (1993). *The Concise Dictionary of English Etymology*, Wordsworth Editions.

Çakmak, Merete-Işın, Mary (2005). *Anadolu kuş adları sözlüğü: Türkçe, İngilizce, Latince*, İstanbul: Kitap Yayınevi.

<https://www.etymonline.com/word/flamingo>

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a787eca90abf4.20472884

Güvercin

Güvercin adının boynundaki renkli boğumdan dolayı *gök* (< *kök*) sözcüğünden geldiğini, ilk kez Margit Palló adındaki Macar Türkolog, *Nyelvtudományi Közlemények* dergisindeki “Kököröcsin” makalesinde belirtmiş. Hem de 1923 yılında. Meğersem, *kököröcsin* Macarcaya geçmiş, ama “güvercin” anlamıyla değil. “Mavi anemon çiçeği” anlamını kazanmış bu dilde. Uzun sözün kısası maviş renk tonu olan her şeyin adı olabilmiş bu sözcük. Zira *gök*, Eski Türkçede *kök* biçiminde ve gökyüzünün rengini bildiriyor! *Gök* sözcüğünün de sadece maviyi değil gökyüzünün her türlü rengi (boz dahil) olduğunu Türkolog Sir G. Clauson 1972’de yazmış.

Gelişme şöyle: *gögerçin* > *göverçin* > *güvercin*. Hasan Eren ve Edward Tryjarski dışında, Margit Palló’nun adını hiç kimse anmıyor! Sanki Margit Hanım hiç yaşamamış, hiç yazmamış, sanki bu kökeni kendileri bulmuş gibi! Margit Palló, ünlü Macar Türkolog Zoltán Gombocz’un öğrencisiymiş. 1897’de doğmuş, 1984’te ölmüş. Ruhu şad olsun!

Kaynaklar

- Eren, Hasan (1958). “Türkçe Gök Kelimesinin Türevleri”, *Jean Deny Armağanı* (Hazırlayanlar: János Eckmann-Agâh Sırrı Levend-Mecdut Mansuroğlu), Ankara: TDK Yayınları, 85-89.
- Palló, Margit (1923). “Kököröcsin”, *Nyelvtudományi Közlemények*, Budapest: Akadémia Kiadása, 154-158 (http://real-j.mtak.hu/2693/1/NyelvtudomanyiKozlemenyek_021.pdf)
- Tryjarski, Edward (1990). “Pigeons on the Turkish roof: some historical and linguistic remarks”: *Altaica Osloensia, Proceeding: from 32th meeting of the Permanent International Altaistic Conference (PIAC)*, Oslo, June 12-16, 1989, Oslo 1990, 361-370.

Çobanaldatan

XVIII. yüzyıl sonlarında Farsçadan tercüme edilen bir sözlükte (*Burhan-i Katı*) *çobanaldatan* kuşu şöyle tarif edilir: “Kırlangıca benzer garip ve oyuncu bir kuştur. Zemine öyle bir durumda konar ki bir daha kalkamayacak gibi görünür. Tutmak amacıyla yanına doğru varıldığında dermansız bir şekilde kalkıp başka bir yere konar. Sözün kısası bu tavırla ne ele girer ne ümit kestirir, oyun oynayan bir sevgiliye benzer, kavuşarak ne aşığını şād eder ne de kederle berbat eder.”

Mütercim Asım Efendi! Sen ne tatlı dilli bir leksikograf imişsin! Karacaahmet Mezarlığında Harmanlık’tan Miskinler’e giden yolun sağ tarafındaki set üstünde medfun müellif, sözlüğünü yazarken *çobanaldatan*ın baykuş gibi gececil bir kuş olduğundan belli ki haberdar değilmiş. Onun kalkamayacak gibi görünmesinin sebebi, gündüzleri uyuması. Yuvasız kuşlardan olduğu için de ağaç dallarına veya yerde kuru yaprakların üstüne tüner. Çabucak yakalanacakmış izlenimi bu savunmasız hali yüzünden. Çobanlar da buna aldanıyor anlaşılan.

Orta Asya Türkleri onun bu hallerini oyunculuğuna bağlamışlar. Kazaklar ve Özbekler bu nedenle “yaramaz, haşarı kuş” anlamına gelen *tentekkus* (Kazakça) ve *tentekkuş* (Özbekçe) demiş; Kırgızlar da aynı düşünceyi paylaşıp Kırgızca “deli, çılgın kuş” anlamı *telikuş* demişler. Özbekçenin ağızlarında *çopanaldagıç*, *çopanaldavuc* sözcükleri de var. Türkmence, Tatarca ve Başkurtçada ise daha gerçekçi veya anlaşılır adlar verilmiş. Başkurtlar ve Tatarlar “gece güvercini” anlamında *tön gügerçini* (Tatar) *tön gügersini* (Baskurt), Türkmenler “gündüz körü” anlamı *gündizkör* adıyla anarlar.

Avrupa folklorunda keçiden süt emdiğine inanıldığı için “keçi emen ya da sağan” anlamı adlarla anılan (İngilizce *goatsucker*,

İtalyanca *succiapre*, Rusça *kozoday* vd.) bu kuşun sesi, *Türkiye'nin Kuşları*'nı yazan Selim Somçağ tarafından devamlı çevrilen bir çıkırık sesine (tıtıttıttı) benzetilir.

Kaynaklar

- Abduldayev, E.-İsayev, D. red. (1969). *Kırgız tilinin tüşündürmö sözdüğü*, Frunze.
- Abdullin, İ. A. (1977-1981). *Tatar télénéñ aňlatmalı süzlégé* III tom, Kazan.
- İskakov, A. I. vd. red. (1974-1986). *Kazak tiliniñ tüşindirme sözdigi*, 10 t., Almatı: Kazak SSR-niñ Gılım baspası.
- Mütercim Asım Efendi, *Bürhan-i Katı* (Çev. Mürsel Öztürk-Derya Örs), Ankara 2009: TDK Yayınları.
- Somçağ, Selim (2006). *Türkiye Kuşları*, İstanbul: YKY.

Sazan

Aslen “bataklık” anlamındaki *saz* ve “kılıç kabzası” anlamındaki *sap* sözcüklerinin ortak bir noktası var: İkisinin de +*An* ekiyle türetilmiş biçimleri mevcut. Bu ek sayesinde, ilk bakışta kök anlamı fark edilmeyen iki muhteşem sözcük ortaya çıkmış: *sazan* ve *saman*. Bu etimoloji, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*’nde Hasan Eren tarafından ayrıntılı olarak anlatılır.

Böylece *sazan* “bataklıkların balığı”, *saman* da “tahıl sapları” anlamıyla Türk dili tarihinde yollarına revan olup günümüze kadar gelmişler.

İlk Türk devletinin başkenti Ötüken’de ve diğer yerleşim birimlerinde deniz olmadığı için, eski Türkçede tuzlu su balıklarının adları da yoktu. Deniz balıklarının adlarını, Anadolu’ya taşındıktan sonra Rum komşulardan öğrenmişiz. Ama Eski Türklerin tatlı su balıklarıyla arası gayet iyiymiş. Bunun kanıtlarından biri de, Moğolistan’dan Anadolu’ya doğru gerçekleşen yaklaşık sekiz bin kilometrelik meşakkatli göç sürecinde, *sazanı* Orta Asya günlerimizin tatlı bir anısı olarak buralara getirmemizdir. Getirmekle kalmamışız. Sayısız deniz balığına ev sahipliği ve isim babalığı yapan Rumlara bile bu tatlı su balığının adını öğretmişiz. Bizim *sazan* dediğimize, onlar *sazani* demişler.

Sazan balığı, motorun sesini duyunca ürküp sudan dışarıya doğru fırlar. Oraya buraya yalpalarken de hoop diye balıkçı teknesinde bulur kendini... *Sazan gibi atlamak* deyimini buradan gelir.

Sazan gibi *samandan* da müthiş bir deyim üretmişiz: *Saman altından su yürütmek*.

Bu güzel vatani hem makro hem de mikro düzeyde bulanık bir suya çevirip balık avlayanların sazani, saman altından su yürütenlerin kurbanı olmayalım. Her söylenene ve yazılana kanmayalım.

Kaynaklar

Eren, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Ankara.

Millas, Herkül (2012). *Türkçe ve Yunanca Ortak Kelimeler. Terimler ve Atasözleri*, İstanbul: İstos Yayınları.

Sıçan

Eski Türkler *kasa sıçganak*; fareye de *sıçgan* (günümüzde *sıçan*) derdi. Af buyurun bunların kökü *sıçmak* eylemiydi. Farenin dışkısı dikkatlerini çekmiş, böyle adlandırmışlar, yapacak bir şey yok! Peki “kas” niye *sıçgan-ak* idi?

Kelimenin sonundaki *+ak* eki benzetme yapar. Aşağıda *ipek* kelimesinden söz ederken de karşımıza çıkacak. *Baş* kelimesinden *başak*, *ipten ipek*, *saçtan saçak* türetmemiz gibi *sıçgandan* da *sıçganak* türetmişiz. Yani, *başak* için *baştan*; *ipek* için *ipten*, *saçak* için *saçtan* ilham almışız. *Kas* için de *fareden*!.. Sadece biz değil, Hint-Avrupa dilleri ve Semitik diller de aynı ilişkiyi kurmuş: Latinceden İngilizceye geçen “fare” anlamı *mouse* ve “kas” anlamı *muscle* aynı kökten. Latince “fare” anlamı *mus* sözcüğünün küçültme biçimi *musculus* “kas” demek, ama asıl anlamı “küçük fare”... Arapça *adel* de “tarla faresi” anlamında. Onlar da kol kaslarını tombik küçük farelere benzetip *adele* sözcüğünü türetmişler!

Sıçganak sözcüğü, Türkçe bir metinde ilk kez *Çaştani Bey* adlı bir öyküde geçer. Orijinali Sanskritçe olan Budizme ait bu öykü, Eski Uygur Türkçesine Toharcadan tercüme edilmiş. Toharca, Hint-Avrupa dil ailesinin en doğudaki üyesidir. Bugün ölü diller kapsamında yer alır. Ülkesine kötülük ve sıkıntı getiren şeytanlara karşı *Çaştani Bey*’in verdiği mücadeleleri anlatan öyküde *sıçganak* şöyle geçer: *agızlarıntın közlerintin burunlarıntın barça korkgu teg ört yalın üntürüp tişlerin azıgların çıkıratıp sıçganakların urunu ayaların yapıntı* “Ağızlarından, gözlerinden, burunlarından hep korkunç ateş ve alev saçıp dişlerini ve azı(diş)lerini gıcırdatıp, kaslarına vurularak, avuçlarını yumruk yaptılar.” Öykü Türkçeye çevrilirken, *sıçganak* sözcüğü Toharca metindeki “kas” anlamı sözcüğün taklit edilmesi yoluyla türetilmiş de olabilir. İsveçli Türkolog Lars Johanson,

bu tür sözcüklere *anlam kopyası* diyor. Belki anlam kopyası, belki de özgün bir türetme! Bunun kanıtı şimdilik yok; ancak Eski Türklerin bizden daha sevimli oldukları bu sözcükle bile kanıtlanabilir. Kas için *sıçganak* “farecik” dedikleri yetmiyormuş gibi eşanlamlısını da üretmişler: *Bakaçuk* da demişler. *Bakaçuk*, “kurbağacık” demek!

Kaynaklar

Demir, Nurettin (2003). “Popüler Dil Tartışmalarına Dil İlişkileri Açısından Bakış”, *Cumhuriyetimizin 80. Yılında Türkçemiz*, Ankara Ticaret Odası-Anadolu Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları, 37-44.

Müller, Friedrich Wilhelm Karl-Gabain, Annemarie von (1945). *Çaştani Bey Hikayesi, Uigirica IV* (Çeviren. S. Himran), İstanbul: Burhaneddin Erenler Basımevi.

Tekin, Şinasi (1994). “Eski Türkçede Toharca Unsurlar”, *Tarih ve Toplum* 132, 5-12.
<https://www.etymonline.com/word/muscle>
<http://www.nisanyansozluk.com/?k=adale>

Deve

Deve işe yarar bir hayvandı. Erkeğine *buğra*, dişisine *maya*, tek hörgüçlüsüne *lök*, yavrusuna *torum* ve *boduk* denirdi. Hatta *torun* sözcüğü, Levitskaya, Gülensoy’a göre “deve yavrusu torum”dan gelişmiştir. Sadece bu kadar mı? *Havut* ve *kom* “deve semeri”, *mayak* “deve gübresi”, *taylak* “henüz yük vurulmamış genç deve”, *kükürt deve* “anası ve babası ayrı soylardan olan deve” idi. *Taban*, sadece “devenin ayak tabanı” anlamındaydı, sonradan genelleşti. Hatta *tabanlamak* fiili “deve için tepmek” idi. Devenin yavrusuna Eski Türkçede *köşek* de denirdi. *Köşek* Macarcaya Eski Batı Türkçesindeki biçimle, *kölyök* olarak geçmiş ve bu dilde başta kedi, köpek olmak üzere her türden “hayvan yavrusu” için halen kullanılmakta. Eski Türkçede “dişi deve”ye *ingen* de denirdi. Hatta *ingen yüki* “deve yükü” tamlaması, “bir devenin sırtına yüklenebilecek yük miktarına denk bir ölçü birimiydi. *Eğri tebe* ise, Moğolistan’a özgü çift hörgüçlü deveydi. Dede Korkut Kitabı’nda “deve sürüsü ve deve ahır” karşılığında *kaytaban* sözcüğü geçer. Örneğin *Kaytabanda kızıl deve esen olsa, torum verir* “Sürüdeki kızıl deve sağlıklı olursa yavru verir.” Bir de yavrusunu arayan dişi devenin yanık yanık çıkardığı ses vardır ki, bunun için aşağıda *bozlaka* bakınız.

Deve çokça atasözünde de geçer. Benim en sevdiğimse *deveye bindikten sonra çalı ardına gizlenilmez* “Herkesin gözü önündeki bir olayı gizlemeye çalışmak boşunadır” atasözüdür. Ağızlarından çıkanı kulağı duymayan kişilere öğretilmesi gereken ne ince bir söz! Bu ince ayrıntıların modern dünyayla unutulması ise yüreklerde yanan birer köz! Zira artık deveyi sadece “kibarlıktan nasibini almamış kişi” için kullanır olduk. Deveye yazık ettik!

Kaynaklar

- Eren, Hasan “Devenin Hamudu”. *Türk Dili*, S. 593, Mayıs 2001, 515-519.
- Gökyay, Orhan Şaik (2000). *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Gülensoy, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Menges, Karl Heinrich (1935). “Die Wörter für ‘Kamel’ und einige seiner Kreuzungsformen im Türkischen”, *Ungarische Jahrbücher* 15: 517-528
- Róna-Tas, András-Berta, Arpad (2011). *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. Wiesbaden: Harrassowitz (=WOT).
- Şçerbak, Aleksandr M. (1961): Nazvaniya domaşnıh i dikih jivotnıh v tyurskih yazıkah”: E.İ. Ubryatova (red.) *Istoričeskoe razvitie leksiki tyurkskih yazıkov*, Moskva, 82-172.
- Torun, Yeter (2002). “Divanu Lûgati’t-Türk’ten Türkiye Türkçesi Ağzlarına Deve ile İlgili Söz Varlığı Üzerine”, *Turkish Studies Volume 7/1*, 1995-2002.
- <http://www.nisanyansozluk.com/?k=torun>

Canavar

Dilimize Farsçadan geçen iki sözcük var: *Canavar* ve *dilaver*. Kök biçimleri Farsça *cân* ve *dil*. *Dil*, Farsçada “kalp, akıl, gönül” anlamında. *Canavar* ve *dilaver*, eklendiği sözcüğe “taşıyan; sahip” anlamları katan Farsça *-âver* ekiyle türetilmiş. Birincisi “can taşıyan, canlı”, ötekisi “gönül veya taşıyan” demek. Farsçada *dilaver* “cesur, gözü pek” mecazlaşması yaşamış. Türkçede de bir süre bu anlamla ve erkek adı olarak kullanıldıktan sonra tedavülden kalkmış.

Canavar ise Farsçada “canlı”dan başka, “tedbirsiz, ihtiyatsız” mecazıyla kullanılır¹. “Acımasız, kötü ruhlu, zalim” anlamı Farsçada yok, Türkçede ortaya çıkmış. “Canlı, mahluk” olan genel anlam daralarak “yırtıcı hayvan”, özellikle de “kurt” için kullanılmış. İstiklal Marşı’nın dördüncü kıtasının son dizesinde (*Medeniyet dediğin tek dişi kalmış canavar*) geçen canavarın “kurt” olduğu, “ulusun, korkma...” ile başlayan da bir önceki dizeden kolaylıkla anlaşılır. Burada Avrupa medeniyeti, ürkütücü bir şekilde ulumakla birlikte, ağzında tek bir diş kalmış ihtiyar bir kurtla sembolize edilir.

Türkçedeki “acımasız, zalim” anlamı, kurdun kuzuyu parçalamasına tanık olan Anadolu çobanlar tarafından üretilmiş olabilir. Türk Ceza Kanunu 82/1-b’de “Kişinin acıma hissi olmaksızın bir başkasını öldürmesi hâli”, “canavarca his” olarak tanımlanır. İşte bu kategoriye giren illetli canavarların, yuttukları cesaret haplarından mütevellit canice hislerle yaptıkları sinsî katliamların

1 Değerli Türkolog dostum Doç. Dr. Özkan Öztekten hatırlattı: Farsçada *canavar*-dan başka *canvar* sözcüğü de var. Farsça *can* ve “sahip, malik” anlamları veren *-var* ekiyle oluşmuş; “canlı; hayvan, mikroskobik canlı; vahşi hayvan; yaban domuzu; kuş” anlamlarında bir sözcük. *Canavarın* Türkçedeki “yırtıcı hayvan” anlamı bu iki sözcüğün karışmasından kaynaklanmış olabilir.

ardından; teessürlerimizi, “hangi ırktan ve dinden olursa olsunlar” cümlesiyle başlatmak zorunda kalmadığımız bir gün geldiğinde; ölenler ve şans eseri sağ kalıp hayatını hep sarsıntıyla geçirecek olanlar için içimizdeki en kuytu köşeler sızım sızım sızladığında gerçek birer *dilaver* insan olacağız... Ne zaman ki *canavar* sözcüğünün Anadolu ağızlarındaki “kurt”tan başka hiçbir anlamı aklımıza gelmeyecek, ne zaman ki *canavar* deyince naif bir F. N. Çamlıbel şiiri olan *Firari*’nin son iki dizesi aklımıza düşecek, işte o zaman hayat bayram olacak: *Sen bir âhû gibi dağdan dağa kaçsan da yine / Seni aşkım canavarlar gibi takîp edecek!*

O gün gelir mi? Kim bilir, belki.

Kaynaklar

Steingass, Francis Joseph (1977). *A Comprehensive Persian-English dictionary, including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature.* London: Routledge & K. Paul.

Davar

Eski Türkçede, sonradan “güruh, topluluk” mecazını kazanan “hayvan sürüsü” anlamalı *ögür* diye bir sözcük vardı. Daha çok insanlara alışabilen at, koyun, deve gibi hayvan sürülerini ifade ettiği için “evcil hayvan” için de kullanılırdı. “Bir topluluğun üyesi olma” anlamından dolayı birbirine alışmışlık ve münislik çağrışımı doğmuş ve sözcüğe “arkadaş, yoldaş” anlamı da yüklenmiş.

Bu arada Macarcada *társ*, Rusçada *tovarişç* şeklinde iki sözcük var. İkisi de “yoldaş, arkadaş, kanka” hatta “hayat arkadaşı” demek. İnanmayacaksınız ama, ikisi de Türkçe *tavar*, yani günümüz Anadolu Türkçesiyle söylersek *davar* sözcüğünden geliyor.... Rusçanın etimoloji sözlüğü yazarı M. Fasmer, *tovarişç*in Türkçe *tavar* ile eş sözcüklerinin birleşmesiyle (*tavar*+*eş* > *tavareş*) oluştuğunu yazmış. Şaşırtıcı olan, Rusçada ve Macarcada Türkçe bir alıntının olması değil, *davar*ın “yoldaş” anlamına ulaşması!

Eski çağ Türk insanının kendisine yoldaş ettiği “davar”ını, kendi türünden bakan modern çağ insanların kedi ve köpek yoldaşlarıyla karşılaştırsak, *davar* ve *ögür*deki mecazlaşmada şaşacak bir şey kalmaz!

Kaynaklar

- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- Fasmer, Maks (1964-1973). *Etimologičeskiy slovar' russkogo yazıka*, 1-4 tom, Moskva.
- Róna-Tas, András-Berta, Arpad (2011). *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. Wiesbaden: Harrassowitz.

Kabak (Rusya Türkleri Meyhaneye Neden Kabak Der?)

Eski zamanlarda cam ve billur çok pahalı olduğundan su kabaklarının içi oyulup kurutularak su, şarap ve sair içeceklerin kabı olarak kullanılırdı. Osmanlı İmparatorluğu döneminde özellikle şarap saklama işine yarayan, büyüklüklerine göre şişe, tas veya kadeh yerine geçen içi oyulmuş kabaklar, sadece Anadolu topraklarında değil, kabağın yetiştiği hemen her yerde ve Orta Asya Türk ülkelerinde de aynı amaca hizmet ederdi.

1552’de Korkunç İvan’ın Kazan’ı (bugünkü Tataristan Özerk Cumhuriyeti’nin başkenti) işgal etmesinin ardından Ruslar, bu Türk kentinde şarapların *kabak* adı verilen kaplarda saklandığını ve içildiğini öğrenirler. Birkaç yıl içinde kültür etkileşiminin harikulade örneklerinden biri gerçekleşecektir: 1560’lı yıllarda Moskova’nın merkezinde bir adacık olan Balçug’da açılan tavernaya Tatar “şarap kadehleri”nin etkisiyle *Kabak* adı verilir. Çar İvan Moskova’da votka satışını yasakladığı için Balçug’da açılan *Kabak*, sadece *opriçnina* üyelerine hizmet verir. Satıştan elde edilen gelirlerse hazineye aktarılır. 1588’e gelindiğinde *kabak* sayısı arttığını I. Elizabeth tarafından Rusya’ya gönderilen Giles Fletcher the Elder’in 1591’de yayımladığı “Of the Russe Common Wealth”ten öğreniriz: “Çarın idaresi altındaki her kentte Rus şarabı, bira ve bal şarabının satıldığı *cabacklar* ya da içki mekânları var.” Büyük Sovyet Ansiklopedisi’ne göre 1746’da sayısı bini geçen bu mekânların adı *piteinoe zavedenie* “içki müessesesi” olarak değişse de *kabak* sözcüğünün kullanımı pejoratif bir çağrışımla sürer.

Böylece Rusçaya giren sözcüğün anlam alanı Ruslar tarafından “pub, meyhane” ile özdeşleştirilir; birkaç yüzyıl içinde sosyo-ekonomik açıdan alt ve orta düzeyde olan Türklerin de cam ve kristal eşyayı satın alabilir hale gelmesi sonucunda *kabak*ın

“kadeh” anlamına dair eski anılar hafızalardan silinir. Bu arada 1552’den itibaren Ruslarla “daha çok kaynaşma” sebebiyle olsa gerek, Tatarlar ve Orta Asya Türkleri de meyhanelere *kabak* demeye başlar... Böylece “Rusça” sanılan bir sözcük Tatarcaya geçmiş gibi olur. Hatırlatmakta yarar var: Almanca *krug* sözcüğü de bizim *kabaka* çok benzer: Hem “şişe, bardak” hem de “pub, taverna” anlamından dolayı...

Not: Osmanlı döneminde meyhaneleri bazen de kıraathaneleri basan zabıtlar (zira şimdi olduğu gibi o dönemde de kaçak içki satan mekânlar vardı) şarap dolu kabakları etrafa savururlarmış. Bir köşede kendi halinde oturan birine isabet ettiğinde, bu kişi *kabak benim başımda patladı* dermiş... Kabağın isabet ettiği masumlar öyle çokmuş ki, deyim bugüne kadar gelmiş...

Kaynaklar

Blue, Anthony Dias (2004). *The Complete Book of Spirits. A Guide to Their History, Production, and Enjoyment*, New York: HarperCollins.

DWDS: Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache (<https://www.dwds.de/wb/Krug>)

Fasmer, Maks (1964-1973). *Etimologičeskiy slovar' russkogo yazıka*, 1-4 tom, Moskva.

Holt, Mack (2006). *Alcohol: A Social and Cultural History*, Oxford: Berg.

Onay, Ahmet Talat (1992). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, (Hızl. Cemal Kurnaz), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Schrad, Mark Lawrence (2014). *Vodka Politics: Alcohol, Autocracy, and the Secret History of the Russian State*, Oxford University Press.

Erik

Çinli ressam Chang Dai-chien'in 1983'te çizdiği *İlkbaharda Erik Çiçekleri* tablosu ne kadar zariftir; ağacın hüznle eğilmiş dalında, hüsrarla biten bir aşk öyküsü saklı gibidir. Chang Dai-c-hien resmi çizdiği yıl, 84 yaşını doldurmasına iki ay kala bu dünyadan göçtü. Gansu Dun Huang'daki mağara içi Budist resimleri iki buçuk yılda kopyalayan ressamdır kendisi aynı zamanda. Dun Huang mağaraları, bizim için çok önemli; çünkü en eski Türkçe yazmalar bin yıla yakın bir zaman orada depolanmış. Bu yazmalar arasında Uygurların yazdığı ilk Türkçe fal kitabı *Irk Bitig*, Budizmin Mahayana koluna ait sutra *Altun Yaruk*, Tibet harfli *Oğuz Kağan Destanı*, Eski Uygurcaya Tibetçeden çevrilen Budist öykü *Prens Kalyanamkara* ve *Papamkara* ilk akla gelenler. Bu yazmalar günümüzde Paris, Berlin, Londra, St. Petersburg, Tokyo ve Pekin'deki çeşitli kütüphanelerde korunmakta.

Asıl mesleği doktorluk olan, kırkından sonra arkeolojiye, ardından da Türkolojinin en eski çağlarına merak salan Albert von Le Coq'un Dun Huang ve Turfan bölgesinde bizzat bulup Berlin'e götürdüğü Eski Türkçe yazmalardan bir kısmı tıp metnidir. İşte bunlardan birinde şöyle bir cümle geçer: *kayu tişining kagukı tudunsar tülüg erüknüñ kasıkın alıp kaşanıg yoluğa urgu ol bat kaşanur*. Bugünkü Türkçeye şöyle aktarabiliriz: "Eğer bir kadının idrar kesesi tutulduysa (idrar yapmakta zorlanıyorsa), şeftalinin kabuğunu alıp idrar yoluna sürmelidir, derhal idrarını yapar."

Bu cümle, Türkçede *erük* "erik" sözcüğünün kaydedildiği en eski metinlerden biridir. Peki *erük*, o zamanlar da bugünkü anlamında mı kullanılmıştı? Bunu Kaşgarlı Mahmud, XI. yüzyılda cevaplamış: Türkler çekirdekli meyvelere genel olarak *erik* demişler. *Sarıg erük* (sarı erik) "kayısı"; *tülüg erük* (tüylü erik)

“şeftali”; *kara erük* (kara erik) “mürdüm eriği”dir. Bu meyvelerin bahçesine *erüklük*, bunları canın çekmesi durumuna *erüksemek*; bu ağaçlardan birinin meyve vermesine de *erüklenmek* denir.

Anadolu’ya gelen Oğuz Türkleri unutmuş; ama günümüzde Kazak, Kırgız, Özbek, Uygur, Tatar, Başkurt gibi Türk toplulukları “kayısı” ve “şeftali” için hala *erik* sözcüğünü kullanmaya devam ediyorlar. *Erik*, Türkolojideki yaygın bir inanışa göre “olgunlaşmak” anlamalı *ermek* fiilinden türemiş. Nereden tüerse türesin bunların hepsinin çiçekleri çok ama çok güzeller. İnsan onları görünce olduğu yerde mıhlanıp kalır. Zaten gülgillerden olup da güzel olmamak ne mümkün!

Kaynaklar

Divanu Lugâti ’ı-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, (Ahmet Bican Ercilasun-Ziyad Akkoyunlu), Ankara 2014: TDK Yayınları.

Jie, Lou (2016). “Wall Painting Replication at Dunhuang: A Personal Account of Its History and Technique”: *Cave Temples of Dunhuang: Buddhist Art on China’s Silk Road*, (Ed: Neville Agnew, Marcia Reed, Tevvy Ball) Getty Publications

Rachmati, G. R. (1930). “Zur Heilkunde der Uiguren”, *Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften*, Phil: Hist. Klasse, XXIV, Berlin. 451-473. -2 levha.

Sullivan, Michael (1996). *Art and Artists of Twentieth-century China*, University of California Press.

<http://www.comuseum.com/painting/flower-painting/plum-blossom/>

Bergamot

Geçenlerde bizim üniversitenin botanik bahçesine gittim. İki yılbaşı çiçeği, bir yaprağı güzel, bir de sarısabır aldım. Cilt bakımını organik yapmak isteyen hanımlar tarafından evde yetiştirme modası başladığından beri, *sarısabır* artık *aloe vera* adıyla biliniyor.

Sonrasında görevliyle bahçe içindeki seraları gezdik; çeşit çeşit orkideler, menekşeler, kaktüsler, hevenk hevenk muzlar, ananaslar, bergamotlar ve daha neler neler. Bergamotu dalında ilk kez gördüm. Meğersem bizim kadim dostumuz, pürtüklü, hat-ta selülitli bir limonmuş! Bizim, çünkü *bergamot*, Türkçe *beg armut* “bey armudu” sözcüğünden geliyor. Etimoloji sözlüklerinde “bey armudu”, Fransızcada “senyor armudu” (*poire du seigneur*), İtalyancada “sinyor armudu” (*pero del signore*), İngilizcede “lord armudu” (*lord's pear*), Almancada “prens armudu” (*Prinzenbirne*) diye kayıtlı.

Eski İngiliz başbakanlarından Earl Charles Grey, bergamotlu çayı pek sevdiğinden ünlü İngiliz çay üreticisi Twinings firmasına çay fabrikasına “Bunu üretip satın” talimatını vermiş. O gün bugündür beyarmudunu, *Earl grey* (Kont Grey) diye höpürdetiyoruz.

Armudun iyisini çoktandır ayı dostlarımız değil, senyörler ve kontlar yiyor.

Kaynaklar

Battle, Will (2017). *The World Tea Encyclopaedia: The World of Tea Explored and Explained from Bush to Brew*, Leicester: Matador Publishing.

Genaust, Helmut (2005). *Etymologisches Wörterbuch der botanischen Pflanzennamen*, Hamburg: Niköl Verlagsgesellschaft.

Tonelli, Nicole-Gallouin, François (2013). *Des fruits et des graines comestibles du monde entier*, Paris: Tec & Doc Lavoisier

<https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/bergamot>

Ebegümeci

Apa, Türkçede kadını da erkeği de kucaklayan ortak bir sözcüktür. VIII. yüzyılda “ata, cet” anlamında görülür; aynı zamanda bilgeliğiyle ün yapan yaşça büyük idarecilerin unvanıdır. Sonraki dönemlerde (yaşça büyük olması şartıyla) hem erkek hem de kadın akrabalık adlarını karşılar: “Dede; baba; amca; ağabey” ve “nine; anne; kaynana; hala; teyze; yenge; abla” için kullanılır. Sözcüğün ünlülerinin ön damakta telaffuz edildiği biçimi *ebe*, bilgi ve becerisiyle saygınlık kazanmış yaşı büyük kadınlara hitap şeklidir.

Dolayısıyla Türkiye Türkçesinde “doğum yaptıran kadın”dır: *ebe*. Bilgisini yaymak için “çok konuşan, geveze”dir: *lafehesi*. “Çocuk oyunlarında cezai sorumluluk üstlenen”dir: *körebe*.

Gökkuşağı, çok eski bir geçmişteki büyükannelerden birinin rengârenk kuşağı sayıldığı için olsa gerek ona “*ebemkuşağı*” da demişiz

Anadolu ağızlarında *gömeç* de denilen *ebegümeci*, tohumlarının toprağa muhtemelen ebelerimiz tarafından gömüldüğüne dair bir inanıştan dolayı *ebe gömeci* > *ebegümeci* adını almış. Öte yandan rahim bölgesinde kan akışını arttırdığından çokça tüketilmesi, gebelikte düşüğe sebep olmaktadır. Bitkinin adı, ebeler tarafından bu amaçla da kullanılmasından kaynaklanıyor olabilir.

Kaynaklar

- Divanu Lugâti'l-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, (Ahmet Bican Ercilasun-Ziyad Akkoyunlu), Ankara 2014: TDK Yayınları.
- Grønbech, Kaare (1953). “The Turkish System of Kinship”, *Studia Orientalia I*, Joanni Pedersen, Septuagenario a.d. VII id. Nov. anno MCMLIII, 124-129.
- Li, Yong-Söng (1999). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- Uhri, Ahmet (2011). *Boğaz Derdi, Tarım ve Beslenmenin Kültür Tarihi*, Ege Yayınları.

Maydanoz

Makedon, Olimpos'un efendisi, Tanrıların hükümdarı Zeus ve onun çok sayıdaki eşinden biri olan Thyia'nın iki ölümlü oğlundan birinin adıdır. Bu ada binaen Antik Yunanistan'da ve Doğu Roma İmparatorluğu'nda bazı şehirler *Makedon* adıyla anıldı. 1991'de kurulan Makedonya Cumhuriyeti de, bu mitolojik karakterden aldı adını. Zeus-Thyia ikilisinin diğer oğlu *Magnesia*'nın ismi ise halen Anadolu'da bir kentte yaşamakta: Manisa.

Makedon'un kelime anlamı, kesin olmamakla birlikte bölgede yaşayan insanların fiziksel özelliklerinden ötürü “uzun” ve “ince”-dir. Bu anlam günümüzde tamamen unutulmuş ve kimi Avrupa dillerinde “türlü, karışım” anlamını kazanmıştır. Değişimin nedeni Makedonya'nın çok sayıda farklı etnik kökenli halkı barındıran bir ülke olmasıdır. İtalyan, Bulgar ve Sırların “Rus salatası”, Balkan halklarının “Fransız salatası” dediği küp küp doğranmış sebze çeşitleri, Fransa'da *macédoine de légume* “sebze karışımı” adıyla anılır. İspanyollar ise yarım santim ölçüsünde kesip hazırladıkları meyve salatasını *macedonia de frutas* “meyve karışımı” olarak adlandırır. Fransızca sözlüklerde *macédoine* sözcüğü “mozaik, potpuri” ile eşanlamlı gösterilir. Zaten *pot-pourrinin* kendisi de Fransızcada “türlü yemeği” anlamındadır; sözcüğe “türlü müzik parçaları” anlamını biz Türkler yakıştırmışız.

Ama asıl ilgi çekici olan Rumcada maydanoza “Makedonya otu” anlamı *makedonesi* denmesi; Anadolu'daki Türk komşularına bunu öğretmeleri ve nihayet Türk dilinde “makedonesi”nin metamorfoz geçirip *maydanoza* dönüşmesidir. Osmanlı döneminde maydanoz sözcüğünü Ermeni, Bulgar, Sırp ve Arnavut yurttaşlar da benimseyince bu şifalı bitki Balkan, Anadolu ve Kafkas bölgelerinde maydanoz olarak ünlendi. *Maydanoz*

sözcüğü hakkında daha ayrıntılı bilgi almak isteyenler, Türkolog dostum Özkan Öztekten'in "Her Söze Maydanoz" makalesini okumalıdır.

Kaynaklar

Dragoescu, Alina-Andrea (2012). "French Borrowings in the English of Gastronomy": *The English of Tourism* (Edited by: Georgeta Rata, Ioan Petroman, Cornelia Petroman), Cambridge Scholars Publishing

Liddel, Henry George-Scott, Robert (1996). *Greek English Lexicon*, Oxford: Clarendon Press, 9th edition.

Littre, Émile Maximilien Paul (1960). *Dictionnaire De La Langue Française*, Tome 4, Gallimard Hachette.

Öztekten, Özkan (2009). "Her Söze Maydanoz", *Türk Dili*, Sayı 694, Ekim 2009, 501-509.

<https://www.merriam-webster.com/dictionary/macédoine>

Çiçeği Burnunda ve Hıyar Gibi Adam

Roma ve Bizans devrinde Likos (Gr. Λύκος “kurt”), Türk devrinde Bayrampaşa adıyla anılan dere, İstanbul Suriçi’nin (Tarihi Yarımada) biricik akarsuyu idi. Dere, Suriçi’ne Sulukule adı verilen kemerli geçitten girer, Aksaray’a doğru ilerleyerek bugünkü Vatan caddesi boyunca akar ve Langa civarında Marmara denizine dökülürdü. Prof. Dr. Semavi Eyice, 17.03.2010’da Yıldız Teknik Üniversitesi’nde gerçekleşen “Mimaride İstanbul” başlıklı konferansında, Sulukule’nin adının da bu dere-den geldiğini belirtir. Kule, dere suyunun şehre güvenli biçimde girebilmesi için gözcü kulesi olarak inşa edilmişti.

Bizans dönemindeki gelenek, İstanbul Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedildikten sonra da sürmüş; Suriçi’nde daha çok gayr-i müslimler (Rum, Ermeni, Musevi, Roman vd.) ikamet etmişti. Kendisi de Langa’da doğan Osmanlı İmparatorluğu dönemi diplomatlarından Eremya Kömürçüyan, XVII. yüzyılda yazdığı *İstanbul Tarihi*’nde, “Bu bölgede ve sur dahilinde Karamanlı denilen halkın oturduğunu, Rum oldukları halde Rumca bilmeyip Türkçe konuştuklarını, Sultan Mehmet’in İstanbul’u fethettikten sonra onları buraya gönderdiğini” yazar. Büyük Langa bostanlarının bulunduğu Yenikapı’nın güneyinde deniz içinde bulunan Papaz Kulesi (Belisarius) ile Kumkapı’ya kadar olan bölgenin de Rum ve Ermeni mahalleleri sınırı olduğunu yine Kömürçüyan’dan öğreniriz.

İlber Ortaylı, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*’nde, Langa mahallesinin Bizans döneminde Vlanga, Ulanka ya da Langa şeklinde anıldığı ve bu isimlerden Langa’nın 12. yüzyıldan beri kullanıldığı bilgisini verir. Langa, asırlar boyu Likos dere-sinin suladığı verimli topraklardaki bostanlarıyla ün yapmıştı.

Günümüzde Yenikapı Metro İstasyonu civarında bir sokak adında yaşayan *Langa bostanları*, İstanbul'un fethini izleyen yıllardan 1950'lerin sonunda imara açılana dek şehrin zerzevat ihtiyacını karşılamıştı. Sermet Muhtar Alus, 22 Mayıs 1951 tarihli Akşam gazetesinin *Gördüklerim, Duyduklarım* köşesinde bu konuyu ele alıp "Bulgar, Rum ve Adalı bahçıvanlarca işletilen bostanlarda dut, mısır, Mustabey armudu, incir ve sırık domateslerin de bol yetiştiğini, kuyularının suyu çok ve tatlı olduğundan orada yetiştirilen yemiştir, zerzevatın başka bir lezzet taşıdığını" yazar.

Kömürciyan, *İstanbul Tarihi*'nde, Davudpaşa Kapısı'nı şöyle anlatır: "Küçük Vlanga bostanının bulunduğu bu yer, Yenikapı'ya kadar iki kat surla çevrilidir. Büyük bahçe denilen Vlanga bostanının hıyarları çok büyük olur. *Vlanga*, Rum dilinde 'yeşillik' manasındadır." Bu satırlar, bölgenin XVII. yüzyılda da bostan olduğunun ve Langa bostanlarının özellikle meşhur olan ürününün salatalık, nam-ı diğer hıyar olduğunun kanıtını sunar. S. M. Alus, mezkûr makalesinde ayrıca, Langa hıyarlarıyla ilgili şu ilginç bilgiyi verir: "O vakitler kol gibisi on paraya, biraz ufarağı beş paraya. Makbulü eğri büğrü olmıyanı, rengi zümrüt gibisi. Sarılaşmış (tohumluk) sayılır, fakir fukara harcı olarak okkası iki kuruşa, bilemedin yüz paraya satılır, kısa ve tıkızları turşuluk Rus hıyarı diye anılırdı."

Langa bostanları, I. Theodosius döneminde (M.S. IV. yüzyıl) genişletilerek Portus Theodosiacus adını alan Eleutherios limanının doldurulmasıyla tarım arazisine dönüşmüştür. Bu bilgiyi de, XVI. yüzyılda İstanbul'a gelen Fransız doğabilimci, topograf Petrus Gyllius'tan alırlar: "Liman doldurulmuş, geniş bostanlara yeşillik ekilmiş, çok az sayıda da arbor (ağaç) dikilmiştir." Bu ifadelerden Langa bostan ocaklarının İstanbul'un fethini izleyen yıllarda açıldığı ve en az beş yüz yıllık bir geçmişi olduğu anlaşılır.

Tuğba Kara, 1719 tarihli bir kefil defterinden hareketle Langa'dan Yedi Kale ve Yeni Bahçe'ye kadar olan kısımda sıralanan bostan sayısını 195 olarak belirler. Arif Bilgin'in yaptığı bir çalışmadan da, arşiv belgelerinde İstanbul ve çevresindeki bostanların, dev kentin ihtiyacını karşılayacak şekilde örgütlendiğini, sadece Suriçi'nde değil surların dışında da çok sayıda bostan

bulunduğunu, örneğin XIX. yüzyılın başlarına ait bir İstanbul mahkemesi sicilindeki listeden, Yenikapı'dan Topkapı'ya kadar olan surdışı bölgedeki Bayrampaşa ve Eyüp bostanlarının sayısının 58 adet olduğunu öğreniriz.

Bostanların oluşturulması, işletilmesi, kiraya verilmesi, ekim ve hasatı, İstanbul için sadece ekonomik bir faaliyet değildi. Bostanlar, zamanla yeni bir kültürün ve bu kültüre bağlı olarak gelişen bir dilin kaynağı haline de gelmişti. Anadolu'nun tarım kültürüne ait söz ve deyim varlığı ile bunların ortaya çıkmalarındaki etmenler bugüne kadar incelenmediğinden bu deyimlerin bazıları, sadece yarattığı çağrışımlarla anlaşılmaktadır. *Hıyar gibi* ve *çiçeği burnunda* deyimleri, bunlardandır.

Aka Gündüz'ün *Eğer Aşk* (1946) romanında “Saadet ferik elması, *langa hıyarı* değildir. Dişlenip hart hart yenmez. Saadet takke de değildir. İbiğinden tutup kafamıza geçiremeyiz.” cümlelerinde geçen *langa hıyarı* ve *ferik elması*ni tarif edebilecek hemen hemen hiç kimse kalmadı. Yalnızca hasat edilen ürünler değil, bunların ekilip biçilmesi, sulanması, nakliyatı vb. etrafında oluşan kültür öğeleri de yitip gitti. Örneğin H. R. Gürpınar'ın *Efsuncu Baba* (1924) romanında, cahil bir delikanlı olan Agop'un Farsça “gözyaşı” anlamı *eşk* sözcüğünü *eşek* okuyup² Divan şairlerini eleştirmek üzere kurguladığı şu dizelerdeki *Langa'nın bostan dolabı*, günümüz insanların çoğunda, hiçbir anlam ifade etmez: *Eşek çeşmim hazretinle bingir bingir ağlaor / Langa'nın bostan dolabı matem ile çağlaor*. Bu dizelerde, sadece Langa bostanlarında yetişen ürünler değil, bir zamanların su dolapları, bu dolaplardaki çarklı mekanizmayı döndüren beygirler, bu beygirlerin sürekli aynı dairede döndüklerini hissedip başları dönmessin, mideleri bulanmasın diye gözleri bağlandığından ortaya çıkan *dolap beygiri* gibi deyim ve daha nice kültür ögesi, “ölümü üç günden sonra duyulan, soğuk su ile yuyulan garibanlar” gibi sessiz sedasız yok olup gitmekte.

2 Arap alfabesiyle bu iki sözcük aynı harflerle yazılır: اشک

Aka Gündüz'ü Keçiören'deki evinde ziyaret eden Celal Ergun, *Modern Türkiye Mecmuası*'nın 15. sayısında "Geçiörende Aka ile Tatlı Bir Sohbet" başlıklı bir yazı yayımlar. C. Ergun, dönemin ünlü yazarına ait evin bahçesindeki tarhlar arasındaki ufak fidelerin ne olduğunu sorduğunda A. Gündüz'den şu yanıtı alır: "Dört türlü kabak, üç türlü hıyar ekim. Sakız kabağı, asma kabağı, helvacı kabağı bir de bal kabağı. Hıyarlara gelince; *fidan boylu Langa*, yuvarlak Rus, bir de çardak.. Fakat bunların hepsinden ziyade insanın hıyarı pek hoşuma gider, onu bunlara tercih ederim."

Aka Gündüz'ün büyük bir incelikle "fidan boylu" diye niteliği o meşhur, iri kıyım Langa hıyarından geriye sadece bir avuç anı kaldı. Anılardan biri *hıyar gibi* deyimidir. Bostanların henüz imara açılmadığı dönemlerde, nezaketten nasibini almamış, görgüsüz erkeklere *Langa hıyarı gibi adam* denirdi. Zira Langa hıyarı, diğer salatalık türlerine göre çok iri, çok sulu ve S. M. Alus'un deyiimiyle "kol gibi" olurdu. 1664 yılında Kara Mehmet Paşa maiyetinde Viyana'ya giden Evliya Çelebi'nin bu ziyarete dair izlenimlerini, *Seyahatnâme*'sinde okurken, kutsal Roma imparatoru I. Leopold'ü hilkat garibesi gibi betimlemesi esnasında aniden bu devasa Langa hıyarıyla karşılaşırız: "...yüzü hacı tilki gibi uzun çehreli, kulakları oğlancıklar pabucu kadar büyük kulaklı... Mora batlıcanı kadar büyük kırmızı burunlu, burnunun deliklerine üç parmak sığar... Konuşurken ağzından salyalar akar, ağzından ve deve dudaklarından ağzının salyalarını gaseyân eder gibi galeyân u cereyân ederken yanında pençe-i âfitâb gilmânları ağzından akan salyaların bir gûne havlı dokunmuş kırmızı makremeler ile ağzının suyun silmededirler. Ve kendüsi dâ'imâ tarak ile geysû-yı mergûlelerin taramadadır ve ellerinin parmakları *Lanka hıyarı* kadar vardır.". Çengelköy'ün serçe parmak büyüklüğündeki hıyarlarına karşı, bostanbozumlarında Langa hıyarlarının tohuma kaçmış olanları neredeyse 70-80 cm'ye kadar büyürdü. Bu koca hıyarlar ticari değer taşımadığından, bunlardan cacık bile yapılamadığından, kısacası hiçbir işe yaramadıklarından dolayı kaba saba ve cıvık erkekler

ile özdeşleştirilmiş ve böylelikle mezkûr deyim ortaya çıkmıştır. Langa bostanlarının sökülüp yerini Vatan Caddesi'ne bırakmasıyla, Langa'nın hıyarları da *langa hıyarı* gibi *adam* deyimini de tarihe karıştı. Deyim, kırpıla kırpıla *hıyar gibi adamdan hıyar gibiye* ve nihayet sadece *hıyara* dönüştü.

Bir de *çiçeği burnunda* deyimini var. Bu da kırpılmış bir deyim. Yine Sermet Muhtar Alus'tan öğrendiğimize göre aslı *çiçeği burnunda, çamuru karnında Langa hıyarı* idi. “Körpe, kıştır kıştır hâza badem. Gezici satıcılarda, çarşı pazarlarda ‘badem, badem!’ bağırtıları ile satıla satıla adı badem oldu çıktı.” diye yakınıyor S. M. Alus mezkûr yazısında. Şemsettin Sami, *çiçek* maddesinde *çiçeği burnunda* deyimini “pek taze, yeni koparılmış” diye anlamlandırdıktan sonra, parantez içinde “Hıyar ve kabak gibi ucunda çiçeği bulunan şeylerden me’huzdur” diye açıklıyor. Yeri gelmişken, Türk Dil Kurumu *Güncel Türkçe Sözlük*’te *çiçeği burnunda* deyiminin “atasözü, deyim ve birleşik fiiller” altında değil seven “birleşik sözler” altında verildiğini, bunun düzeltilmesi gerektiği hususunu hatırlatalım. Deyimin ilk anlamı “yeni”, ikinci anlamı “çok taze, yeni koparılmış” olarak belirlenmiş. Oysa ilk anlam “çok taze, yeni koparılmış (kabak, salatalık) olmalı (Zira kabakgiller dışında taç yaprakları burnundayken -ön kısım- hasat edilen başka bir meyve / sebze yoktur.) ve Ş. Sami’nin sözleriyle “ucundaki çiçekten me’huz” olan “genç; taze, yeni”, ikinci anlamda yer almalı.

Arnavutköy çileği, Yarımca kirazı, Bayrampaşa enginarı, Yedikule marulu, Beykoz patlıcanı, Kavak inciri ve daha niceleleri, yoğun iç göçlerin sebep olduğu çarpık kentleşmeyle birlikte hem sofralarımızdan hem de kültür dünyamızdan çekilip gittiler. 1960’lı yıllardan sonraki yoğun yapılaşmayla yok edilen Çengelköy’ün bostanlarından geriye, pazar tezgâhlarında ve marketlerin sebze reyonlarında “Çengelköy bademi” adıyla satılan hormonlu sera hıyarları kaldı.

Çengelköy ve Langa hıyarları, yerlerini Silor, Beith Alpha, Kornişon vb. adlar taşıyan, hibrit ve ithal tohumlardan elde edilen ne idüğü belirsiz salatalıklara bıraktı. İstanbul bir devri geride bırakırken, şairin “bir sengine yek-pâre Acem mülkü fedadır” dediği bereketli taşı ve toprağınının üstünde artık AVM’ler, uydukentler, çarpık çurpuk binalar, ürkütücü bir taşıt ve insan kalabalığından başka bir şey göze çarpmıyor. Langa bostanları söküldükten sonra üstlerine dökülen asfalt ve zift, günümüzde bir avuç ihtiyarın zihninde bulanıklaşmış anılara dönüşen bostan mahsullerine de bulaşmış halde.

İlgi çekici noktalardan biri de -Osmanlı ve Türkiye Türkçesindeki argolaşma sürecinden olsa gerek- *hıyar* sözcüğünün bile standart Türkiye Türkçesinden yavaş yavaş uzaklaşmaya başlamasıdır.

Ş. Sami, *Kamus-ı Türki*’nin *hıyar* maddesinde³, kökenini ve anlamını verdikten sonra “zarafetle *salatalık* da denir” notunu düşerek, kelimenin yüz yılı aşkın bir süredir “kaba” sayıldığına işaret eder. Oysa Türk dünyasının hemen hemen tamamında (Azerice *hiyar*, Türkmence *hiyar*, Başkurtça, Tatarca *kıyar*, Kazakça, Karakalpakça *kıyar* vd.), hatta Fin-Ogur dillerinden Udmurtça (*kıyar*) ile Erzya ve Mokşa (Mordvin) dillerinde bile sözcük, alternatifsiz kullanımdadır. Türkiye Türkçesinde, *salatalık biber*, *salatalık domates* vb. bir sıfat tamlamasından eliptik yolla kısalan *salatalık* (< *salatalık hıyar*), artık sadece “hıyar” için kullanılıyor.

Bostanların imara açılmasından kısa zaman sonra, Mart 1960’ta, İstanbul’dan yaklaşık 2000 km. uzakta *Salatalık* adında bir şiir yazılır. Şair, Nazım Hikmet’tir. Şiir, Azerbaycanlı Türkolog Ekber Babayev’e ithaf edilmiştir. Avluda diz boyu tutan kar lapa lapa yağmaya devam ederken, şair ve yanındakiler mutfak masasındaki muşambanın üstünde körpecik bir salatalığı çepeçevre kuşatmış, ona bakmaktalar. Nazım birden muşambanın

3 “Aslı Farsî olup Türkçe ve Arabide de müstameldir. Sebze ve meyve arasında maruf bir yeşillik ki kabaktan uzunca olup salata ve turşusu olur: Langa, Rus, Japon hıyarı.”

üstünde baharı, umudu, güzel günleri, yaklaşan sabırsız zümrüt bir kalabalığı, sevdaları görür ve bunu dizelere vurur: *mutfakta-yız / masada, muşambanın üstünde bahar / masada, muşambanın üstünde körpecik bir salatalık / çiçeği burnunda, pütürlü.*

Kaynaklar

- Alus, Sennet Muhtar (1951). “Lânga Bostanları”: *Gördüklerim, Duyduklarım*, Akşam Gazetesi 22 Mayıs 1951
- Berger, Albrecht (1993). “Der Langa bostanı in İstanbul”: *Istanbul Mitteilungen* 43 (1993), 467-477.
- Bilgin, Arif (2010). “Osmanlı Dönemi İstanbul Bostanları (Bir Giriş Denemesi)”: *Yemek ve Kültür*, İlkbahar 2010, sayı 20, 86-97.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi VII. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini* (Hazırlayanlar: Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman - Robert Dankoff), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı: İstanbul, Nisan 2003.
- Ergun, Celal, “Geçişörende Aka ile Tatlı Bir Sohbet”, *Modern Türkiye Mecmuası*, sayı 15 (<http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/46076/001524520006.pdf?sequence=1&isAllowed=y>).
- Eyice, Semavi (2010). “Mimaride İstanbul”, Yıldız Teknik Üniversitesi, 17 Mart 2010 tarihli Konferans.
- Gündüz, Aka (1946). *Eğer Aşk*, İstanbul: İnkilâp Kitabevi.
- Gyllius, Petrus (1997). *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, (Çeviren: Erendiz Özba-yoğlu, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Hovhannesyan, Sarkis Sarraf (1996). *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, (Çeviren: Elmon HANÇER), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kara, Tuğba (2016). “III. Ahmed Devrinde Sur İçi İstanbul: Yerleşim Alanları ve Diğer Alanların Dağılımı”, *Studies of the Ottoman Domain*, Cilt 6, Sayı 11, Ağustos 2016, 119-148.
- Kömürçüyan, Eremya Çelebi (1988). *İstanbul tarihi: 17. asırda İstanbul*, (Çeviren: Hrand D. Andreasyan), İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Ortaylı, İlber (1994). “Langa”: *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt: 5, 195-196.
- Ortaylı, İlber (2011). “İstanbul’da Tarihi Yaşamak”: *Şehir ve Kültür İstanbul*, İstanbul: Profil Yayınları.
- Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, (Hzl. Paşa YAVUZARSLAN), Ankara 2010: TDK Yayınları. *

Akşamsefası

Her yaz, akşam oldu mu açılıp sabaha kendini kapatmasıyla ne ilkeli, ilgi ve ihtimam beklemeden kendiliğinden boy verip çoğalmasıyla ne alçakgönüllü. Akşamın hüznünü, insanın zulmünü, memleketin derdini unutturuyorlar. İşlevsellikleri de var: Çiçekleri gıda boyası, yaprakları iltihap giderici, kökleri afrodizyak ve idrar söktürücü olarak kullanılıyor.

Ne de güzel adlandırmışız: *Akşamsefası*. Sadece biz değil, dünya dillerinin çoğunda buna benzer sözlerle adlandırılmış.

Rusçası *noçnaya krasavitsa* “gece güzelliği”, İbranicesi *li-lanit rav-gonit* “gece kraliçesi” anlamında. Fransızcası *belle de nuit*, İtalyancası *bella di notte*. İkisi de “gece güzeli” demek. Latince adı *mirabilis jalapa*, “Jalapa harikası” anlamında. *Jalapa* Orta ve Kuzey Amerika’da bir yer adı ve bu çiçeklerin hemen her türünün en yaygın olduğu bölge. Latince ad, Almancaya da ilham vermiş ve Almanlar akşamsefasına “harika çiçek” anlam-lı *Wunderblume* diyor. İngilizler Latince adı aynen kullandıkları gibi, akşamsefası çiçekleri, akşamüzeri saat dörtten sonra açılmaya başladığı için, İngilizcede “saat dört çiçeği” anlam-lı *four o'clock flower* adını da kullanıyorlar.

Macarcası ise tamamen farklı. Çiçekleri huniye benzediğinden “muhteşem huni” anlam-lı *csodatölcsér* demişler. Farsçası *lale-i Abbasi* (Abbasi lalesi), Arapçası *şebü’l-leyl* (gecenin gecesi) olan akşamsefasının en ilginç adı Japonca: *Oshiroi-bana*. Kelimesi kelimesine “beyaz pudra çiçeği” anlamında. Bu adın verilme nedeni akşamsefasının el bombasına benzeyen kapkara tohumlarının içindeki bembeyaz pudramsı endospermin, geysaların sürdüğü *oshiroi*

adlı pudraya benzemesi. Bize de akşamsefası için “akşamımıza sefa gelmişler, hoş gelmişler.” demek düşüyor.

Kaynaklar

Seidemann, Johannes (2005). *World Spice Plants: Economic Usage, Botany, Taxonomy*, Berlin Heidelberg: Springer Verlag.

Güzelavrat Otu

Tarık Dursun K., 11 Ağustos 2015'te sessizce aramızdan ayrılıp gitti. *Güzel Avrat Otu* adlı öyküsüyle 1961'de Türk Dil Kurumu Hikâye Ödülünü almıştı. Foça'da yaşıyordu.

Güzelavrat Otu! Batı yarımküredeki en zehirli bitkilerden biri.

Öyküye adını veren çiçeğin İngilizcesi, Fransızcası, İspanyolcası, İtalyancası, Rusçası *belladonna* “güzel kadın”; Almancası *Schwarze Tollkirsche* “kara (esmer) güzel kadın” anlamında. Türkçeye bu dillerden birinden (yüksek olasılıkla Fransızcadan) bire bir tercüme yoluyla girmiş... Nitekim Türkçede *itüzümü*, Kazakçada *itjidek* vs. denir bu bitkiye.

Eski çağlarda bir tür kozmetik olarak kullanıldığı için bu adı almış: Siyah renkli üzüksü meyvesinden bir damla sıvıyı gözlerine damlatan kadınların gözbebekleri büyür ve daha güzel görünürlermiş. Nice kadın bu uğurda kör olmuştur. Dünyada en yaygın olduğu bölgeler Avrupa ve Orta Asya'dır.

Orta Asyalı kadınlar eskiden bu meyveyi güzelleşmek için kullanırlar mıydı bilmiyoruz, ama içeriğindeki atropin adı verilen maddenin halüsinojenik özelliğinden dolayı esrimek ve vecde geçmek için şaman ayinlerinde töreni yürüten şaman tarafından çiğnendiği bilinmektedir.

Tarık Dursun K.'nın mekânı cennet olsun.

“Taşlı yolların bitimine doğru başlayan demir bir köprünün altından kötü, çamurlu bir su sormadan, danışmadan akıp gidiyordu. Eskimiş türküler gibi başına buyruktu.” (*Güzel Avrat Otu*, 107.s.)

Kaynaklar

- Baytop, Turhan (1994). *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- Ravina, Enrique (2011). *The Evolution of Drug Discovery: From Traditional Medicines to Modern Drugs*, Wiley-VCH.
- Sidky, Homayun (2017). *The Origins of Shamanism, Spirit Beliefs, and Religiosity: A Cognitive Anthropological Perspective*, Lexington Books.
- Tarık Dursun K. (1991). *Güzel Avrat Otu. Sevmek Diye Bir Şey*, İstanbul: Bilgi.

Salkımsöğüt

Bir Uzak Doğu inanışına göre, aniden esen rüzgâr, kucakındaki bebeğiyle salkımsöğüt altından geçen bir annenin boynuna ağacın dallarını dolamış ve anne ölmüş. Söğüde geçen kadının ruhu, gece olduğunda yüksek vicdanlı insanlara görünürmüş.

Melankoli ve kederin simgesi salkımsöğüt, anavatanı Çin'den İpek Yolu boyunca Avrupa ve Orta Doğu'ya yayılırken bu efsane de yayıldı mı bilinmiyor, ama bu ağacın dünya dillerindeki adının “ağlayan veya yaslı söğüt” anlamlı sözcükler olması ne tuhaf değil mi?

Mesela Macarlar *szomorúfűz*, Almanlar *Echte Trauerweide*, İngilizler *weeping willow*, Fransızlar *saule pleureur* derler ve bu sözlerin hepsi “Yaslı söğüt, ağlayan söğüt” demek. Farslar hem *bid-i giryan* (ağlayan söğüt) hem de *bid-i mecnun* (mecnun söğüt); Azerbaycanlılar *ağlar söyüd*, Uygurlar *mecnun tal* vb. diyor.

Salkımsöğüdün o gün bugündür ağladığını biz unutsak da, hatırlatan koca şaire selam olsun: “*Ağlama salkımsöğüt / ağlama, / Kara suyun aynasında el bağlama!*”

Kaynaklar

Sullivan, Michael (1980). *Chinese Landscape Painting: In the Sui and Tang Dynasties*, University of California Press.

<http://www.wiki-zero.com/index.php?q=aHR0cHM6Ly9qYS53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kv5p-z5aWz>

Saman

Sapla samanı karıştırmak, “iyi ve kötüyü ayırt edememek” anlamında kullanılan bir deyimimiz. *Sap*, Eski Türkçede “kılıç, bıçak vb. kabzası” anlamıyla karşımıza çıkar. Ancak özgün anlamının “herhangi bir şeyin elle tutulabilen kısmı” olması gerekir. Böylece bitkilerin çiçek veya meyvelerini taşıyan bölümüne neden *sap* dediğimiz anlaşılır. Öyle ya *armudun sapı*, *üzümün çöpü*....

Saman ise “buğday, arpa, çavdar gibi ekinlerin taneleri ayrıldıktan sonra kalan, hayvanlara yedirilen ufalanmış sapları”. *Sap* ve *saman* arasındaki “fark” ve “aynılık”, dolayısıyla yukarıdaki deyimimiz ancak bu tanımla anlaşılır.

Gerçekte buğday, arpa, çavdar gibi ekinlerin sapları olan, ama ufalanarak bir araya getirilmiş haline *saman* dediğimiz şey hayvan yemi olarak kullanıldığı için “iyi”dir. İşlemden geçirilmemiş *sap* ise, işe yaramaz olduğu için “kötü”dür. İyi ve kötü işte böylesine iç içedir, sarmal haldedir. *Sap* filolojik anlamda da zirai anlamda da *samanın* köküdür.

Saman sözcüğünün *sap* sözcüğüne +*An* ekinin eklenmesiyle oluştuğunu yukarıda yazmıştım. Peki nasıl oluyor da *sapan*, *sama-na* dönüşüyor sorusu akla gelebilir. Bu soru Hasan Eren tarafından *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*’nde yanıtlanır: “*Saban* > *saman* değişmesi, /n/ ünsüzünün baskısına dayanan bir benzeşmedir.” Dilbilimde seslerin birbirini etkileyerek bazı değişmelere yol açması olağandır. Tıpkı biz Türkiye Türklerinin *ben* dediği birinci tekil kişi zamirine Azerbaycan Türklerinin *men* demesi gibi.

Saman sözcüğünü içeren en etkili şiir dizeleri bana göre Ö. Asaf’a ait: *Geliyor sandığım gidiyor çıktı / Başlıyor umduğum bitiyor çıktı...// Savurduk sap saman biz bu harmanda / Bir gidiş*

yoluydu, dönüyor çıktı. Ama Attila İlhan'ın “kaf dağının ardında kırdığı son umut”la birlikte kaybolan masal sevdalılarının neden olduğu *evvel zaman içinde kalbur saman ölür* dizeleri, yüreklerde tahrip gücü yüksek saatli bir bomba etkisi yaratır!

Kaynaklar

Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.

Divanu Lugâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, (Ahmet Bican Ercilasun-Ziyad Akkoyunlu), Ankara 2014: TDK Yayınları.

Eren, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Ankara.

Darağacı

Aslen orkide çiçeği köklerinin tozundan elde edilen sahlebin üstüne sepelediğimiz *tarçın*, mis kokusuyla eksi 40 derecede bile içimizi ısıtabilir.... Farsçadaki *dârçînî* dilimizde *tarçın* olmuş. Hasan Eren *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*’nde Azericede *darçın*, Kırgızcada *darçın*, Kazakçada *darşın* ve Türkmencede *dalçın* biçimlerinde ön sesi /d/li halde korunmakta olduğunu kaydetmiş. Alman antropolog B. Laufer, tarçının dünyaya yayılışını 1919’da, Tibetçeye *dalçini* olarak geçtiğini 1916’da yazmış.

Farsça *dârçînî* sözcüğü “Çin ağacı” anlamına gelir. Zira Uzak Doğu, tarçının anavatanıdır. Eski çağlarda o kadar pahalı bir baharat ki, tarçını olan kişi “zengin” addedilirmiş...

Farsçada *dâr* “ağaç” demek. Türkçe “geniş olmayan” anlamı *dar* ve Arapça “ev” anlamı *dâr* (*dârûlaceze* “acizler evi”, *dârülfünun* fenler evi; üniversite) örneklerindeki) ile ses benzerliği dışında hiçbir ilgisi yok. Biz Türkler Farsçadaki *dârın* ağaç anlamını unutup ondan *darağacı* diye bir sözcük türetmişiz: Yani *dar ağacı*, aslında “ağaç ağacı” demek.

Oysa *dâr*, Türk divan edebiyatında bir mazmun olarak “idam sehпасı” anlamında tek başına yaygın olarak kullanılmıştır. Bu nedenle de *darağacı* kullanımı eskiler tarafından galat kabul edilir. Cemal Kumaz’ın İslam Ansiklopedisi’ne yazdığı da *dâr* maddesinde, bu sözcüğün edebî metinlerde, asılarak öldürülen Halâc-ı Mansûr’a telmihen Mansûr adıyla birlikte (*dâr-ı Mansûr*) kullanıldığı belirtilir. Divan şairleri bununla öyle ilginç kelime oyunları yapmışlar ki aklımız şaşar: Darağacı ipi platonik olarak sevilen kadının saç tellerine benzetilir. Aşık, Hallâc-ı Mansur misalidir; asılmış olduğu darağacı ise o sevgilinin saç telleridir.

Tarih boyunca suçsuz yere darağacına asılanlar için, Kanuni Sultan Süleyman, Muhibbi mahlasıyla yazdığı şiirlerinden birinde *Zinhâr sakla râzun keşf eyleme cihâna / İfşâ çü itdi Mansûr asdılar dâra* diyerek insanları sırlarını herkese açıklamamaları konusunda uyarmıştır. Ama özgürlük için ölmeyi göze alanlar, Muhibbi'ye pek de kulak asmamışlar ki, insanlık tarihinde düşünce “suçu” ile asılanlarla dolu... Ve Küçük İskender'in dediği gibi “Meyve vermeyen tek ağaç darağacıdır.”

Kaynaklar

- Kurnaz, Cemal (1993). “Dâr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 8. cilt, İstanbul, 482-483.
- Laufer, Berthold (1919). *Sino-Iranica: Chinese Contributions to the History of Civilization in Ancient Iran. with Special Reference to the History of Cultivated Plants and Products*, Chicago: Field Museum of Natural History.
- Laufer, Berthold (1919). “Loan-Words in Tibetan”, *T'oung Pao*, Second Series, Vol. 17, No. 4/5 (Oct. - Dec., 1916), 403-552.
- Steingass, Francis Joseph (1977). *A Comprehensive Persian-English dictionary, including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature*. London: Routledge & K. Paul.
- Uçan Eke, Nagehan (2015). “Muhibbi Dilinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Adalet Anlayışı”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, sayı37, 145-67.

BİR KENT, İKİ ÜLKE

Lübnan ve Labne

Lübnan, modern alfabenin yaratıcısı Fenikelilerden miras kalan topraklar üzerine kurulmuştur. Ülkenin adı, Fenikece, Arapça ve İbranice'nin kökeni olan eski Sami dilindeki *laban* sözcüğüne dayanır. *Laban* “beyaz” anlamına gelir. Ülkeyi çevreleyen dağlara yağın karın renginden dolayı bu adı almıştır. Renk adlarıyla anılmak bu topraklardaki halkların kaderi gibidir. Zira ilk kez Homeros’un kullandığı Fenike adı da, Grekçede “kan kırmızısı” anlamındadır.

Lübnan’a adını veren *laban* sözcüğünün Sami dilindeki “beyaz” anlamı, Modern Arapçada unutulmuş ve sözcük “süt” ve “yoğurt” anlamını kazanmıştır. Günümüz Arapçasında *laban*dan türeyen *labanî* “sütlü”, *libane* “süt ürünü”, *lūbn* ise “sağmal, süt veren” karşılığında kullanılmaktadır. Sözcüğün diğer türevlerine, Alman Arabist Hans Wehr’in *A Dictionary of Modern Written Arabic* adlı muhteşem sözlüğünden bakılabilir

Çoğu kişinin Fransızca zannettiği *labne* peynirinin adı da işte bu kelimeden gelmektedir. Ortadoğu Arap halklarının tamamının bildiği bu sözcük Arapçanın lehçelerine göre kimi zaman *labane*, kimi zaman da *labne* biçimlerinde olup koyun ve inek sütünden elde edilen bir yoğurt ve kremsi beyaz peynir türüne de ad olmuştur. Lübnan mutfağının en ünlü mezeleri arasındaki labne, işte bu krem peynire susam tanecikleri, nane veya kekik yaprakları katılarak ve zeytinle süslenerek servis edilen bir yiyecektir.

Lübnan yemeklerinden söz açılmışken, ülkedeki Osmanlı egemenliğinin birer hatırası olarak şiş tavuk, baklava, pastırma ve Davud Başa köfte gibi Türkçe kökenli sözcüklerle anılan yiyecek içecek kültürü öğelerini de unutmamalıyız. İlk üçünü açıklamaya gerek yok. Davud Başa köfte ise ilgi çekici. 1861’de Lübnan’a

genel vali olarak gönderilen Garabed Artin Davut Paşa, adından da anlaşılacağı gibi Ermeni yurttaşlarımızdandır. Çok başarılı bir devlet adamı olduğundan, kendisine 1863'te Sultan Abdülaziz tarafından birinci derece *Mecidiye Nişanı*, 1863'te Napolyon tarafından *Légion d'Honneur* ve 1865 yılında Papalık tarafından *Saint Gregoire* nişanları verildi. Lübnan'da o dönemde Şii Dürzîler ve Katolik Marunîler arasında süren iç savaşı bastırmak üzere, gayrimüslim bürokratlar arasından özellikle seçilen ve Sultan Abdülaziz tarafından bölgeye atanan Davut Paşa görevini başarıyla yerine getirmiş, halk tarafından da çok sevilmiştir. Bu paşanın adı Lübnan hükümeti tarafından Beyrut'ta bir mahalleye verilirken halk da en lezzetli köftesini onun adıyla anmaya başlamıştır.

Kaynaklar

- Aubet, Maria Eugenia (2001). *The Phoenicians and the West: Politics, Colonies and Trade*, Cambridge University Press.
- Çark, Y. G. (1953). *Türk Devleti Hizmeti'nde Ermeniler (1453-1953)*, İstanbul: Yeni Matbaa.
- Dadyan, Saro (2013). "1861 Cebel-i Lübnan Nizamnâmesi ve Özerk Cebel-i Lübnan'ın İlk Mutasarrıfı Garabed Artin Davud Paşa", *Toplumsal Tarih*, Sayı 236, 66-70.
- Saleh, Nada (2007). *New Flavours of the Lebanese Table*, Ebury Press, London.
- Wehr, Hans (1976). *A Dictionary of Modern Written Arabic* (Ed. J. Milton Cowan). London: Harrap.

Aryan ve İran

1783'te Bengal'e yüksek mahkeme yargıcı olarak atanan Sir W. Jones, kültürlerin birbirleriyle karşılaştırılmasını mümkün kılacak bir dil tanımına ulaşma çabasında bir poliglottu. Jones Sanskritçe, Yunanca, Latince ve Farsçanın akraba diller olduğunu keşfettiğinde, Alman dilbilimcilerin bu dillere *aryan* adını vereceklerini; *aryan* sözcüğünün Nazizmin kitlesel katliamlarına altyapı oluşturacağını ve aynı yıllarda Fars ülkesinin resmî adı olabileceğini tahmin edemezdi.

Jones'un keşfinden kısa zaman sonra, karşılaştırmalı Hint-Avrupa dilleri filolojisinin Alman teorisyenleri Hindistan, İran ve Avrupa halklarının konuştuğu dillerin akraba olduğunu kanıtladılar. Bu dilleri adlandırmak için de Sanskritçe kökenli *ārya* sözcüğünü seçtiler. Sözcüğü, bu anlamda ilk kullanan kişi, Alman filolog Friedrich Schlegel (1823-1900), popüler hale getirense Alman meslektaşı Friedrich Max Müller'di. Müller ilk kez 1861'de yayımlanan *Lectures on the Science of Language* adlı kitabında Hindistan, İran ve Avrupa halklarının büyük kısmının konuştuğu dil ailesini *aryan* adıyla anarken hiçbir art niyet taşımıyordu. Tek amacı bu dil ailesine uygun bir terim kullanmaktı.

Öte yandan, Sanskritçe Umberto Eco'nun sözleriyle "Avrupalı dilbilimcilerin yüzyıllardır aradığı mükemmel dil"di; *ārya* da bu dilde "soylu, seçkin kişi" anlamındaydı. Ve bu sözcük antik çağda, eski İran ve kuzey Hindistan'da yerleşmiş topluluklar için de kullanılırdı. Hatta Avesta ve Şehname gibi Farsçanın en eski belgelerinde Aryan "İran halkının toprağı" anlamıyla sık sık geçerdi. Fars dili tarihinde ise bu toprakların adı *Eran* / İran biçimindeydi. Heredot "İranlı Medlere komşularının Aryan dediğini" kaydetse de, M.Ö. VI. yüzyıldan XX. yüzyıla dek bu ülke Pers, Med, Fars, Acem gibi adlarla anıldı.

Hint-Avrupa dilleri *Aryan diller* olarak anılırken, ırkçılığın fikir babalarından J. A C. de Gobineau ve H. S. Chamberlain, dil-bilim bulgularını manipüle ederek sözcüğe “üstün ırk” anlamını yüklediler. Onların, Nazizm ideolojisi haline gelecek fikirlerine dayanan Hitler, yıllar sonra Aryanların *übermensch* olduğunu söyleyecek ve anti-semitist hareketlerinin esin kaynağı olarak bu fikirlerden yararlanacaktı.

Max Müller, yaygınlaştırdığı terimin anlamından ve amacından saptırılmaya başladığını fark ettiği an bu tutuma savaş açarak, 1888’de yayımladığı *Biographies of Words and the Home of Aryas* adlı yapıtında şunları yazar: “Tekrar tekrar ilan diyorum ki, Aryanlar dediğimde bununla ne kanı ne kemiği ne saçı ne de kafayı kastediyorum. Bunu sadece Aryan dilini konuşanlar anlamında kullanıyorum... Bana göre Ari ırkından, Ari kanından, Ari gözlerinden ve saçlarından bahseden bir etnolog ne kadar büyük bir günahkarsa, bir dolikosefal sözlükten veya brakisefal gramerden dem vuran dilbilimci de o kadar büyük bir günahkardır.” Ancak Aryan kavramı artık ırkçıların ideolojik malzemeleri içine çoktan dahil edildiğinden, onun bu sözleri hiçbir işe yaramayacaktır.

Bu arada, kökleri Aryanlara uzanan Fars halkının son şahı Rıza Pehlevi, ülkesine laik bir sistem getirmeye çalışırken milliyetçilik akımlarının etkisiyle 1933’te Hitler’le yakınlaşmıştı. Pers ülkesinin o dönemdeki Almanya büyükelçisi, bir Nazi dostunun önerisini Rıza Pehlevi’ye iletir: “Ülkenizin bayrağı ve adı, köklü kültürünüzü ve dilinizi yansıtmalı. Bu toprakların sakinleri Zerdüşt (M.Ö. 1000) döneminden beri memleketimize *Aryan / İran / İran-şehr* derdi; onlara Fars, Acem gibi adları başkaları verdi.” Böylece Şah Rıza Pehlevi İran bayrağına Farsların geçmişini hatırlatan Pers ve Sasani simgelerini (aslan ve güneş) ekletti. Ülkenin adını da 1935’te “Soylu Aryan toprağı” anlamına gelen İran ile değiştirdi.

Kaynaklar

- Cannon, Garland (1990). *The Life and Mind of Oriental Jones: Sir William Jones, the Father of Modern Linguistics*, Cambridge University Press.
- Eco, Umberto (1995). *Avrupa Kültüründe Kusursuz Dil Arayışı*, İstanbul: Afa.
- Figueira, Dorothy M. (2002). *Aryans, Jews, Brahmins: Theorizing Authority through Myths of Identity*, State University of New York Press
- Goodrick-Clarke, Nicholas (2003). *Black Sun: Aryan Cults, Esoteric Nazism, and the Politics of Identity*, New York University Press.
- Law, George (2010). *Identification of Darius the Mede*, Pfafftown. North Carolina: Ready Scribe Press.
- Metcalf, George J. (2013). *On Language Diversity and Relationship from Bibliander to Adelung*, John Benjamins Publishing Company.
- Müller, Friedrich Max (2010). *Lectures on the Science of Language* (eBook:<http://www.gutenberg.org/files/32856/32856-pdf.pdf>).
- Müller, Friedrich Max (2004). *Biographies of Words and the Home of the Aryas*, Kessinger Publishing.
- Yarshater, Ehsan (1989). "Communication", *Iranian Studies*, Vol. XXII, No.1, 62-65.
- <https://www.etymonline.com/word/aryan>

Mardin

Mardin adı hakkında rivayet muhtelif olsa da, kentin adlandırılmasının Süryanice *merdin* sözcüğüne dayandığı kabul edilir. *Merdin*, “kale” anlamı *merda* sözcüğünün çoğulu. Kelimenin özgün biçimi Farsça “insan” anlamı *merd*. Farsçadan Süryaniceye, Arapçaya, ve Türkçeye geçen kelime Türkçede *mert* biçimini alıp “yiğit, güvenilir (kişi)” mecazlaşmasıyla yaşar. Süryani dilinde ise sözcüğe “korunaklı, güvenli (bölge)” anlamı yüklenir. Böylece sözcükte “insan”dan “güvenilir kişi”ye, “güvenilir kişi”den de “güvenli bölge”ye, yani “kale”ye doğru ilginç bir anlam gelişmesi gerçekleşir. Dilimizdeki *cömert* sözcüğü de Farsçada “delikanlı adam” anlamına gelen *civan-merd*’in bozulmuş biçimi. Hatta *mürdüm* sözcüğü bile *merde* dayanır. Nasıl mı? Farsçadaki “gözbebeği” anlamı *merdüm-çeşm* tamlaması, Osmanlıcada *merdüm* olarak kullanılır; ardından malum erik cinsi göze benzetilir, “göz” anlamı *merdüm*, zamanla *mürdüme* dönüşür... Bu suretle *Mardin*, *mürdüm* ve *cömert* sözcükleri eş kökenli hale gelir.

Bu arada, eski çağlarda kentlerin surlarla çevrili kalelerle korunması elzem olduğundan “kale” anlamı birçok sözcüğü, Mardin dışındaki şehirlerin adlarında da görürüz: *Kırıkkale*, *Çanak-kale*, *Akhisar*, *Koçhisar* vb. Avrupa ülkelerinde bu olgu daha da yaygın. Zira, Strasbourg, Petersburg, Hamburg, Edinburgh gibi kentlerdeki *bourg / burgh / burg*, “kale” anlamı taşır ve Arapçadaki *burc* ile ortak kökenlidir. Arapça *burcun* anlamı ise “kale duvarlarındaki yüksek çıkıntı”dır. Buradan “zodyak üzerindeki 12 takımyıldızın adı” olan *burç* sözcüğü de çıkar. Fransızca kökenli *burjuva* (*bourgeois*) bile “surlarla çevrili bir kentin üyesi”, “şehirli” anlamına gelir.

Kaynaklar

- Minorsky, V.-Bosworth, C. E. (1991). "Mārdīn", *The Encyclopaedia of Islam*, Vol. VI, Leiden-New York: E. J. Brill, 539-542.
- Lipiński, Edward (2000). *The Aramaeans: Their Ancient History, Culture, Religion*, Orientalia Lovaniensia Analecta, 100, Leuven: Peeters Publishers.
- Wehr, Hans (1976). *A Dictionary of Modern Written Arabic* (Ed. J. Milton Cowan). London: Harrap.

UZAY, KAINAT

Çolpan

Çolpan, Türkçede Venüs gezegenine verilen en eski adlardan biri. İlk kez *İbn Mühennâ Lugati* (XIV. yüzyıl) ve *Kitabü'l-İdrak li-Lisani'l-Etrak* (1312) adlı sözlüklerde geçer. XIV. yüzyıldan önceki metinlerde görmeyiz *çolpan*. O metinlerde Soğdca *nahid* ve Türkçe *sevit* sözcükleriyle anılır. Oysa bizim çolpanın çok daha eski bir geçmişi vardır. Bunu Türk dünyasındaki yaygınlığı kanıtlar: Kırgızca *çolpon*, Kazakça *şolpan*, Tatarca *çulpan*, Başkurtça *sulpan*, Özbekçe ve Uygurca *çolpan*, Hakasça *solban*, Tuvaca *şolban* vd. Hatta Moğolcada *çolmun*, *çolman*, *çolbun* gibi biçimleriyle kullanımdadır.

Venüs, Türk mitolojisinde başlangıçta, Çin'de olduğu gibi savaşçı kimlik taşırdı. Kutadgu Bilig'de *sevmek* eyleminden türetilmiş bir sözcükle (*sevit*) anılarak Babil (*Iştar*), Sümer (*Inanna*), Grek (*Aphrodite*) ve Pers (*Nahid*) mitolojilerindeki gibi aşk ve doğurganlıkla ilişkilendirilip dişil bir karaktere yaklaştırıldı. Bu durum, kültürlerarası ilişkilerin sonucudur. Zaten İngiliz Türkolog Sir G. Clauson, ünlü sözlüğünde *sevit*le ilgili şunu yazar: “*Sevit*, Yusuf Has Hacib tarafından icat edilmiş bir sözcük olabilir.” Gerçekten de *sevit*, *Kutadgu Bilig* yazarı tarafından olmasa bile, onun mensup olduğu yüksek kültür çevresinde Batı'nın *Afroditi* ve Doğu'nun *Zühresinin* simgelediği kavramlardan (*aşk*, *sevgi*) örnekseme yoluyla türetilerek bu dar çevrede kullanımda kalmış, sonraki dönemlere taşınmamış bir öge olabilir.

Sir G. Clauson'a göre *çolpan* gezegenine Osmanlı alanında “çoban yıldızı” denmesi *asılsız bir etimolojidir*. Kendisi bu görüşünde haksız değil. Zira *çoban* sözcüğü Farsçadır. Onun Farsça olduğunu, bu dildeki *gav-ban* “sığır çobanı”, *şütür-ban* “deve çobanı” vb. sözcüklerdeki *hayvan adı +ban* kuruluşlu yapılar destekler. Zaten “koyun, keçi vb. hayvanların güdücüsü” anlamlı *çoban* sözcüğünün

Avesta metinlerinde **fšupana* “*çoban*” olarak geçen orijinal Farsça bir söz olduğu ve ç-’li biçimlerin Türkçeden bulaştığı, Alman Türkolog G. Doerfer tarafından yazılmıştır. Bir başka Alman Türkolog Karl H. Menges de, *çoban* sözcüğünün Soğd veya Pehlevi kökenli eski bir alıntı olduğu görüşünü dile getirerek sözcükteki İndo-İrani kökene dikkati çekmiştir. En eski yazılı belgelerden beri Türkçede “koyun güdücü” için *koyçu*, “at çobanı” için *yalkıcı*, “sığır çobanı” için *udçı*, hatta “domuz çobanı” için *tonuzçı* vb. sözcüklerin bulunması; sonraki dönemlerde “sığır çobanı” karşılığında *sğırtmaçın* bulunmasından hareketle, Türkçede sürülerin cinslerine göre güdücülerinin ayrıca adlandırıldığını belirleyebiliriz. Özellikle *hayvan adı+çl* kuruluşunda *çoban*’ın yeri yoktur ve bu sözcük Menges ve Doerfer’in saptadığı gibi İndo-İrani kökenlidir.

Türkçede *Çolpan*’ın çobanlarla özdeşleştirilme ve *Venüs* adının “çoban yıldızı”na dönüşme nedenine gelince: Kuzey yönünde sabit kaldığı için Kutup yıldızından, en eski çağlardan beri yön bulmada yararlanılır. Bir gezegen olduğu için gökteki konumu devingen olan Venüs ise, kimi zaman Kutup yıldızıyla karıştırılır.

Kutup yıldızı yön bulmaya, Venüs ise zaman belirlemeye yarar. Venüs’ün Türkçede *Kervankıran* adıyla da bilinmesi bu karışıklıktan kaynaklanmaktadır. Ali Ekber Çiçek tarafından derlenen *Kervankıran* türküsü, *Çolpan* kaynaklı bir efsaneye dayalı olarak doğmuştur: “Bir kervan, ertesi gün sabah erkenden yola çıkmak üzere konaklamış. Kervancıbaşı, Sabah Yıldızı’nın doğmasını beklemekteymiş. O sırada gördüğü Kutup Yıldızı’nı, Sabah Yıldızı sanıp kervanın yola çıkması için emir vermiş. Ancak kervan bu yıldızla aldanıp yolunu şaşırmış ve tipiye yakalanıp kırılmış. O günden sonra bu yıldızla *kervankıran* adı verilmiş.”

Venüs, güneşin doğuşundan kısa bir süre önce ve batışından kısa bir süre sonra en üst düzeydeki parlaklığına eriştiği için, çobanlar tarafından sabah sürüyü otlatmaya başlama ve akşam ağıllara geri götürmede zaman belirleyicisi olmuştur. Böylece Venüs gezegeni, halk arasında “koyun ve keçi güdenlerin (çobanların) işini gören bir yıldız” gibi algılanagelmiş. *Çolpan* sözcüğü de bu suretle kolayca *çoban*’a dönüşmüş. Nitekim Türk lehçelerinden Kumukçadaki *Çolpan tuvdu tan kattı* “Çolpan doğdu, tan attı.”

ve Karaçay-Balkarcadaki *Çolpan çıkmay tan atmaz* “Çolpan çıkmayınca tan atmaz” deyimleri, sadece Türkiye Türkçesinde değil, diğer Türk lehçelerinde de, *Çolpan*’dan zaman belirleyicisi olarak faydalandığını göstermektedir. Gezenin adının Kazakçada hem *şolpan* hem de *şopan* olarak ikili biçimde yaşatılması, Kazakçada *şopan* sözcüğünün *çoban* için de kullanılması; Kırgızcada “davar veya sığır güden” anlamında *çoban* biçimi yanında *çolponun* da bulunması, *çolpan* (Venüs gezegeni) ile *çoban* (koyun keçi güdücüsü) arasında sahte ve yapay bir ilişki doğurmuş.

Türküde de Venüs’e ne kadar yalın ve etkileyici bir sitem edilmiş: “Aman evler yıkan yıldız / Evler yıkan beller büken / Kanım dökən kervan kıran... / Niye doğdun sarı yıldız, mavi yıldız”!

Kaynaklar

- Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Yusuf Has Hâcib. Kutadgu Bilig. I. Metin*, Ankara: TTK Yayınları.
- Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig. III. İndeks* (İndeksi Neşre Hazırlayanlar: K. Eraslan-O. F. Sertkaya-N. Yüce), İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- Doerfer, Gerhard (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Duymaz, Ali (1992). “Halk Hikâyelerinin Teşekkülünde Türkülerin Rolüne Bir Örnek: Kervankıran Türküsü”, *Erciyes* 15 (176) Ağustos 1992, 9-12.
- Menges, Karl Heinrich (1951). “Altaic Elements in the Proto-Bulgarian Inscriptions”, *Byzantion* XXI, 85-118.
- Menges, Karl Heinrich (1959). “A note on the compound titles in Proto-Bulgarian inscriptions”, *Byzantion* XXVIII (1958), 441-453.
- Starostin, Sergei A.-Dybo, Anna V.-Mudrak, Oleg. eds. (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Brill: Handbook of Oriental Studies: Uralic & Central Asian Studies.
- Steingass, Francis Joseph (1977). *A Comprehensive Persian-English dictionary, including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature*. London: Routledge & K. Paul.

Mars

Eski Türkler Mars'a, *bakır sokım* derdi. *Bakır*, Türkçedeki en eski ve temel maden adlarından biri. Kaşgarlı Mahmud, kı-zıllığından dolayı Mars'ın böyle adlandırıldığını kaydetmiş. *Sokım* ise, kozalak şeklinde kesilip içi oyulan ve üç tarafında de-lik açılan ahşap. Eski Türkler bunu temren olarak kullanıp ok yaydan fırladığında ısıklık gibi ses çıkarmasını sağlamışlar. *Sokum* bu nedenle Türkçenin tarihinde ve bazı modern lehçelerinde "ok ve ok başı" anlamlarına gelir. Türkçe astronomi terimleri yete-rince incelenmediği için bu adın mitolojik dayanağı hakkında bilgimiz yok; ama Hint ve Çin mitolojisiyle benzerlikleri veya etkileşimleri zaman zaman dile getirilmiştir. Hint mitolojisinde Mars savaş Tanrı'sıdır. Mars'ın doğuşu Çin'de kötülük, felaket, ölüm ve savaş habercisi sayılırdı. Roma mitolojisinde de sava-şın ve savaşçıların koruyucusu sayılan Mars'ın simgesi, içi boş bir dairenin sağ üst köşesine iliştilmiş ok figürüdür. Bu simge, günümüzde erkek cinsiyeti belirtmekte kullanılıyor. İlginç bir te-sadüf gibi görülse de, savaşla özdeşleştirilen gezegenin simgesi-nin ancak savaşçının kullanabileceği bir silah olmasından doğal ne olabilir ki? *Sokum* sözcüğü günümüzde *kuyruk sokumu* söz öbeğinde yaşar ve asıl ilginçlik kuyruk sokumu kemiğinin çam kozalağına benzemesi ve iki tarafında deliklerin bulunmasıdır.

Kaynaklar

Divanu Lugâti'l-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, (Ahmet Bican Ercila-sun-Ziyad Akkoyunlu), Ankara 2014: TDK Yayınları.

Esin, Emel (1986). "O.I. Smirnova, On Turkish Numismatics of the Kök-Türk Period in Western Türkistan", *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, cilt 2, sayı 5, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Lele, Ajey (2014). *Mission Mars. India's Quest for the Red Planet*, Springer.

Evren

Arapça *kâinat*, *âlem* ve *devran*; Farsça *cihan*; Fransızca *univers* sözcükleri karşılığında 1935 yılında Türkçede yeniden kullanıma girmiş bir sözcüktür *evren*. Yeniden dedik, çünkü yaklaşık bin yıl önce yazılan Kutadgu Bilig’de *evren*, “felek” karşılığında birçok kez kaydedilmiş. Örneğin *tirildi ögi hem koyuldu bilig / bolu birdi evren uzadı elig* “Toplandı aklı ve derinleşti bilgisi/ Yardım etti felek, egemen konuma geldi.”

Bu kelimeyi Arapça *deverandan* ilham alarak “dönmek” anlamı *evirmek* fiilinden Kutadgu Bilig müellifi Yusuf Has Hacib’in türettiğini tahmin ediyorum; zira kelime doğal yollarla ortaya çıksaydı, o dönemde *evren* değil *evirgen* olurdu.

Aristo ve Batlamyus’a dayanan astronomi algılamalarında Dünya’nın hareketsiz biçimde evrenin merkezinde bulunduğu; Ay, gezegen ve yıldızlarsa Dünya’nın çevresinde döndüğüne inanılırdı. Ortaçağ İslam kozmolojisinde de kabul gören bu kuramda yıldızları taşıdığı varsayılan şeffaf gök küreye Araplar *felek* adını vermiş. Feleklerin konum ve hızlarının iklimlerde, canlılarda, davranışlarda ve karakterlerde farklılığa sebep olduğuna, dolayısıyla talih ve kaderin feleklerin dönüşüyle ilgili olduğuna inanmışlar.

Kutadgu Bilig’de *evren*, hep “felek” anlamında geçer ve gezegenler, Batlamyus kuramına göre yedi kat feleğe yerleşir. Bunlardan en üstünde Satürn vardır. Onun altındaki feleklerde Jüpiter, Mars, Güneş, Venüs, Merkür ve Ay; sekizinci felekte sabit yıldızlar bulunur. Dokuzuncu felek ise arştır. Bu sıralama Batlamyus’un *geocentric* (yermerkezci) gök kubbe modeliyle bire bir örtüşür.

Böyle bir gök kubbe modelinin grafik çizimi, bir ağacın ya da herhangi bir eksensel nesnenin çevresinde çöreklenmiş yılana

benzer. Bu benzerlik dolayısıyla *evren* sözcüğü, Anadolu'ya göç eden Oğuzların dilinde XIX. yüzyıla kadar “yılan” ve “ejderha” anlamında kullanılır. Örneğin Yunus Emre, şiirlerinden birinde, dünyayı harislik ve zalimlik bakımından evren (ejderha) teşbihiyle ele alır: *Bu dünya bir evrendir âdemleri yutucu / Bize dahi gelüben yuda doyuna bir gün.*

Evren, Eski Oğuzlar arasında “ejderha” anlamıyla olumsuz, “yılan” anlamıyla “olumlu” karşılanmıştır. Süheyl Ünver, yılanın, özellikle birbirine sarılmış çifte yılanın Orta Asya Türklerinde sağlık, uğur ve şifa sembolü telakki edildiğini belirterek, “olumlu” karşılığın nedenini açıklar. Anadolu’da Selçuklu şifahaneleri kapılarındaki çifte yılan kabartmalarının bulunmasını bu anlayışa bağlar. Anadolu Selçukluları dönemindeki Ahi Teşkilatı’nın kurucusu Şeyh Nasiruddin Mahmud, yılanlardan panzehir elde eden bir hekim olduğu için, Ahi Evren adını almıştır.

Evrenin Türkler tarafından unutulmuş “kâinat” anlamı, Dil Devrimi’nin ardından yeniden dillere dolanır. Can Yücel, 1973’te yayımladığı *Sevgi Duvarı*’nda kör karanlıktan kurtulmak için gösterdiği çabayı, *evren* sayesinde nasıl da içten anlatır: *bir gece sevgi duvarını aştık / düştüğüm yer öyle açık seçik ki / başucumda bir sen varsın bir de evren...*

Evren, 12 Eylül döneminde TRT Genel Müdürünün bir dil genelgesi çıkarıp yerli yapımlar ve çeviri filmlerde *koşul*, *örneğin*, *neden*, *ulus* gibi çok sayıda sözcüğün kullanımını yasaklamasına dek kullanıldı... Yasaklılar listesinde *evren* de vardır. Bu durum, dönemin darbeci cumhurbaşkanı Kenan Evren’in, basın dünyasında Kenan Kainat olarak anılmasını da beraberinde getirmişti.

Oldu böyle zamanlarımız...

Kaynaklar

Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Yusuf Has Hâcib. Kutadgu Bilig. I. Metin*, Ankara: TTK Yayınları.

Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig. III. İndeks* (İndeksi Neşre Hazırlayanlar: K. Eraslan-O. F. Şertkaya-N. Yüce), İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Bayram Mikail (2016). *Hace Nasirü’l-din-i Tusi’nin İntihalcılığı ve Ahi Evren Hace Nasirü’l-din ile İlgisi*, Konya: Çizgi Kitabevi.

- Hancı, Hamit (2005). "Yılan Hikayesi", *Sürekli Tıp Eğitim Dergisi*, Türk Tabipleri Birliği Cilt:14, Sayı:8, VI-VIII.
- Köken, Arif Hüdai - Büken, Nüket Ömek (2018). "Ahi Evran (1171-1261) ve Ahilik ile Hekimlik Ahlakı Üzerine Bir Değerlendirme", *Lokman Hekim Dergisi*, 8 (1): 54-70.
- Lawson, Russell M. (2004). *Science in the Ancient World: An Encyclopedia*, Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Serim, Ömer (2007). *Türk Televizyon Tarihi 1952-2006*, İstanbul: Epsilon Yayınları.
- Tatçı, Mustafa (1990). *Yunus Emre Divanı- İnceleme*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ünver, Ahmet Süheyl (1939). *Yılan Remzi ve Selçuklular Tababeti*, İstanbul: Marifet Basımevi.

Ozon

Şiirin ve aşkın esin kaynağı olan yağmur sonrasındaki toprak kokusu, yıldırımlar ve rüzgârlar tarafından yüksek enlemlerden yeryüzüne doğru itilen ozon gazının kokusuymuş.

Ozon terimi de işte bu sebeple “keskin kokmak” anlamlı Yunanca *ozoen* fiilinden Alman bir kimyacı tarafından XIX. yüzyılda türetilmiş...

Hayatı böyle ayrıntılar güzelleştiriyor.

Kaynaklar

Dayton, Paul (2011). “The Grounding of a Marina Biologist”: *The Way of Natural History* (Editor: Thomas Lowe Fleischner), Trinity University Press, 65-80.

Emsley, John (2004). *Vanity, Vitality, and Virility: The Science behind the Products You Love to Buy*, Oxford University Press.

<http://www.bilimgenc.tubitak.gov.tr/makale/yagmurdan-onceki-kokunun-kaynagi-nedir>

<https://www.etymonline.com/word/ozone>

DERE, TEPE, YOL

Tepe

Eski Türkçesi *töpu* idi. *Teyri töpüsü* “göğün tepesi” demekti; *teyri* de aslen “gök” anlamındaydı. Sonra türlü mecazlar kazandı. Coğrafya terimi oldu. Matematik terimi oldu. Dede Korkut Oğuznameleri’nde *ok batmaz, kılıç kesmez bir bedene sahip, çobandan olma, peri kızından doğma yaratığın* adında (*Depegöz*) gizlendi. Ankara’nın en eski mahallelerinden 1029 rakımlı *Hacettepe*’nin⁴ adında saklandı. Anadolu’da XIV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar *depecük* “küçük tepe”, *depesini döğmek* “kafasını ezmek”, *depere tutmak* “tepesi üzerine kaldırmak” gibi türevlerde, deyimlerde, tamlamalarda yaşadı.

Moğolcaya *tebeg* biçiminde geçti. Başın tam tepesinden yapılan saç topuzunun adı oldu. Sonraları Moğollar saçın bu şekilde toplanmış haline benzettikleri için olacak, “badminton topu”na da *tebeg* dediler. Bu topların tüyden yapıldığını bilenleri şaşırtmayan bir adlandırma.

Tepe çok acaip bir kelime. Fransız Türkolog L. Bazin ve Amerikalı Türkolog J. R. Hamilton’un Viyana’da yayımladıkları bir yazıya göre, Tibet’in adı Eski Türkçe *töpü*den geliyor. Sonundaki /t/, Eski Türkçe metinlerde de gördüğümüz, eskiden Moğolca ve Soğdca da kullanılan çoğul ekidir. O halde Tibet, “yüksek tepeler” demek oluyor. Anlamlı: Ne de olsa Tibet, 4900 metrede konuşlanmış dünyanın en yüksek ülkesi!

Yani Tibet, dünyanın saç topuzu!

4 Eskiden “üzerinde yapılan duanın kabul olunacağına inanılan tepe”lere *hacet tepesi* denirmiş. Artık üniversite binaları arasında mahzun kalan Taceddin Derghahı’nın, camisinin ve türbesinin bulunduğu bu bölgede, bir zamanlar ne dualar edildi, kim bilir?

Kaynaklar

- Bazin, Louis-Hamilton, James Russel (1991). "L'origine du nom Tibet": *Tibetan History and Language*, Wien.
- Canpolat, Mustafa (1987). *Mecmû'atü'n-nezâ'ir: Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gökyay, Orhan Şaik (2000). *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Starostin, Sergei A.-Dybo, Anna V.-Mudrak, Oleg. eds. (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Brill: Handbook of Oriental Studies: Uralic & Central Asian Studies.
- Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I-VIII* (1995-1996). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Deniz

Elimizde Attila ve Hunlarından kalan bir metin yok! Latin, Bizans ve Süryani kaynaklarında yazılanlarla tanıyoruz kendilerini! Anahtarlar o kaynaklarda.

Anahtarlardan biri: V.- VI. yüzyıl Grek ve Latin kroniklerinde *denzic*, *denzic* ve *dintzic* biçimlerinde kaydedilen bir ad: Hun İmparatoru Attila'nın oğlunun adı! Macar Türkolog Rásony 1932'de, Fransız tarihçi Sauvaget 1950'de ve Avusturyalı antropolog Maenchen-Helfen 1973'te bu adın Türkçe *teniz* (= deniz) olduğunu yazmışlar. *Denzic*, bu üç biçimden otantik, yani "öz Hunca" olan. Bunu, Bizans tarihçisi Priscus sayesinde biliyoruz. Bizans İmparatoru'nun M.S. 448'de Attila'ya gönderdiği elçilik heyetinde yer alan Priscus, Hun imparatorunun otağında kurulan sofraya oturmuş ve oğluna nasıl seslendiğini duyup not düşmüştür. Priscus'un Attila'nın karargahında bizzat duyduğu telaffuz *denziktir*.

Diğer Romalı tarihçi Ammianus Marcellenus'un kaydettiği *denzic* ve Jordanes'in yazdığı *Getica*'da kayıtlı *dintzic* biçimleri ise sözcüğün Cermen telaffuzlarıdır. Otantik biçim *denzic*, *deniz* sözcüğünün küçültme eki (+k) almış biçimidir. "Denizcik" demek! Bunu da ilk defa 1929'da Alman tarihçi Marquart belirler. Dolayısıyla Attila ve Hunları, yüksek olasılıkla Türk dillidir! Doğu Hunları bağlamında Çin yıllıklarında Köktürklerin Hunların devamı olduğu yazılı olduğuna göre, Hunlara Türk diyemeyen bazı tarihçilerin, Türklere Hun demesi gerekmez mi? Çin yıllıklarında kaydedilen iki dizelik Hunca bir şiir parçasında *Tanrı, kut, demir, ordu* gibi Türkçe sözcüklerin Çin ideogramlarıyla yazılmış biçimleri vardır.

Kaynaklar

- Maenchen-Helfen, Otto J. (1973). *The World of the Huns: Studies in Their History and Culture*, Ed. by Max Knight. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Marquart, Joseph (1929). "Kultur-und sprachgeschichtliche Analekten", *Ungarische Jahrbücher* 9/1, 68-103.
- Rásony, László (1932). "A Honfoglaló magyarsággal Kapcsolators török tulajdonnevekherz", *Magyar Nyelv* 28, 100-105.
- Sauvaget, Jean (1950). "Noms et surnoms de mamelouks", *Journal Asiatique*, Tom 238, Paris, 31-58.

Dalay Lama

Türkçede, “deniz” ve diğer geniş su kütlelerini karşılayan en eski sözcük ne biliyor musunuz? *Taluy*. Bu sözcük Moğolcaya *dalay* biçiminde geçer. “Deniz” anlamından başka “deniz gibi derinliği olan, bilge (kişi)” mecazıyla kullanılır. *Taluy* biçimine Eski Türkçe metinler ve Oğuz Kağan Destanı metni dışında rastlanmaz. Karahanlı Türkçesinde “seçkin” anlamını kazanır ve son ünsüzü düşüp *talı* olur. Sözcük Tonyukuk Yazıtı’nda ırmak adı (özel ad) olarak da kullanılır: *şantun balıkka taluy ögüzke tegmiş yok ermiş* “Şantun şehrine ve Taluy ırmağına ulaşmış (olan) yokmuş.” vd. Eski Uygurca belgelerde “deniz; okyanus; ırmak” gibi anlamlarla cins addır: *emgeklig taluydın keçürtünjüz* “Zahmetli denizden geçirdiniz.”; *taluyka kirigseyür men* “Denize girmek istiyorum.” Oğuz Kağan Destanı’ndaki biçim *taluy* sözcüğünün Moğolcadaki *dalay* biçimidir: *munda idil müren degen bir dalay bar erdi* “Burada İdil nehri denen bir ırmak var idi.” Aynı destanda Türkçe biçim de geçer: *takı taluy takı müren* “Daha deniz daha ırmak...”

Öyküsü derin ve ilginç: 1578’de Tümed Moğollarının lideri Altan Han, Ch’ing-hai’da (Kökönor) Tibet’in ruhani lideri, Sera manastırı başrahibi Sonam Gyatso ile buluşur ve Sarı Şapka Budizmini hükümdarlığın resmî dini olarak seçer. Buluşma sırasında Sonam Gyatso’ya yüzyıllar boyu Lamaist liderlerin taşıyacağı *dalay* unvanını verir. Günümüzde Moğolistan ve Tibet Budizminde ruhani lidere verilen Lamaist unvanın temeli işte bu buluşmada atılmıştır.

Türkçede *taluy* sözcüğüne XIII. yüzyıldan sonra artık rastlanmaz. Nedeni, Arapça *bahr*, Farsça *derya* sözcüklerinin kullanım alanına girmesi ve XI. yüzyılla birlikte *teniz* (=deniz) sözcüğünün yaygınlaşması. *Teniz* sözcüğünün en erken kaydının XI.

yüzyıl olması, bu sözcüğün daha önce bilinmediği anlamına gelmez. Macarcadaki *tenger* (=deniz) Clauson, Berta ve Róna Tas'ın da belirttiği gibi Eski Türkçeden önceki bir dönemde Eski Batı Türkçesi (/r/ dilli) aracılığıyla bu dile geçtiğini gösterir.

Deniz insana hüznle karışık umut veren bir sözcük. M. Mun-gan da böyle düşünmüş olsa gerek: *Geçse de yolumuz bozkırlar-dan denizlere çıkar bütün sokaklar...*

Kaynaklar

- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- Róna-Tas, András-Berta, Arpad (2011). *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Sanders, Alan J. K. (2017). "Dalai Lama": *Historical Dictionary of Mongolia*, Rowman-Littlefield.

Uğur

Uğur eskiden “yol” anlamına gelirdi. Sonraları “zaman”, “doğru zaman”, “şans, talih” anlamı kazandı. Dede Korkut Kitabı’nda⁵ kardeşi Egrek’i tutsak olduğu kale zindanından kurtarmak üzere yola çıkan Segrek, anne babası tarafından şu sözlerle yolcu edilir: *Oğul, uğurun açık olsun, sağ esen varup gelesin.*

Uğurlamak, işte bu eski anlam kalıntısı yüzünden “yollamak, yolcu etmek” demek, ama daha nazik, daha ince, ardından bakakalarak, için sızlayarak yolcu etmek; kimi zaman da edememek. Şairin dediği gibi: *Herkesin bir gideni vardır / İçinden bir türlü uğurlayamadığı.*

Kaynaklar

- Gökyay, Orhan Şaik (2000). *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Şirin, Hatice (2004) “Türkçede Yol Kavramı ve Yol Sözleri: Uğur, Çığır, Tıkrır”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, Ankara 20-26 Eylül 2004, TDK Yay., Ankara, 2763-2776.

5 “Uşun Koca Oğlu Segrek Boyını Beyan İder” adlı öyküde geçer.

Viva Zapata: Tatar Çarığı Çabata

J. Steinbeck'in senaryosunu yazdığı, E. Kazan'ın yönettiği, M. Brando ve A. Queen'in oynadığı Viva Zapata'yı herkes izlemese de çoğu kişinin duymuşluğu vardır. Film, Meksikalı köylü devrimci Emiliano Zapata'yı anlatır. Hiç okul yüzü görmemiş Zapata, Huerto'yu devirdikten sonra ele geçirdiği başkanlık sarayına girince "Burası insanın içini kötülükle doldurur." deyip köyündeki yoksul hayatına dönmüş ve 39 yaşında "dostları"nın ihaneti sonucu öldürülmüştür. "Yurdun ve halkın özgürlüğüne düşman olanlar, bu dava uğruna kendini feda edenlere her zaman haydut gözüyle bakmışlardır." cümlesini kurabilen bu "cahil köylü"nün soyadı (Zapata), İspanyolcada "bot" demek olan *zapato* sözcüğünden devşirilerek "ayakkabı tamircisi" anlamı kazanmış metonimik bir meslek adıdır.

İspanyol Kraliyet Akademisi Real Academia Española'nın (RAE) yayımladığı *Diccionario de la Lengua Española*'da sözcüğün Türkçe kökenli olduğu yazılı. Bu durum S. Nişanyan'ın dikkatini çekmiş ve sözcüğün peşine düşmüş. Nihayet Saadet Çağatay'ın *Karaçayca Birkaç Metin*'de "Kazan lehçesinde köylünün giydiği ve bir nevi ıhlamur ağacı kabuğundan yapılmış olan ayakkabıya çabata denir." bilgisine ulaşmış. Fakat kelimeyi başka bir yerde bulamadığı için bu takibat kendi ifadesiyle çaresizlikle sonuçlanmış. Blogundaki 24.04.2013 tarihli "Hayalet Kelimelerin Peşinde" başlıklı yazısında "Pes ettim. Vallahi çöze-medim. Siz şimdiye dek benim bir kelime hakkında böyle çaresiz kaldığımı gördünüz mü hiç? İşte oluyor." diyerek *zapata*'nın İtalyanca ve Fransızca biçimlerine değinip yazısını noktalamış.

Gerçekten de *zapata* Avrupa'da dolaşım halinde capcanlı bir sözcük: İtalyanca biçimi *ciabattan*ın telaffuzu *çabata*, anlamı

“bir tür ekmek”; özgün anlam ise “ev terliği”. J. Ayto’nun *An A-Z of Food & Drink* adlı kitabının 77. sayfasında şunlar yazar: “Zeytinyağı ve beyaz buğday unundan yapılan bir tür ekmektir. Uzun, yassı ve ayakkabıya benzeyen görünümünden dolayı, bu ekmeğe İtalyancada ‘terlik’ anlamına gelen *ciabatta* adı verilmiştir. İtalyancaya Türkçeden giren bir alıntıdır.”

Zapata ve *ciabatta*’nın Fransızca biçimi ise *sabot* sözcüğüdür. Bildiğimiz sabo terlikleri bunlar, hani sağlık personelinin giydiği beyaz ve lacivert olanlar. Fransızca telaffuzu *sabo* ile girmiş Türkçeye. Fransızcanın online etimoloji sözlüğü <http://www.cnrtl.fr>’de sözcüğün XVI. yüzyıldaki anlamı “tek parça ahşabın oyulmasıyla yapılan köylü ayakkabısı” olarak verilmiş. O halde bir tür takunya denebilir bu terliklere. Sabot, Arapçaya (*sabata*) ve başka Avrupa dillerine de girip yayılmış. Özellikle Hollanda’nın tahta saboları çok ünlü ve *souvenir shop*larda rengarenk desenli olanları turistlere satılmakta. *Sabot* sözcüğünden türeyen ve özgün anlamı “takunya üretimi” olan *sabotage* (sabotaj), “Sanayi Devrimi sırasında makinaların kullanımı protesto eden işçilerin ayaklarındaki ahşap saboları makinelere atıp çalışmaz hale getirmeleri”nden dolayı bambaşka bir anlam kazanmış. Fransız anarşist propagandist Emile Pouget’in *Le Sabotage* (1910) adlı broşüründe verdiği bu bilgi Fransızcanın etimoloji sözlüklerinde pek rağbet görmese de tüm dünyada popülerite kazanmış; hatta sözcüğün Fransızcadaki türevlerinden *saboter* (Türkçede *sabote etmek* olarak kullanılır), “bir işi bilinçli olarak engellemek” anlamıyla yaygınlaşmıştır.

Türk lehçelerinden Tatarcada *çabata*, Kazakça ve Karakalpakçada *şabata*, Çuvaşçada *şebada* biçimiyle yaşayan sözcük, Lehçe ve Rusçaya da geçmiş. M. Fasmer, Rus dilinin etimoloji sözlüğü *Etimologičeskij slovar russkogo yazıka*, 4. c. s. 31’deki *çebot* maddesinde Slav ve Roman dillerindeki biçimlerin Türkçeden alıntılandığını ifade eder. Ancak Eski Türkçe metinlerde böyle bir sözcüğün olmaması ve Türk lehçelerinden sadece Kıpçak isoglosunda yaşaması, sözcüğün kökenine dair arayışların Fin-Ogur dillerinde yapılması gerektiğini akla getirir. Nitekim Maricede “ayakkabıcı” anlamında *çabatar* sözü bulunmaktadır.

Bu bilgi Tatar araştırmacı Adler Timérgalin'in *Söyimbike* dergisinin 12/2002 sayısında yazdığı “Çabataga medhiye hem mer-siye” başlıklı makalesinde teyit edilir: “Tatar bilim adamlarına göre, Tatarlar çabata örmeyi Marilerden öğrenmiştir.” Timérgalin, Tatarların atalarının X. yüzyılda bile deri çizme giydiklerini, zamanla Ruslara verilen vergiden dolayı yoksullaşmalarıyla çabatayı öğrendiklerini Rus kroniklerindeki kayıtlarla şöyle anlatır: “Kiev knezi Vladimir ve abisi Dobrinya, 985'te Volga kıyılarına ulaştıklarında esir düşen Bulgarları seyrederek Dobrinya kardeşine “Prangalı esirlerin hepsi deri çizme giymiş, bunlar bize vergi ödemez, biz iyisi mi çabatalıları arayalım der.”

Çabata Tatarlarda ıhlamur aęacının liflerinden örölür. Tatar řair ve edebiyatçıların bir kısmı çabata örmeyi bilir ve eserlerinde sık sık çabatadan söz eder. Çabata yapabilen řairlerden biri olan Hesén Tufan, otobiyografisinde kaba saba Mordva çabatası deęil, mükemmel Tatar çabatası örmekte ustalařtığını söyler. Bu bağlamda Mordvaların da bir Fin-Ogur halkı olduęunu hatırlamak gerek. Daha 30 yařındayken ölen ve ardında muhteřem lirik řiirler bırakan Hadi Taktař'ın çocukluk arkadařına ithafen yazdıęı Mokamay řiirinde *çabata*, Mokamay'ın trajik hayatını simgeler: *Birge çabatalar ürip yörgeň çakta / Sin ostarak minnen üreydiň, / Minim matur idip ürelmavny / Buldıksızlıgımnan küreydiň. / Nik son bu bolay buldı eli / Niçik helaketiňi kürmediň / Nik, Mokamay, soň, sin tormıřıňny / Çabataňday matur ürmediň!* Türkiye Türkçesi řöyledir: “Birlikte çabatalar örüp gezdięimiz zamanlarda / Sen benden daha ustaca örerdin / Benim güzelce öremeyiřimi / Beceriksizlięime bağladın / Neden acaba bu böyle oldu ki / Niçin tükeniřini görmedin / Neden Mokamay acaba sen hayatını / Çabatan gibi güzel örmedin?”

Timérgalin, XIX. asrın ortalarına kadar Rusya'nın “çabatallı” olduğunu; onu hem kadınların hem de erkeklerin giydiğini, sadece Vladimir gubernasındaki Mıt köyünden Moskova'ya yılda 500 bin çabata gönderildiğini; Ruslarda çabatanın sağ ve sol ayaklar için ayrı ayrı örüldüğünü; Mordvalarda, Çuvaşlarda ve Tatarlarda ise çabatanın sağının solunun ayrılmadığını anlatır

mezkûr makalesinde. Bütün bu verilere, XVIII. yüzyılın birinci yarısında Hristiyanlığı reddetmeleri yüzünden sosyal statülerini ve mal varlıklarını kaybeden Tatar mirzalarının ironik biçimde “çarıklı bey; züğürt ağa” anlamında *çabatalı mirza* olarak adlandırıldığını da eklersek, çabatanın Tatar kültüründeki yeri tüm derinliğiyle görülebilir.

S. Nişanyan’ın yukarıda bahsi geçen yazısından sonra gelen okur yorumlarında bu sözcüğün Türkçedeki *çaput*la ilişkisi olabileceğini yazanlar; hatta Türkiye Türkçesi ağızlarında *çaputun* “ayağa sarılan bez parçası” anlamı taşıdığını bulanlar olmuş. Bunun üzerine Nişanyan 27.04.2013’te “Zapata Konusuna Devam: Bizden Hayalet Kaçmaz” başlıklı bir yazı daha yazarak, çabatanın Eski Türkçe *çap-* fiilinden bir türev olabileceğini, bu fiilin “kaba- ca dikmek, yamamak” anlamını hesaba katarak dile getirir. Fakat ne yazık ki sözcüğü morfolojik olarak çözüme kavuşturamaz; zira sözcük *çap-* eyleminden geliyorsa bünyesindeki *-ata* ögesi nasıl açıklanabilir? Acaba Rusçadaki biçim (*çebot*), *çabata* değil de *çaput* sözcüğü mü? Ve bu sözcük Fin-Ogur dillerinin Volga bölgesi konuşurlarınca (Mari, Mordva gibi) Rusçadan alıntılanıp bu dillerde *çabata* biçimine girmiş ve nihayet Tatarcaya bu yeni formatıyla geri dönen alıntı (reborrowing) olarak girmiş olabilir mi?

Kökeni hangi dil olursa olsun, çabata yüzyıllar boyu Tatar kültürünün ayrılmaz bir parçası olagelmıştır. 1950’li yıllara kadar milyonlarca köylünün temel ayak giyimi çabata olduğu için Tatarcada “çabatalı Rusya” deyiimi ortaya çıkmış. Tatarlar çabatadan uzunluk ölçüsü olarak da yararlanmış. Rusya’da çabata heykelleri bile var. Bunlardan biri Vologda oblastının Veli-kiy Ustyug şehrinde 2,5 metre yüksekliğinde kavak ağacından yapılmış olan, diğeri de Smolensk oblastının Vyazma şehrinde 1,5 metre yüksekliğindeki taştan yapılmış olan. Tatar araştırmacı Marat Abdullin, *Tatarstan yeşleri* gazetesinin 12.04.2014 sayısında “Çabata heykelge layık” başlıklı yazısında bu heykellerin resimlerini vermiş (<http://www.tatyash.ru/get.php?12067/52.htm>). Eylemlerini XX. yüzyıl başlarında gerçekleştiren Tatarların Jesse James’i ünlü haydut ve at hırsızı Şekür Karak, çaldığı

atların nallarından ses çıkmasını diye onlara çabata giydirmiş. Hatta “çabata biyüvi” adında bir halk dansı bile var Tatarların. Bu dansı merak edenler <https://www.youtube.com/watch?v=o-C6207XrJpc> linkinden izleyebilir. Günümüzde sadece müzelerde görülen çabatayı Ural civarındaki müze, sinema, tiyatro ve turistik hediye dükkânları için ören az sayıda usta kalmıştır.

Sözcüğün İtalyanca, İspanyolya ve Fransızcaya geçerken izlediği rota XIII. yüzyıldan itibaren izlenebilir haldedir. Zira Fransa kralı IX. Louis’in emriyle Orta Asya halklarını Hristiyanlaştırmak için 1253’te Altın Ordu Devleti’ne gidip Batu Han’la görüşen Rubruck ve ekibi başta olmak üzere, Volga bölgesini çok sayıda İtalyan, Alman, Fransız tüccar, misyoner ve seyyah ziyaret etmiştir. Codex Cumanicus’un yazıldığı dönemde (XIV. yüzyıl) Özbek Han ve Berdibek Han’ın Venediklilerle yaptıkları ticaret anlaşmalarının iki dilli (Kumanca-Latince) olduğu ve Codex’in yazılma sürecinde bölgede uzun yıllar kalan İtalyan tüccarların kültürel ve filolojik alışverişlerden izole olamayacakları dikkate alınırsa, Neo-Latin dillerde sadece çabata değil, başka Kıpçakça sözcüklerin bulunması sürpriz etkisi yaratmamalıdır.

Kaynaklar

- Ayto, John (2002). *An A-Z of Food & Drink*, Oxford University Press.
- Abdullin, Marat (2014). “Çabata heykelge layık”, *Tatarstan yeşleri*, 12.04.2014 (<http://www.tatyash.ru/get.php?12067|52.htm>).
- Diccionario de la Lengua Española*, Real Academia Española, online sürüm: <http://dle.rae.es/?id=DglqVCc>.
- Fasmer, Maks (1964-1973). *Etimologičeskiy slovar' russkogo yazıka*, 1-4 tom, Moskva.
- Nişanyan, Sevan (2013). “Hayalet Kelimelerin Peşinde”, 24.04.2013 (<http://nisanyan1.blogspot.com.tr/2013/04/hayalet-kelimelerin-pesinde.html>).
- Rolls, Albert (2011). *Emiliano Zapata: A Biography*, Greenwood
- Taktaş, Hadi (1961). *Saylanma eserler*, Kazan.
- Timérgalin, Adler (2002). “Çabataga medhiye hem mersiye”, *Söyimbike*, 12. sayı, Kazan-Tatarstan.²
- Tufan, Hesên (1989). “*Beñki şağıyr bulmas ta idém*”: *Ak çeçek atar idé*. (Haz. Mesgut Gaynetdinov, Şevket Galiyev, Farvaz Miñnullin), Kazan.

Yelek: Avrupa Dillerinde Türkçe Bir Sözcük (I)

İspanyol şair ve oyun yazarı Félix Arturo Lope de Vega, 1604 yılında yayımladığı *El peregrino en su patria* adlı eserinde, Pánfilo adındaki kahramanın giydiği kolsuz ceketi Cezayir Arapçasından, *jaleco* biçiminde İspanyolcaya dönüştürürken, Türkçe kökenli bu sözcüğün kısa sürede farklı yollar ve biçimlerle Avrupa dillerinde yaygınlaşacağını tahmin edemezdi. Lope de Vega'nın mezkûr eserinden 50 yıl sonra Fransız gezgin Jean de Thévenot, 1655-1659 arasında gerçekleştirdiği İstanbul, Bursa, İzmir, İskenderiye ve Kahire seyahatinin ardından gezi notlarını içeren *Relation d'un voyage fait au Levant* (1664) adlı eserini Paris'te yayımlar. Kitabının 553. sayfasında geçen *gillet* sözcüğü, Fransızca sözlük ve ansiklopedilerde “Sorte de veste courte et sans manches qui se porte sous l'habit ou la redingote = ceket, palto veya frak altına giyilen kolsuz kısa giysi” diye tanımlanacaktır.

Sözcüğün Fransızcadaki kullanımı sonraki yüzyıllarda sürerken XIX. yüzyıldan itibaren *gilet* biçimi genelleşir. Balzac'ın *Eugénie Grandet* (1834), George Sand'ın *Un Hiver À Majorque* (1839) ve V. Hugo'nun birçok eserinde geçen *gilet* adlı giysinin XIX. yüzyılda Fransa'da erkeklere özgü olduğunu, ama kadınların da giymeye başladığını, Gustave Flaubert'in 1857'de yayımlanan romanı *Madame Bovary*'de geçtiği cümleden anlarız: “On la vit un jour, descendre de l'Hirondelle, la taille serrée dans un *gilet*, à la façon d'un homme.”

Yelekin, İngilizceye aracı dil olmaksızın doğrudan Türkçeden geçtiğini *jelick* / *jellick* biçimleri kanıtlar. İngiliz edebiyatında ilk kez geçtiği metinlerden R. Tully, *Narrative of a Ten Years Residence at Tripoli in Africa* (1816) ve Lord Byron'un satirik manzumesi *Don Juan*'da (1821) kayıtlı şekiller *jelick* tir: “Over it (her

chemise) she wore a gold and silver tissue *jelick*, with coral and pearl buttons.”, “She wore two *jelicks* -one was of pale yellow / of azure, pink, and white, was her chemise”. *Oxford* ve *Webster* sözlükleri *jelick* sözcüğünün kökenini Türkçe *yelek*, anlamını “the bodice or vest of a Turkish woman’s dress” olarak kaydeder.

Osmanlı İmparatorluğu’nun yükseliş döneminde ve bu dönemi izleyen yıllarda oryantalist yazar ve gezginlerin eserleriyle -belki de bir moda akımının uzantısı olarak- Batı dillerine girdiği anlaşılan Türkçe *yelek*, günümüzde “kısa, kolsuz yelek vb. tarzda giysi” anlamıyla İspanyolca *chaleco*, Portekizce *jaleco*, Fransızca *gilet*, İngilizce *jelick* / *jellick*, İtalyanca *gileccu* biçimlerinde varlığını sürdürür.

Fransızca biçim *gilet*, Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminde geri dönen alıntılama (*reborrowing*) yoluyla Türkçeye *jile* biçimiyle girmiş ve “kadınların genellikle bluz üzerine giydikleri kolsuz elbise” anlamında kullanılagelmiştir. Sözcük, Anadolu Türkçesinden başka Rusçaya ve eski SSCB topraklarındaki Türk topluluklarının dillerine de (*jilet* biçiminde) geçmiştir. Sovyet Türkologları Dobrodomov ve Sevortyan, bu konu üzerindeki çalışmalarında *yelekin*, Arapça ve İspanyolca üzerinden Fransızcaya, Fransızcadan Rusçaya geçtiği fikrini dile getirirler. Böylece özgün biçim *yelekin* yanı sıra, Fransızca *giletin* telaffuzu olan *jile* (*jilet*), yüz yılı aşkın bir zamandan bu yana Türkçenin söz varlığında bir arada yer alır.

Yelek sözcüğünün Türkçedeki yeri öylesine sıcaktır ki, Muzafer Sarısözen’in TRT Ankara saz sanatçısı merhum Seyfettin Sıgırmaz’dan derlediği bir Erzurum türküsünde, fark ettirmeden herkesi sarıp sarmalayır: *Mavi yelek mor düğme / Gine düş-dün gönlüme / Her gönüme düşende / Kan damlar yüreğime...*

Kaynaklar

- Gatenby, Edward Vivian (1954). “Material for a Study of Turkish Words in English”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt XII, Sayı 3- 4, (Eylül-Aralık 1954), Ankara 85-144.
- Litré, Émile Maximilien Paul (1960). *Dictionnaire De La Langue Française*, Tome 4, Gallimard Hachette.

- Lyvet, Caroline (2010). "Les épisodes de course et de captivité barbaresques dans le roman espagnol du premier tiers du XVIIe siècle : un tableau synoptique", *La guerre de course en récits (XVIe-XVIIIes)*. Terrains, corpus, séries, (url: <http://www.oroc-crlc.paris-sorbonne.fr/index.php/visiteur/Projet-CORSO/Ressources/La-guerre-de-course-en-recits>).
- Sevortyan, Ervand Vladimirovič red. (1989). *Etimologičeskij slovar tyurkskih yazıkov. Obščetyurkskie i mejtyurkskie osnovı na bukvı "C", "J" "Y"*, Moskva: "Nauka".
- Thévenot, Jean de (1664). *Relation d'un voyage fait au Levant*, Paris (url: http://books.google.com.tr/books/about/Relation_d_un_voyage_fait_au_Levant.html?id=HSqefSc9V9QC&redir_esc=y).
- <http://www.cnrtl.fr/definition/gilet>.

Don

Türkoloji, Oryantalizmin bir şubesi olarak doğduğu zamanlarda eski metinlerde geçen bazı sözcükler Türklere yakıştırılmamış. Barbar bir halkın nasıl olur da -örneğin “adalet” anlamında- kendine ait (başka dillerden alıntılanmamış) bir üst kültür sözcüğü olabilir? Bu sözcük olsa olsa Çince, Hintçedir, eski bir İran dilindendir vs. vs.

Bırakın *adaleti*, “don”umuzun olmasını bile çok görmüşler! *Don* Sakaca veya Çince olabilir, ama Türkçe olamaz demişler. Biz gık çıkaramazken Alman Türkolog G. Doerfer çıkmış ve “saçmalamayın” demiş. *Don* (eski Türkçesi *ton*, anlamı “giysi”), Çuvaşçada son sesi /m/li olarak varsa, bu çok eski bir Türkçe sözdür; ayrıca giyimini adlandıramayan halk mı olur?” deyip susturmuş herkesi.

Biz Oğuzlarda yoksulluk alameti olan *don*, diğer Türk lehçelerinde zenginlik simgesi olmuş; çünkü diğerlerinde “kürk palto” anlamında yaşıyor. Biz Oğuzlarsa, *dondan*, *don-anmak* ve *don-atmak* fiillerini türetilip kök biçimi süslü, gösterişli ve mücehhez bir makyajla kapatıp tanınmaz hale getirmişiz.

Ve 1000 yıl önce Balasagun’da yetişen geometri sevdalısı Yusuf Has Hacib *kedim ton talusı könilik tonı* “Giyim kuşamın en seçkini adalet elbisesi” demiş!

Kaynaklar

Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Yusuf Has Hâcib. Kutadgu Bilig. I. Metin*, Ankara: TTK Yayınları.

Doerfer, Gerhard (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.

Eren, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. Ankara.

Menges, Karl (1965/1966). “Yakut Manual by John R. Krueger” (Review), *Oriens*, Vol. 18/19, Brill, 450-457.

Tezcan, Semih (1978). “En Eski Türk Dili ve Yazını”: *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 271-323.

Gala

Şemseddin Sami, ünlü sözlüğünde, *hil'at* sözcüğünü, “Osmanlı İmparatorluğu döneminde padişah ve vezirler tarafından birine saygı ve ödül için giydirilen kaftan” diye açıklar. Özgün biçimi Arapça *hil'a* olan bu sözcük, Farsça ve Türkçede *hil'at* olarak kullanılmış; Emeviler döneminde İspanyolcaya, ardından da İtalyanca, Fransızca ve İngilizce gibi dillere geçip “bayramlık” anlamı kazanmış. Arapça biçim *hil'a*, Batı dillerine *gala* olarak geçmiş, *gala günü* “şenlik veya bayram günü” “tiyatro veya sinema eserin ilk gösterim günü” gibi anlamlarla hayatını sürdürmüş.

Bu bilgiyi Joseph von Hammer'dan alırız. Osmanlı Devleti Tarihi'nde diyor ki Hammer: “Elbise ve eşya-yı saire hakkında istimal olunan *gala* kelimesi *hilatten* mehuzdur. [*Gala libası*, *gala arabası* denilir ki resmî üniformalı libas, müzeyyen merasim arabası demektir.]”

Hammer ismiyle müsemma. “Balyoz” gibi indiriyor bilgileri kafamıza...

Kaynaklar

Hammer, Joseph von (1947). Osmanlı Devleti Tarihi. (1066-1086). (1656-1676), Cilt XI, Tercüme, haşiye ve notlar: Mehmet Ata, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi. (<http://scans.library.utoronto.ca/pdf/5/37/osmanlidevletitalhamm/osmanlidevletitalhamm.pdf>)

Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, (Hzl. Paşa Yavuzarslan), Ankara 2010: TDK Yayınları.

Lizöz

Claude Monet'in *La liseuse* adıyla ünlenen yağlıboya bir tablosu var. 1872'de yapılmış. Baltimore'daki The Walters Art Museum'da sergileniyor. Tabloda Monet'e modellik yapan eşi Camilla, güneş ışınlarıyla aydınlanmış leylak ağacı dallarının altında, vücudunun tamamını kapatan müslin kumaştan dikilmiş elbisesi ve çenesinin altından bağıladığı şapkasıyla oturmuş kitap okumakta. Camilla'nın yalnızca yüzü ve elleri açıktadır. Sağ eliyle tutup sol eliyle satır takip ettiği kitap kucağındadır. Monet'inki kadar ünlü olmasa da, XVII-XIX. yüzyıllarda Fransız empresyonistlerin yaptığı kitap okuyan kadın tablolarının listesi epeyce kabarık. Hepsinin adı da *La liseuse*.

Liseuse, çok ilgi çekici bir sözcük! Günümüz Fransızcasında sadece "elektronik kitap" (*e-book, reader*) anlamında olsa da, tarihte kitapla ilişkili hemen her türden aksesuar, bu sözle adlandırılmış: "Kitap ayracı", "ayarlanabilir okuma lambası", "okurken yıpranmaması için kullanılan kitap kılıfı", "kitap koyulacak rafları olan küçük masa". Ayrıca "kadınların gece kıyafeti üstüne giydikleri sıcak tutan hafif bir giysi" türünün adı. Bu giysinin özelliği, Fransız kadınlar tarafından gece yatakta kitap okurken giyilmesidir. *Liseuse*, "okuyan kadın" anlamına da sahip. Tıpkı *danseuse* "operada dans eden kadın, balerin" gibi, sözcüğün sonundaki *+euse* ekiyle dişil hale gelmiş.

Danseuse Türkçeye *dansöz*, *liseuse* ise *lizöz* olarak geçti. *Dansöz* sadece "göbek dansı yapan kadın" anlamıyla sınırladık. *Lizöz* sözcüğüne ise öyle bir anlam yüklendi ki, kitapla ve okumakla olan tüm ilişkisi kesildi. *Lizöz*, Türkçede hamile ve lohusa kadınların ev içinde üşütmemek için giydikleri tığ işi hırkalara denir. Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde ise, birçok sözcükte olduğu gibi

eksik biçimde “Yatakta kadınların giydiği bir tür yün hırka” olarak tanımlanır.

Kaynaklar

Brown, Kathryn (2012). *Women Readers in French Painting 1870-1890: A Space for the Imagination*, London-New York: Routledge
<http://www.cnrtl.fr/definition/Liseuse>

Cin

Kot pantolonların uluslararası adı *cin* (< İng. *jean*), *Genoa fustian* “Cenova fıstanı” tamlamasından geliyor. Verev dokunmuş kalın pamuklu kumaştan erkekler için dikilen *Genoa fustian*, zamanla *jean fustiana* dönüşüp *jean* olarak kısalmış. *Cin* dediğimiz şey meğersem Cenova’yımış köken olarak!

Bizim de Şile bezi veya Buldan bezini dünyaya açan bir Levi Strauss’umuz olsaydı ve dünya *Shil* yahut *Byul* diye bilinen bluzlar, elbiseler giyseydi keşke! Hayal işte.

Kaynaklar

Finegan, Edward (2003). *Language: Its Structure and Use*, Cengage Learning.
<https://www.etymonline.com/word/jean>

Bilezik

2017, Türkolojinin babası olarak anılan Wilhelm Radloff'un doğumunun 180. yılıydı. 2018 de ölümünün 100. yılı. Ne yazık ki Türkiye Türkolojisinde hiçbir etkinlik yapılmadı. Boynumun borcu bilip yüzlerce çalışması arasından ikisini seçip paylaşmak istedim: *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy* (Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi) adlı dev yapıtında *bilezik* sözcüğünün *bilek* ve *yüzük* kelimelerinden birleşerek oluştuğunu saptamış. Modern Uygurcadaki *bileküzük* ve Özbekçedeki *bilaguzuk* biçimleri Radloff'u doğruluyor.

T. Uyar'ın *Vaiz Sokağı Numara 70* şiirinin ilk dizelerinde *Ben sana kürk alamam doğrusu / Güzel bileklerine bilezik alamam* şeklinde kapitalizme direnişin simgesi olarak geçen *bilezik* acayip bir sözcük.... Bizim en eski takı adlarımızdan biri ve şahsen benim de tüy küpeden sonra en çok takdir ettiğim ve giydiğim takıdır. Yanlış yazmadım: Evet, giydiğim, çünkü eski metinlerde *takmak* değil *giymek* (eskiden *kedmek*) ve *vurunmak* (eskiden *urunmak*) ile gramer ilişkisi içindedir. *Bilezük kedmek* veya *bilezük urunmak*!

Bilezik, Macarcaya *bilincs* şeklinde geçmiş. Türklerin bileğini süsleyen takı onların özgürlüğünü veya güvenliğini tehdit ettiğinden olsa gerek Macar dostlarımız sözcüğe “kelepçe” anlamı vermiş!

Radloff, *Aus Sibirien* adlı bir başka dev eserinde Sibirya'daki Şaman Türklerden derlediği bilgileri bize öğretmiş. Bunlardan biri de Altay Türklerinin bir atasözü: “Barışçı bir kafayı, kılıç kesmez.”

Şaman soydaşlara esenlikler, Prusyalı Türkologa rahmetler yağsın! Bizi de Dede Korkut'un deyişiyle “Tanrı Teala” ıslah etsin!

Kaynaklar

- Fasmer, Maks (1964-1973). *Etimologičeskiy slovar 'russkogo yazıka*, 1-4 tom, Moskva.
- Golden, Peter Benjamin (1998-1999). "The nomadic linguistic impact on Pre-Çingisid Rus' and Georgia", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. 10. 72-97.
- Radloff, Wilhelm (1893-1911). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, Sanktpeterburg.
- Radloff, Wilhelm (1994). *Sibirya'dan*, Çeviren: Ahmet Temir, 4 C., İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Róna-Tas, András-Berta, Arpad (2011). *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Uyar, Turgut (2016). *Büyük Saat. Bütün Şiirleri*, İstanbul: YKY.

Küpe

Ruşçada “küpe” anlamında *serga* sözcüğü kullanılır. Harezmi Türkçesi adlı tarihi Orta Asya Türkçesinden Rusçaya geçmiş. Türkçe biçimi *ısrğa* olan kelime Rusçaya önündeki ünlüyü düşürüp alıntılanmış: *sırğa*.

XIII. yüzyılda telif edilmiş bir sözlükte (*Mukaddimetü'l-Edeb*) ısrka *katdı tişi kulaginga* cümlesi geçer. “Küpe taktı dişi kulağına” demek. Aynı sözlükte *ısrka katındı tişi; ısrka urundı avrat* cümleleri de var. İlki “Küpe taktı dişi kulağına” ikincisi “küpe takındı dişi” anlamında.

Bu cümleler, Türkçede *küpe* dışında bir de *ısrğa* sözcüğünün varlığını gösterdiği gibi, eskiden bunların takılması işlemine *küpe katmak* ve *küpe urunmak* dendiğini ortaya çıkarır. *Katmak* “eklemek” demek. Eski Türkler, kulağa küpe takmayı, belli ki yemeğe tuz *katmak* gibi düşünmüşler. *Urunmak* ise bugün *vurunmak* olan eylem. Kökü *urmak* (< *vurmak*). Bu eylem sadece tokat, yumruk, değnek *urmak* ya da *kelle urmak* için kullanılmazdı. O kadar çok anlamı vardı ki... “Sürmek, giymek, takmak, bağırmak, haykırmak, bildirmek, etkilemek” bunlardan sadece birkaçı! Hatta XV. yüzyıla ait bir metinde geçen *üçü dörde urgul oniki olur* “üçü dörtle çarp oniki olur” cümlesinden anlamaktayız ki, matematik terimi olarak bile kullanılmış.

İsrgaya dönersek, herkesin aklına *ısrırmak* eyleminden türemiş olabileceği gelir; ama öyle değil. 2016’da Özbekistanlı Türkolog Shoiri Usmanova, her ne kadar *sarkmak* fiilinden türediğini düşünse de, *sarkmak* Eski Türkçede bugünkünden daha farklı anlam nüansları (“sızmak, damlamak”) taşıdığından, bu görüşü tatmin edici değil. Daha da önemlisi, tarihi Türkçe metinlerde “küpe” anlamlı bu sözcük her zaman *ısrğa*, *asırğa* veya *asırgak* biçiminde

geçiyor. Hollandalı oryantalist M. Th. Houtsma 1894'te yayımladığı *Ein türkisch-arabisches Glossar* adlı sözlüğünde *asırgak* sözcüğünü *asmak* fiiline bağlamış. Zaten XX. yüzyıla kadar yazılmış sözlüklerde küpe tanımı hep *asmak* fiiliyle ilişkilendirilip yapılır: Örneğin 1901'de Şemsettin Sami *Kamus-ı Türkî*'de küpe için “kadınların kulağa astıkları süs”, 1927'de Hüseyin Kazım Kadri *Büyük Türk Lügati*'nde “kulağa asılan müzeyyinât” şeklinde tanımlar. Ayrıca Farsça *avize-guş*, İspanyolca *pendiente*, Sicilyaca *pinnetti* gibi “küpe” anlamlı sözcüklerin hepsinin kökeninde “asmak” anlamlı fiiller var. İngilizce “kolye” anlamlı *pendant*’ın kökü de Latince *pendente* “asılma”ya dayanıyor ve Ortaçağ İngilizcesi boyunca “küpenin sallanan kısmı” için kullanılmış.

Dede Korkut öykülerinde *çalımlı, erdemli, kurma kuşaklı kulağı altın küpeli Oğuz beyleri* ifadesi, küpeyle ilgili son sözü Reşat Ekrem Koçu'ya bırakma sebebidir: “Şemseddin Sami Bey'in küpeyi kadına tahsis etmesi hatalıdır, çünkü erkekler de küpe takmışlardır.”

Kaynaklar

- Gökyay, Orhan Şaik (2000). *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Houtsma, Martijn Theodoor (1894). *Ein türkisch-arabisches Glossar*, nach der Leidener Handschrift, Leiden: E. J. Brill.
- Koçu, Reşat Ekrem (1967). *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara: Sümerbank Yayınları.
- Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, (Hzl. Paşa Yavuzarslan), Ankara 2010: TDK Yayınları.
- Usmanova, Shoiria (2016). “Altay Dillerinde Takı Adlarının Gelişimi”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 2016,13 (3): 85-91 (<http://mtad.humanity.ankara.edu.tr/128-1332016-804.php>).
- Yüce, Nuri (1993). *Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmud bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamahşari, el-Hvârizmi Mukaddimetü'l-Edeb. Hvârizm Türkçesi ile Tercümelî Şuâret Nüşası. Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- <https://www.merriam-webster.com/dictionary/pendant>

Şemsiye

Şemsiye deyip geçmeyin. Uzun bir kültür tarihi var. Mısırlılar soyluluk ve statü göstergesi olarak taşımış. Firavun ailesi mensupları tenleri esmerleşmesin diye güneşe karşı siperlik niyetine kullanmış. Asurlarda, kral ve üst rütbelilerden başka hiç kimse eline şemsiye alamazmış. Çin imparatorunun dört, Siyam kralının yedi veya dokuz katlı şemsiyeleri olur, katlardan her birinde özenle hazırlanmış püskül ve saçaklar bulunurmuş. Eski yazmalarda Burma kralı “Beyaz fillerin kralı” veya “Yirmi dört şemsiyenin efendisi” olarak anılır. Afrika’da halen yüksek makam ve rütbe simgesidir. Şemsiye eski inanışlarda bereket, hasat, ölüm ve yeniden doğuş Tanrı’larıyla ilişkilendirilir. Hinduizmde *çatra* (Sanskritçe चत्र *chattra* “şemsiye”) kutlu bir semboldür. Budizmin Sekiz Hazinesi’nden biri olup güneşten korunma ve sığınma ifade eder. Tanrı Vişnu’nun beşinci avatarında Varuna’nın yağmur getiren şemsiyesini yeryüzüne getireceğine inanılır.

Şemsiye, Antik Yunanda ve Romalılarda yağmur veren Dionysius ve Bacchus ile özdeş olup kadın aksesuarı sayılırdı. Başlangıçta güneşten korumak için papanın başına tutulan şemsiye, zamanla Roma Katolik Kilisesi ve papanın güç ve otoritesini simgeleyen nişanlardan oldu. İtalyancada “büyük şemsiye” anlamına sahip *umbraculum* adındaki bu alamet, dünyadaki bütün bazilikalarda altarnın yanı başında konumlanır ve yalnızca papanın ziyareti sırasında bu şemsiye açılır.

Eski dünya aristokratlarını güneşten korumak için icat edilen şemsiyeler, ilk kez Çin’de yağmura dayanıklı hale getirildi. Wei Hanedanlığı döneminde (M.S. IV. yüzyıl), bir merkezden uzanan telleri çevreleyen bambu bir kasnak, dut ağacı kabuklarıyla kaplanarak üstüne su geçirmemesi için yağ sürüldü. Wei

imparatorlarına Çin'in uğurlu rengi kırmızı ve hanedanlık rengi sarıdan oluşan tören şemsiyeleri tutulur; sıradan insanların sadece mavi şemsiye taşımasına izin verilirdi.

İngiliz sözlükbilimci Randle Cotgrave'in 1611'de yayımladığı iki dilli sözlüğü *A Dictionarie of the French and English Tongues*'daki şemsiye (Fransızca *ombrella*) tanımı, XVII. yüzyılda Avrupalıların şemsiyeyi bugünkü anlamıyla henüz bilmediğini kanıtlar: "Hindistanlıların kavurucu güneşten korunmak için kullandıkları yuvarlak ve geniş pervane, onunla kadınlar yüzlerini güneşten gizler."

Robinson Crusoe (1719) romanında başkahraman Robinson, şemsiyeyi Brezilya'da gördüğünü, aşırı sıcaklarda çok kullanışlı olduğunu, ekvatora yakın bir ıssız adaya düştüğü için kavurucu sıcağa karşı bir şemsiye yapmaya karar verdiğini anlatırken, binbir güçlükle hayvan derisinden imal ettiği şemsiyeyi sundurmaya benzetir ve onunla yağmurdan da korunduğunu söyler. İngilizler, şemsiyeyle bu romandan yaklaşık 30 yıl sonra gezgin Jonas Hanway sayesinde tanışır. Hanway, İran'a yaptığı bir seyahatte, İpek Yolu'yla Çin'den getirilen şemsiyeleri kullanan İranlı kadınları görmüş ve Londra'daki alaylı bakışlara aldırmaksızın tam otuz yıl şemsiye kullanmıştır.

Türklerde eskiden beri bilinen şemsiyenin ilk izlerine Sovyet arkeolog Sergei Rudenko rastlar. Noin Ula'daki Asya Hun mezarlarında şemsiye yapımında kullanılan krank milleri ve kancalı bronz halkalar bulunduğunu 1953'teki bir çalışmasında belirtir. Kaşgarlı Mahmud, Türk hakanının şiddetli sıcaktan, yağmurdan ve kardan korunmak için *çuvaç* adlı şemsiyeli bir otağı olduğunu bildirir. Bu otağlar, Eski Türklerde gök kubbeyi simgelerdi; Cengiz Han'a dokuz tuğlu sancağıyla kırmızı ve sarı renkli şemsiye tutulurken; Zafername'deki (ykl. 1434) bir minyatür, yaklaşık 1 m. çapında 20 cm. derinliğinde küçük altın motifli kırmızı bir ipek şemsiyeyle Emir Tinnur'un Semerkant'a girişini betimler. Türkçedeki "şemsiye" anlamlı sözcük *künlük* idi ve bu sözcük "güneşlik" demekti. Tuğrul Bey, Nişabur'a kırmızı bir *künlük*le

girmişti; ama Selçuklular bunlara dönemin moda dili Farsça etkisiyle *çatr* (> *çadır*) demeye başladılar. *Çadır*, zaten Orta Asya döneminden beri Türklerin bildiği bir sözcüktü. Macar Türkolog Gy. Németh ile Alman Türkolog G. Doerfer Orta Farsça *çatur* (< Sanskritçe *chattra* “kraliyet şemsiyesi”) sözcüğünün etkisiyle Türkçe *çatmak* “bir araya getirmek, bir şeyi başka bir şeye bağlamak” fiilinden türetildiğini söyler.

“Şemsiye” bugün Fincede “yağmur gölgesi” (*sateenvarjo*), Almancada “yağmur ekranı” (*Regenschirm*), Fransızca ve İsveçcede “yağmur kalkanı” (*parapluie, paraply*), İspanyolcada “su kalkanı” (*paraguas*) anlamına gelen sözcüklerle ifade edilse de, bu eşyanın icat edildiği ve yayıldığı kültürlerde başlangıçta ya “güneşlik” ya da “gölgelik” anlamındadır: Arapça *şemsiyye* “güneşlik”, *mizalla* “gölgelik”; Rusça *zontik* “güneşlik”, İtalyanca *ombrella* (İngilizce *umbrella*) “gölgelik”, Latince *parasol* “güneşlik” vd.

Türk dünyasında ise, şemsiye karşılığında ya *çadır* ya da “el çadırı” anlamlı sözcükler kullanılmakta. Azerbaycanca *çetir*, Kazakça *kolşatır* (“el çadırı”), Kırgızca *kolçatır* (“el çadırı”), Tatarca *kulçatır* (“el çadırı”), Başkurtça *kulsatır* (“el çadırı”), Tuvaca *hol maygını* (“el çadırın”) vd.

Özbekçe (*soyabon*) ve Türkmencede (*sayavan*), “gölgelik” anlamlı Farsça *sayeban* sözcüğü tercih edilmiş. En ilgi çekici ve doğal sözcükler ise Uygurcada. Uygurlar hem *künlük* “güneşlik” hem de *yamgurluk* “yağmurluk” sözcüklerini kullanıyor. Tarihsel Türkçede bilinen en eski sözcük ise *köligelik* “gölgelik”. Bu sözcüğe *Altun Yaruk*, *Maitrisimit* gibi Eski Uygurca Budist metinlerde rastlarız. Örneğin: *tözün maytrınıñ toyın boltı tip ün işidip tört togum biş yol içinteki tınlıqlar alku ögirdiler sevintiler dört bulun yınak yarudı yaşudı kök kalıkda bra askug köligelik ed tavarlar közinti*. “Asil Maytrı rahip oldu diye ses işitilince dört doğum şekli, beş yol içindeki canlıların hepsi sevindi, mutlu oldu, dört taraf parladı, aydınlandı, gökyüzünde çardak, gölgelik, mal mülk göründü.”

Avrupa dillerinin Latince'den; Türkçenin Arapçadan; Bulgarca ve Makedoncanın Türkçeden aldığı “şemsiye” anlamalı sözcükler kültür alışverişindeki baş döndürücü hareketliliğin örneklerinden sadece biri.

Evet. *Şemsiye* deyip geçmeyin. Herkes onun altında, kimi kimi siyasi, kimi dini, kimisi de yalanlardan kurduğu dünyasının şemsiyesinde... Kimisi de ne kadar çabalarsa çabalasın ve fırtına çıksın çıkmasın hep ters dönmüş şemsiyesine mahkûm. *Makûs talih* dedikleri bu işte. *Makûs* da Arapçada “ters dönmüş” demek zaten.

Kaynaklar

- Anon (1835). “Umbrellas in the East”, *The Penny Magazine of the Society for the Diffusion of Useful Knowledge* 4, no. 235 (https://archive.org/stream/ThePennyMagazineOfTheSocietyForTheDiffusionOfUsefulKnowledge/ThePennyMagazineOfTheSocietyForTheDiffusionOfUsefulKnowledge1836_djvu.txt)
- Andrews, P. A. (1993). “Miẓalla”, *The Encyclopaedia of Islam*, Vol. VII, Leiden-New York: E. J. Brill, 192-194.
- Doerfer, Gerhard (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Lewis, Jayne (2009). “The Atmospheres of Robinson Crusoe”: *Defoe's Footprints: Essays in Honour of Maximilian E. Novak*, Editors: Robert M. Marniquis, Carl Fisher, University of Toronto Press, 32-55.
- Németh, Gyula (1953). “Wanderungen des mongolischen Wortes nökör ‘Genosse’”: *Acta Orientalia, Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 3, No. 1/2, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1-23.
- Perkins, Dorothy (1998). *Encyclopedia of China: The Essential Reference to China, Its History and Culture*, London and New York: Routledge.
- Sangster, William (1855). *Umbrellas and Their History*, London (<http://www.gutenberg.org/ebooks/6674>)
- Walid Al-Jadir, Dia Al-Azzawi (2010). *Assyrian Costumes and Jewelry*, (Translated by Samir Johna, Regina Tower), Bloomington: Authorhouse.
- <http://www.wiki-zero.co/index.php?q=aHR0cHM6Ly91bi53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvVW1icmVsbGE>
- [https://en.wikipedia.org/wiki/Chatra_\(umbrella\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Chatra_(umbrella))

Boncuk

Avrupa Hunlarının diliyle ilgili anahtar sözcüklerden biri de Attila'nın babasının adı: *Moncuk*! Bildiğimiz incik boncuktaki *boncuk*.

Biz “değersiz taş” anlamında kullanıyoruz, ama Eski Türkçede “değerli taş” karşılığındaydı ve sözcüğü bizden alıntılanan Rusçada “en yüksek rütbedeki askerî nişan” ve “komutanlık simgesi”; Ukraynca, Lehçe, Slovakça, Bulgarcada “Türk bayrağı”; Arapçada “bayrak türü” demek. Şimdi tuhaf gelebilir, ama değil!

Çünkü çok eskiden Türkler, ava ve savaşa giderken atlarının boyunlarına ve kargılarına kutsal saydıkları hayvan tüyü / kuyruklarını ve değerli taşları asardı. Böylece hem o hayvanın ruhunu yaşattıklarına hem de bu tılsımlı güçle korunduklarına inanırlardı.⁶

Bunlar, devlet olgusu ve kavramı güçlendikçe, devleti kapsayan egemenliğin simgesi haline geldi. Nihayet, ulusal iradenin tecellisinden doğan daha yeni devlet yapılanmalarında, yalnız devlet egemenliğinin değil, ulusal varlığın da sembolü oldular. Yani *bayraka* dönüştüler! Bu denli kutsallık içeren bir sözcük için Attila gibi bir liderin babasının adı olmasından daha doğal ne olabilirdi ki?

Kaynaklar

- Esin, Emel (1972). “Tös and Moncuk, Notes on Turkish Flag-Pole Finials, *Central Asiatic Journal*, v. XVI/1, Wiesbaden, 14-36.
- Fasmer, Maks (1964-1973). *Etimologičeskiy slovar' russkogo yazıka*, 1-4 tom, Moskva.
- Şirin User, Hatice (2007). “Eski Türk Çağında Hayvan Tözllerinden Devlet Sembollerine”, *Türk Tarih Kurumu Belleten Dergisi*, 262, Cilt: LXXI - Sayı: 262 - Yıl: 2007 Aralık, Ankara: TTK Yayınları, 843-855.

6 Monçuk Eski Uygur Türkçesi metinlerinde değerli maden anlamında kayıtlıdır: amarak ögüküm seni inçe sever men ayadaki yençü monçuk teg. “Sevgili yavrum seni şöyle seviyorum: Avuç içindeki inci boncuk gibi ...”; inçe kaltı satıgsız ulug erdini monçuk teg “Öyle ki, paha biçilmez bir mücevher gibi.”

Maskara

Kirpik boyasının adının *maskara* olmasını yadırgardım. *Mas-karanın* kökünün *mask* olduğunu öğrenince kabullendim. Öyle ya, kirpikler daha uzun ve yoğun olsun diye bununla maskelenir! Yine de kirpik-maskara ilişkisi çok sevimsiz ve soğuk. Kabullenmek ayrı, özümsemek ayrı. Hele hele sözcüğün nihai kökenin Arapça *maskara* “soytarı” oluşu, kirpik boyasının çağrışım alanını daha da sevimsiz kılıyor.

Türkçe kirpikse, bence çok romantik bir sözcük. Romantizmin zirvesine de *kiprik* dediği halde Neşet Baba taşıdı. “Kalpten kalbe bir yol vardır, görülmez”i öyle içten ve mahzun söyleyebilen biri *kiprik* dese n’olur ki?

Kirpik, “kirpi” sözcüğüne benzerlik ve küçültme bildiren *+k* eki eklenerek türemiş. *Çubuk* da aynı ekle ortaya çıkmış. Bu ek, *topa* da getirilmiş ve *topuk* türemiş...

“Kiprikten topuk”a *+k* ekiyle ve Neşet Ertaş’la güzelleşen Türkçeyi katakulli aracı yapan politikacılar konuşurken çok canım sıkılıyor!

Kaynaklar

- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- Murube, Juan (2013). “Ocular Cosmetics in Modern Times”: *The Ocular Surface*, April 2013, vol. 11 No. 2, 60-64.
- Picton, John (1990). “What’s in a Mask”, *African Languages and Cultures*, Vol. 3, No. 2, 181-202

Dövmeler

Teknik ve sanat bakımından en göz alıcı dövmeler, Avrupa literatüründe “atlı göçebelerin anayurdu” olarak tanımlanan Güney Sibirya’daki Pazırık kurganından çıkan doğal mumyalarda bulunur. Bunlardan ilki olan “dövmeli savaşçı” (M.Ö. V. yüzyıl), bölgedeki buz tabakasında 1948’de Sergei Rudenko tarafından keşfedilir. Savaşçının tüm bedenine helezonik biçimde yayılan dövmeler, hayali ve gerçek hayvan figürleri ve bir çizgi halindeki küçük dairelerden müteşekkildir. Sağ koldaki hayvan dövmeleri içinde bir yaban koçu, stilize edilmiş boynuzlu bir geyik, bir eşek ve fantastik bir etobur vardır. Göğsü, grifine benzeyen iki yaratık; sol kolu ise iki geyik ve bir dağ keçisi süslemektedir. Diz ve eklemlerindeki dövmelerle sırtındaki çizgi halindeki küçük daire şeklindeki dövmelerin, ağrı dindirme amaçlı eski bir halk hekimliği uygulaması olduğu düşünülür.

Rusya Arkeoloji ve Entografi Enstitüsü’nden Natalya Polosmak, 1993’te bugünkü Altay Özerk Cumhuriyeti sınırlarındaki Ukok platosundaki Pazırık kurganında, Rus literatüründe Altay Prensesi (Алтайская принцесса) ve Ukok Prensesi (Принцесса Уко́ка) olarak anılan ikinci dövmeli mumyayı bulur. Altı adet koşum takımlı atla gömülmüş kadın cesedi ahşap tabutun içinde sansar kürkünden bir battaniyeye sarılmış haldeydi. 25 yaşlarında, yaklaşık 2500 yıl önce ölmüş kadının el bileği ve omzunda çatal boynuzlu geyik dövmeleri vardır. 1995’te bulunan üçüncü mumya ise, M.Ö. 500 yılına ait olup atıyla gömülmüş, saçları örgülü, göğüs, omuz ve sırt bölgesinde mus geyiği dövmeleri taşıyan bir erkektir.

Polosmak, dünyadaki en karmaşık ve en güzel dövmelerin Pazırık’ta bulunan mumyalarda olduğunu belirtir ve diğer en

eski mumyalardaki dövmelerin sadece çizgilerden ibaret olduğunu, Pazırık'takiler gibi yüksek ve mükemmel bir sanatı yansıtmadığını ifade eder. J. Forsyth, Sibirya halklarının tarihini incelediği çalışmasında dövmenin yalnızca sağaltım değil, dekorasyon amacıyla da uygulandığını, uygulamanın çoğu kez bir şaman tarafından yapıldığını, uygulamada turnabalığının çene kemiğinden yapılmış iğne ve is kullanıldığını saptar. İç Asya'daki mumyalarda bulunan yaban koçu, dağ keçisi ve geyik, Altay kültürlerinde kutsal sayılan ongunlardır ve bunlar eski Türk çağına ait petroglif ve yazıtlarda sık sık karşımıza çıkmaktadır. Üçünün ortak özelliği kıvrımlı boynuzlar taşımaları ve Şamanizm ile Tengricilikte Tanrı'nın yeryüzündeki ruhları olduklarına inanılmasıdır. Dağ keçisi, insanoğlunun erişemeyeceği yüksekliklere tırmanmasıyla Tanrı'nın mekânı olduğu addedilen göğe en yakın varlıklardan biriydi ve Türk kağanlığının sembolüydü; yaban koçu cesaret ve yiğitlik timsali olarak Tanrı'ya kurban edilen en önemli hayvandı. Geyik ise, Türk ve Moğol kültüründe daha derin ve özel bir yer kaplar. Sibirya ve Moğolistan'da Bronz Çağı'ndan (M.Ö. 1000) beri *geyikli taş* (İng. deer stone, Moğ. Буган чулуу) adı verilen dikilitaşlara boynuzlu uçan geyikler kazınmıştır. Bunlar şaman inancındaki dönüşüm (transformation), yerden göğe ruhsal (spiritual) uçuş deneyimi veya insan ruhunun ölümden sonraki ahiret yolculuğu olarak yorumlanır. Dikilitaşlar tarafından temsil edilen gerçek savaşçıların gövdelerindeki kanatlı geyik dövmeleri de, onları tehlikeli güçlerden, ruhlardan veya olaylardan koruduğu inancıyla ilişkilendirilir.

Sibirya ve Moğolistan'daki göçebe toplulukların kültürel öğelerinden birçoğunun Çin kültüründen geldiğine dair yaygın inanışlar veya önyargılar nedeniyle Çin'de dövmeye bakış açısının da değerlendirilmesi gerekmektedir.

Çin kaynaklarında “dövme Çin imparatorluk sınırlarının ötesindeki Kuzey, Güney ve Batı barbarları⁷ arasında yaygın bir beden

7 İklim yapısı ve savunma yapısı sebeplerine bağlı olarak İç Asya'da kent kültürünü reddeden toplulukların yaşam biçimlerinin yadrganması, onların “Çinli olmayan, yabancı; şehirde yaşamayan; vahşi kabileler” anlamlı sözcüklerle

süslemesi” olarak tanımlanır. Kroniklerde sözü edilen kavimler bugünkü Japonya, Tayvan, Vietnam ve Moğolistan topraklarıdır. Çin kronikleri, “uygar bir Çinli”nin bakış açısında dövme yapan bu insanların hayvanlardan çok az farkı olduğunu, insan bedenini hayvan desenleriyle kaplamanın barbarca bir uygulama olduğunu yazar. Konfüçyüs, müridi Zengzi’ye medeni bir toplum olmanın en önemli şartlarından birinin bedeni dövmeyle, saçları kesmeyle deforme edilmemesinin çocuklara öğretilmesi olduğunu söyler. Dolayısıyla eski Çin’de, Yuan Hanedanlığı dönemine kadar dövme yadırganmış; hatta suçluları cezalandırmanın yollarından biri suçluya dövme yapmak olmuş; bu ceza *mo zui* (mürekkep cezası) adıyla Han Shu’da kayıtlanmıştır.

Savaşan Devletler, erken Han Hanedanlığı (M.Ö. 475-M.Ö. 87) ve Liji dönemlerinde tutulan kayıtlarda, İç Asya’nın “vahşi” kabilelerine mensup toplulukların çığ et yedikleri, hayvan derisi giydikleri ve alınlarını dövmeyle kapladıkları yazılıdır. M. 630’a ait Nan Shih’te İç Asya bozkırları “Dövmelilerin Toprağı” olarak zikredilir. Bu “barbarlar”ın tıpkı vahşi hayvanlar gibi kendilerini şerit ve beneklerle işaretledikleri; Sibiryalı halklarının cesaret ve medeni durumlarını belirtmek üzere bedenlerini dövmeledikleri kaydedilir. Yeni Tang Tarihi olarak da anılan Xin Tangshu’da (M.S. 10-11. yy), dövme uygulayan topluluklar listelenmiştir. Bunlar arasında zikredilen Güney’deki halkları bir yana bırakırsak, kroniğin 217B.6147. kısmında Kırgız erkeklerinin yiğitlik ve kahramanlık alameti olarak ellerine, evli Kırgız kadınlarınsa medeni durumlarını göstermek için boyunlarının arkasına dövme yaptıkları kayıtlıdır. Bunlardan biraz farklı bir uygulama olmasına rağmen, Hiongnu (Asya Hunları), Köktürkler ve Uygurların acı, yas, kararlılık ve güvenilirlik ifadesi olarak yüzlerini kesmeleri gibi ritüeller de dövmenin bir varyantı olarak algılanıp barbarca addedilmiştir. Eski Romalılar ve Yunanlılar gibi Çinliler de dövme bir cezai müeyyide, köleler ve suçluların damgası olarak telakki ediyorlardı. Hatta antik Grek sanatçıları

alandırılmasına neden olmuş ve bu sözler Avrupa literatüründe her zaman “barbar” kelimesiyle karşılanmıştır.

vazolarda güzel barbar kadınları her zaman dövmeleriyle resmederlerdi. Dövmeye dair kanaatler, Çinlilerin göçebelerle ilişkilerinin güçlenmesi ve bozkır geleneklerinin Çin kültürünü etkilemeye başlamasıyla (savaş atları sürme, pantolon giyme vb.) değişmiş; özellikle göçebeler arasında yaşayan Çinli seyyahlar, tacirler, kâşifler ve elçiler arasında dövme kabul görmeye başlamıştır. Chang K'ien'in *Han Shu* adlı kitabı Çin'in batı sınırlarına sürekli saldıran mütecaviz Hiong-nularla Çin imparatorunun müzakere-lerini nakleder. M.Ö. III-V. yüzyıllarda Çin'e karşı avantajlı duruma gelen göçebeleri yatıştırmak için, Çin elçileri armağanlarla *shan-yu*'ya gönderilir. Göçebe lideri *shan-yu*, elçilerin kendisiyle görüşmeden önce “milli kimliklerini bir kenara bırakıp” dövme yaptırmalarını (*me [mo] ch'ing*, “siyah mürekkeple dövme uygulamak”) ister. Elçilerin başındaki Wang Woo, Hun geleneklerine aşina kuzeyli bir Çinliydi ve Hun imparatorunun büyük otağına girebilmek için bu teklifi tereddütsüz kabul ederek Hun liderinin iltifatına mazhar olur.

O halde İç Asya'da dövme geleneğinin İskitlerle başlayıp Türk soylu Hiong-nular (Asya Hunları) ve Kırgızlarda yaşatıldığı belgelerle kanıtlanmış haldedir. Peki, Türkler dövme için hangi sözcüğü kullanmışlardı ya da *dövme* sözcüğü ne zamandan beri Türk dilli alanda kullanımdadır?

Dövme Türkçede Tanzimat döneminin ardından görülen yeni bir sözcük. Daha eskiden *tögün* (> *dögün*) sözcüğü kullanılırdı: *bayat edgü kılgay bu söz sözleme / tögün urma otun meniñ köñlüme* “Tanrı (seni) iyi edecek, bu söz(ü) söyleme / Dövme yapma ateşle benim gönlüme (Ateşle benim gönlümü dağlama).”⁸

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde, XIV. yüzyıldan itibaren *dögün* (< *tögün*) ve *dögün urmak* “dövme vurmak” sözlerine rastlarız. *Dögün*, tarihsel Oğuz Türkçesinde “vücudun bir yerine iğneler batırarak şekil yapıldıktan sonra üzerine çivit, barut gibi

8 Kutadgu Bilig, 1084. beyit.

şeyler dökülmekle deri üzerinde meydana gelen sabit boyalı iz” olarak tanımlanır.

A. T. Onay, eskiden yeniçerilerin, mensup oldukları askerî sınıfın işaretlerini kollarına ya yakı yaptırdıklarını yahut iğne ile dövödördüklerini yazar⁹. İstanbul’da külhanbeylerinin kollarına akla gelmedik çeşit çeşit resimler, mutaassıp Ermenilerin baş ve şehadet parmakları arasına haç şekli, şarktaki kadınlarınsa iki kaş arasına nokta dövödördüklerini belirten Onay, *Ahter-i Kebir*’i kaynak göstererek ateşle yapılan dövme şekillerine *dağ (vesm)*, iğne ile yapıłana ise *dögme (veşm)* dendiğini belirtir.

Onay, ateşle yapılan dövme’yi (*vesm*) “Her tarafı iğne ile delinmiş matlub resm üzerine kızgın bir maden gezdirilip üstüne barut veya çivit ekilir, böylelikle o şeklin yeri gömgök olur.” iğneyle yapıłanı (*veşm*) ise “Resim üzerine iğneler batırılarak kan çıkan yerlere çivit veya barut dökölür. Meydana çıkan gök şekle *dögme* derler.” olarak açıklar.

Bu bilgilerden anlaşılmaktadır ki, dövme Türklerde esas olarak delme (iğneleme) ve sonraları da yakma (dağlama) yöntemleriyle yapılmakta ve bu uygulama Türkçede *dögme* ve *dögün* biçimlerinde iki sözcükle adlandırılmaktadır. Bunlardan daha eski olanı *dögün*, yenisi *dögme*’dir. Nitekim Kaşgarlı Mahmud, sözlüğünde *tögme* sözcüğünü değil, *tögün* sözcüğünü kaydetmiş ve bunu “dövme ve dağlama” (el-vesm ve’l kavy) olarak anlamlandırmış. Bu sözcük, Harezmece, Çağatayca ve Osmanlıca dönemlerinde kullanıldıktan sonra Türk lehçelerinde yerini *dögme* (> TTü. *dövme*, Az. *döyme*) ve Rusçadan alıntılanan *tatuirovka* sözcüklerine bırakmıştır.

Eski Türkçe *tögün* sözcüğü tarihi Türkçede tek tük örnekte görülür. Sözcüğün Türkçedeki kullanımının sınırlı olmasının en önemli nedeni, dövme kültürünün heterodoks İslam dışındaki hakim Sünni inanın temsilcilerince kabul görmemesi, dövmenin yaradılışı ve fıtratı bozduğuna inanılan bir cahiliye dönemi adeti olduğuna inanılmasıdır.

9 Yeniçerilerin ve yeniçerilik lağvedildikten sonra yeniçerilerin kalıntıları olan mahalle tulumbacılarıyla bazı tersanecilerin kollarındaki mavi renkli balık, bayrak vd. dövmeleri hakkında Uzunçarşılı ve Koçu’nun eserlerine bakılabilir.

Dövmenin kökü Eski Türkçe tögmek eylemidir. Tögmek “seri vuruşlara tabi tutmak” anlamında. XVI. yüzyılda telif edilen Ah-ter-i Kebir’de vesm maddesindeki “El arkasına veya koluna veya yüzüne iğne ile dürdüp kan çıktıkda üzerine çivit sürerler rengi yeşile meyilli siyah olur.” tanımı, “iğne ile dürtme” işleminden bahseder. Aynı sözlüğün Arapça el-ersem “dövmeci” maddesinde “ve dahi azasını iğne ile kanatıp çivit dürtüp hatlar eden kişi” tanımlamasında da “yakmak” bilgisi yoktur. Ayrıca Sovyet arkeolog Sergei Rudenko’nun, İskit mezarlarında bulunan mumyaların çok kaliteli bir iğne ve ince sinir kırımlarından elde edilen iplik kullanılarak usta bir sanatçının eliyle dövmelendiğini belirlemesi, eski çağlarda dövmenin sivri uçlu bir aletle delip / vurup / dövüp yapıldığını gösterir.

Kaynaklar

- Bulag, Uradyn Erden (2002). *The Mongols at China’s Edge: History and the Politics of National Unity*, Rowman & Littlefield Publishers.
- Fitzhugh, William Wyvill (2009). “Stone Shamans and Flying Deer of Northern Mongolia: Deer Goddess of Siberia or Chimera of the Steppe?”, *Arctic Anthropology* 46 / 1-2, 72-88.
- Forsyth, James (1992). *A History of the Peoples of Siberia, Russian’s North Asian Colony 1581-1990*, Cambridge University Press.
- Gilbert, Steve (2001). *Tattoo history: A source book*. Juno books.
- Gosnell, Mariana (2007). *Ice: The Nature, the History, and the Uses of an Astonishing Substance*, University Of Chicago Press.
- Mayor, Adrienne (1999). “People Illustrated: In antiquity tattoos could beautify, shock, or humiliate”, *Archaeology* 52/2, March-April 1999, 54-57.
- Onay, Ahmet Talat (1992). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, (Hızl. Cemal Kurnaz), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Polos’mak, Natalya V. (2000). “Tattoos in the Pazyryk World”, *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia* 4(4), 95-102.
- Reed, Carrie Elizabeth (2000). “Tattoo in Early China”, *Journal of the American Oriental Society* 120/3, 360-376.
- Wylie, Alexander-Tseen-Han-Shoo (1876). “History of Heung-noo in their Relation with China”, *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, vol. 5, 41-80. (https://www.jstor.org/stable/pdf/2841363.pdf?_=1466514953727)

ARAÇ GEREÇ

Şömentabla

Şömen dö tabl diye bir sanat eseri var. Dantel masa örtüsü. Fransızcadan dilimize girmiş. Tığ işi yapan hanımlar bu sözcüğü yeri gelir *şimen tabla*, yeri gelir *çimen tabla*, hatta *çimen tablo* diye telaffuz ederler ki hiç zararı yok, kelimelerin ulusallaşmasının en tatlı yoludur bu telaffuzlar...

Şömen dö tabl'ın Fransızca aslı *chemin de table* izafetidir. *Chemin* “yol” demek, hani *şömendöfer*'deki “yol”. Buna da *şimendifer* diye telaffuz ederiz biz... Şimendifer, “demir yolu” demek. (*Fer* “demir” anlamında, Latince *ferrum*'dan, bulmaca çözenler bilir, kimya formülü Fe...Hatta *ferforje* de buradan: “dövülmüş demir” demek....) *Table* ise “masa” demek. Demek ki *şömen dö tabl* “masa yolu = masa örtüsü” anlamında.

Bence *şömen dö tabl* ve tüm dantel işleri ev hanımlarına özgü birer sanat eseridir. El emekleridir, göz nurlarıdır. Ne var ki *şömentabla*, Türk Dil Kurumu sözlüğünde kayıtlı olmayan bir sözcük. Tıpkı *babet* ve *tiramisu* gibi. Evet, kurumun sözlüğünde ne yazık ki bu iki söz de yok. Ayağımıza giydiğimiz, epeydir yediğimiz ve de ördüğümüz bu üç şeyin adı, sözlüklerde yer almalıdır...

Ben de bir şömentablo ördüm. Örgü işlerini mükemmel yapan ablacığımı izleye izleye öğrenmişim zamanında. Onu örerken aklımdan hep Özdemir Asaf'ın muhteşem dizeleri geçti: *Ne olur seni ben örmeseydim. / Göğümden düşerken görmeseydim. / Orada burada yoktu yerin; / Seni ben geceme örmeseydim.*

Kaynaklar

Littré, Émile Maximilien Paul (1960). *Dictionnaire De La Langue Française*, Tome 4, Gallimard Hachette.
<http://www.cnrtl.fr/definition/chemin>

Höllük

Muzaffer Akgün, 1 Ağustos 2015'te 90 yaşında vefat etti. Sa-dece radyoların olduğu dönemde evlerimize akan duru bir ırmak gibiydi onun sesi. Allah rahmet eylesin.

Günümüz gençlerinin çoğunun haberdar olmadığı *Eledim eledim höllük eledim* sözleriyle başlayan iç burkan, yürek sızlatan türküsü, birkaç yıl önce ABD yapımı TV dizisi *Spartacus*'un 2. sezon finalinde 15-20 saniye çaldığında, tuhaf bir sevinç ve gurur yaşadığımı hatırlıyorum.

Eledim eledim höllük eledim / Aynalı beşikte canan bebek beledim / Büyüttüm besledim asker eyledim / Gitti de gelmedi canan buna ne çare...

Yücel Paşmakçı'nın derlediği bu türkü, 1950-1953 arasında Kore'ye gönderilen ve Birleşmiş Milletler komutasında savaşan anlımsızca yitip giden bin civarında şehit, kayıp ve akıbeti belirsiz askerden birinin annesi tarafından yakılmış. Türkünün "Kore dağlarında ot kucak kucak / Ne bilsin analar böyle olacak / Rahmet yerine kurşun yağacak / Gitti de gelmedi buna ne çare" olan ikinci dörtlüğü devletin sansürüne takılıp değiştirilmiş. Musa Eroğlu bu konuda şunları demiş bir söyleşide: "Hiçbir görüş, bakış açısı, türküleri etkilememeli. 1950'lerde yakılmış bir türkü var. Analar sokağa çıkıp "Nato'ya hayır!" dememişler, ama türkü söylemişler. Biz ondan korkmuşuz, törpülemişiz türküyü..." Gerçekten de türkünün ikinci dörtlüğü, birinci dörtlüğe tamamen tezat oluşturan "aşk" vurgusuyla sürüyor. Oysa ilk dörtlükte duyulan tek feryat vardır. O da bir sevgiliye değil, bir anneye aittir.

Peki bu türküde geçen *höllük* nedir? Bir zamanlar Anadolu analarının "çocuk bezi" ve de "pişik kremi, hatta talk pudrası" niyetine kullandıkları topraktır. Hazır bebek bezlerinin üretilmediği

yıllarda killi ve ıslaklığı geçirgen toprak eleklerde elenir, tavada ısıtılır ve kundak bezine bel altına gelecek şekilde yayılarak be-beğe sarılırdı. Bu toprak kedi kumu gibi çışı emerken bebeği de soğuktan korurdu. Eski Türkçe “nem, ıslaklık” anlamalı *öl* sözcüğünden+*luk* ekiyle türetilmiş bir sözcüktür. Tıpkı *terlik* gibi. *Terlik* “teri emmesi için eyerin altına konan örtü”; *öllük* “nemi emmesi için kundak bezine konan sedimanter toprak”tır. Başındaki /h/ sesi dilbilimcilerin “protez ses” olarak tanımladıkları kelimelerin başına telaffuzu rahatlatmak için getirilen bir ünsüzdür. Eski Türkçede “tümsek” anlamına gelen *öyük* sözcüğü de bu protezle *höyük* biçimini almıştır. Eski biçimi *örküç* olan sözcüğün günümüzde *hörgüç* şeklinde olmasının nedeni de aynıdır.

Kaynaklar

- Aydın, Ayhan (1997). “Musa Eroğlu’yla Halk Kültürü ve Halk Müziği Üzerine Söyleşi”: *Alevilik Bektaşilik Söyleşileri*. İstanbul: Pencere Yayınları.
- Gülsevin, Gürer (2005). “Ağız Araştırmalarımızda Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (3): “üzüm/yüzüm; öllük/höllük” türeme mi düşme mi?”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: V, Sayı 2, 207-213.
- Özen, Metehan-Özgör, Bilge (2006). “Höllük; Bir Anadolu Gerçeği”, *İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi* 13(2), 131-133.

İlgi ve İlgeç

Türkçede “alaka” karşılığında 1930’lu yıllarda beri kullanılan *ilgi* ve “edat” karşılığında 1970’li yıllardan beri kullanılan *ilgeç*, Anadolu ağızlarında (özellikle Ege bölgesinde) “çengelli iğne” ve “dügme” anlamındadır. Yani *ilgi* ve *ilgeç*, sosyolojik ve gramatik “bağlantı” anlamlarını “çengelli iğne”den devralmışlar...

İlgi ve *ilgeç*in kökü olan *ilmek* fiili, Eski Türkçede “takmak, bağlamak, iliştmek; asmak” anlamı taşır. Kök fiilden türeyen en ünlü sözcük *ile* bağlacıdır. Aynı fiilden *ilik* (kemik değil, düğme iliği), *ilmek*, *ilmik*, *iletişim*, *ilişmek*, nihayetinde *ilişki* sözleri ortaya çıkar. Polonyalı Türkolog Marzanna Pomorska, bir makalesinde *ilgi* sözcüğünün Anadolu ağızlarında “yorgan ipliği” anlamına geldiğini bulup yazmış. Demek ki her türlü “bağ”ı, *ilmek* fiili ve türevleriyle adlandırabilmişiz.

İlgi sözcüğünün Arapçadaki karşılığı *alaka* da “asılmak; bağlanmak” anlamlarında. “Sonuca bağlanmamış, sürüncemede kalmış” olan şeyler için *alaka*’dan türeyen ve aslen “asılı” anlamı taşıyan *muallak* kullanılır. *Kelalaka* ise, Fransızca “ne” anlamındaki *quel* ile Arapça *alaka* sözcüklerinin birleşmesiyle oluşmuş. Fransızcadaki *quel intérêt* (okunuşu: *kel entere*, anlamı “ne alaka”) ifadesindeki *intérêt*’in yerine *alaka* getirilmesiyle oluşmuş¹⁰. Yani sözcüğün “saçsız baş”la “ilgi” ve “alaka”sı yok.

Kaynaklar

Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu, İstanbul 1935: Türk Dili Araştırmaları Kurumu.

Pomorska, Marzanna (1996). “Some Names for ‘Button’ in Turkic Languages”, *Studia Etymologica Cracoviensia* 1, 63-76.

Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. Ankara 2009: Türk Dil Kurumu.

10 28.09.1996 tarihli Milliyet gazetesindeki “Günün Sözü” başlığı altında *kes kelalaka* ifadesinin ilk kez Ferhan Şensoy tarafından bir reklam filminde kullanıldığı belirtilmiş.

Karandaş: Kurşunkalemin Rusçası

Fransızların XIX. yüzyıldaki karikatür ve hiciv ustası Emmanuel Poiré, 14 Şubat 1898’de Le Figaro’da *Un dîner en famille* adlı bir karikatür yayınlar. Kısa bir süre önce Fransız toplumu, Dreyfus Davası yüzünden ikiye bölünmüştür. Poiré, bir aile yemeği çizer. Üstteki karikatürde “Aman Dreyfus Olayı’nı tartışmayalım” diyen bir kişi ve düzenli bir masa etrafında toplanmış aile bulunur; alttakinde ise “Tartıştılar!” şeklinde bir alt yazıyla dağılmış bir masa, birbirine hücum eden, çatal atan, hatta birinin diğerinin boğazını sıktığı bir aile vardır. Karikatür kara kalemle çizilmiştir.

Emmanuel Poiré, Rusya’da doğmuş ve orada okuduktan sonra Fransa’ya iltica etmiş bir sanatçı. *Caran d’Ache* takma adını kullanmış. Bunun nedeni, karikatürlerini kara kalemle çizmesi.

Caran d’Ache... Ne kadar *Français* görünüyor değil mi? Oysa kelime özbeöz Türkçe! Türkçe biçimi *kara taş*! Anlamı “kurşun kalem”! Gerçi Macar Türkolog Gy. Németh, 1966’da Moskova’da yayımladığı bir yazısında Rusça *karandaş*ı Türkçe *kalam-daş* (*kalem+taş*)’a bağlar, ama bu tezi kabul görmez. Çünkü yaşayan Türk dillerinden Kazakça, Kırgızca, Uygurca, Tatarca, Başkurtça, Nogayca, Karaçay-Balkarca, Gagavuzca ve Çuvaşça da bu kelime hep /r/ sesiyle. Hatta Moğolcada bile *harandaa* olarak yaşamını sürdürüyor. Örneğin bir Tatar kâğıt-kalem ikilisini *kegaz-karandaş* diye anar.

Jagiellonian Üniversitesi Slav dilleri profesörü Jadwiga Waniakowa, 2013’te yazdığı bir yazıda kalem, kamyş ve *karandaş* sözcüklerinin kültürel göçlerini konu almış ve *karandaş*ın Rusça, Beyaz Rusça, Ukraynca, Moldovca, Letonca gibi Slav dillerinde; Fince, Marice, Komice, Permce, Udmurtça gibi Ural dillerinde

Abaz-Adıgece, Kabardince gibi Kafkas dillerinde de hep /r/ sesiyle kullanıldığını saptamış.

Kökeni ister *kara-taş*, ister *kalem-taş* olsun. *Karandaş*, yukarıdaki dillerin hepsine Türkçeden geçmiş. Bunu inkâr eden yok.

Bir de şu var: Fransız karikatürcünün takma adından esinlenen Arnold Schweitzer, 1915 yılında Cenevre’de bir kalem fabrikası kurmuş. Yüz yılı aşkın bir süredir, *Caran d’Ache* markasıyla dünyanın en kaliteli ve pahalı kalemlerini üretmeye devam ediyor. Nereden nereye?!

Kaynaklar

- Németh Gyula (1967). “Das russische Wort *karandaş* ‘Bleistift’”, *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungariae* 17, 211-221.
- Öner, Mustafa (2011). “Tatarca Rusça İlişkilerinde Geri Dönen Alıntılar”: *Вопросы филологии*, No 1 (37), 63-66.
- Şipova, Yelizaveta N. (1976). *Slovar’ tyurkizmov v russkom yazıke*, Alma-Ata.
- Waniakowa, Jadwiga (2013). “What the Pencil and the Sweet Flag have in Common or the Migration of Words and Meanings”, *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis* 130, 317-325.
- http://www.larousse.fr/encyclopedie/images/Un_diner_en_famille_Laffaire_Dreyfus/1315384

Sal

Rafting, dilimize İngilizceden geçmiş bir sözcük. Kökü *raft*, anlamı ve Türkçesi *sal*. Hem Farsçaya hem de yüzyıllar evvel Macarcaya geçen *sal*, Anadolu ağızlarında “at arabalarına ot, sap, saman vb. şeyleri yüklemek için tahtadan yapılan kayık gibi araç”, “hasta, yaralı ya da ölü taşınan sedye” ve “tabut” anlamlarında kullanılır. Türkçedeki anlam zenginleşmesinin en güzel örneklerinden biri olarak “ırmak taşıtı”ndan “cenaze aracı”na dönüşmüştür.

Yozgat, Akdağmadeni’nden derlenen “Ham meyveyi kopardılar dalından” türküsü bu topraklarda üretilmiş en güzel eserlerden biridir. Bu metafor ötesi, efsane türküyü rahmetli Nida Tüfekçi’ye borçluyuz. İşte bu türkünün ilk dördlüğünde geçer *sal* sözcüğü. Hem de Anadolu ağızlarındaki “tabut” anlamıyla: “Eğer yarım tutmaz ise *sal*ımdan / Onun için açık gider gözlerim...”

Türküyü -bana göre- en güzel yorumlayan Bircan Pullukçuoğlu’dur. Bircan Hanım 09.01.2016’da vefat etmiş. Türküleri rezil ve sefil etmeden pırıl pırıl, sapsade söylerdi. Hele “Yüce dağ başında var bir ışık” yorumu vardır ki, hissederek dinleyen herkesi geçici enkaza çevirir. Ölümünden sonra dinleyerek yaşatmak dileğiyle nurlar içinde yatsın. “Ham meyveler” de artık dallarından koparılmasın!

Kaynaklar

Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.

Doerfer, Gerhard (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.

Róna-Tas, András-Berta, Arpad (2011). *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. Wiesbaden: Harrassowitz.

<https://www.merriam-webster.com/dictionary/raft>

HAMUR ÇAMUR

Mıncık

Türkçe yaman bir dil! *Mıncık* diye bir sözcük var, “kedi, köpek gibi hayvanların yumruğu” demek. *Baba, kaka, ninni* gibi bebek konuşmasından genelleşmiş. Sonrasında yağ, hamur, çamur gibi şeylerin yoğrulmasını betimlemek için kullanılmış. *Mıcık, vıcık* ve nihayet *cıvık* biçimi çıkmış. *Vıcık* > *cıvık* değişimine literatürde *metatez* (yer değiştirme / göçüşme) denir. Türkçedeki ünlü meta-tezler *kirpik* > *kiprik*, *toprak* > *torpak*, *ekşi* > *eşki* vb.dir.

Cıvıklık çok kötü bir haslet. Şekilden şekile giren omurgası olmayanların mizacı... Uzak durulması gereken kişilerdir elbet; ama ciddiye aldığınız birinin aniden fark edilen ve süregelenleşen cıvıklığı büyük hayal kırıklığıdır. Yaralar geçer insanı.....

İlk cümledeki *yaman* ise eskiden “korkunç” demekti, ama artık “olağanüstü” anlamında ve ben kuşkusuz ki Azerbaycan’ın en güzel türkülerinden birinde geçen “Seni men yaman sevirem”-deki anlamıyla kullandım; çünkü Türkçe yaman sevilir. Sevmesini bilen için tabii...

Kaynaklar

Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, (Hzl. Paşa Yavuzarslan), Ankara 2010: TDK Yayınları.

Lokma

Lokma sözcüğü birçok kişi için “ağza bir defada alınıp götürülen yiyecek parçası”dır. Oysa İzmir ve çevresinde *lokma* deyince ilk akla gelen, şerbetli bir tatlının adıdır. *Lokma* sözcüğü Arapçadan (*lukma*) dilimize girmiş. XII-XIII. yüzyıl metinlerinden itibaren “ağza bir defada alınıp götürülen yiyecek parçası” anlamında kullanılır. Örneğin, yaklaşık beş yüz yıl önce kimliği meçhul bir müellifin Anadolu’da yazdığı Kız Destanı diye bilinen bir öyküde *üç gün oldı lokmamuz yok yiyesi / Kimsene yok hâlimüzi diyesi* dizelerinde mezkûr anlamı görürüz.

Lokma, *lokum* (< Ar. *lukam*) ile aynı kökenden. Sözcüğe “şerbetli tatlı” anlamı Türkçede verilmiş ve tatlı türü olan lokmanın tarihsel kökeni her ne kadar Osmanlı sarayına kadar çıksa da, günümüzde bu tatlı İzmir ve çevresiyle özdeşleşmiş.

İzmir kültürünün vazgeçilmez parçası durumundaki lokma “yapılmaz”, “dökülür”. *Dökmek* fiilinin “sulu hamuru kızgın yağ veya tepsinin içine akıtarak pişirmek” anlamını bilen için *lokma dökmek* deyimini son derece olağan. İzmir’de ölüm yıldönümleri gibi kederli günlerde, düğün gibi sevinçli günlerde veya kandillerde sokaklarda döktürölüp ücretsiz dağıtılır. İkram ve paylaşım gibi güzel bir geleneği sunması açısından takdire şayan.

İlgi çekici olansa *gâvur* diye nitelenen bir kentin sakinlerinin lokma döktürüp dağıtmak için adeta yarış halinde olması ve lokmayı dağıtanın çoğu zaman kim olduğunun bile bilinmemesi.

Kaynaklar

Wehr, Hans (1976). *A Dictionary of Modern Written Arabic* (Ed. J. Milton Cowan). London: Harrap.

Ersoylu, Halil (1996). *Kız Destanı. (Hazâ Hikâyet-i Kız Ma’a Cühûd)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

GÖSTERİŞ, ÇALIM

Fiyaka

İrlandalı aziz St. Fiacre, VII. yüzyılda Fransa'nın kuzeyinde, ölümcül hastaların son günlerini geçirecekleri bir hastane yaptırır. Hastane, XVII. yüzyılda otele dönüştürülür; otel önünden kiralanan at arabaları da bu azizin adıyla *fiacre* olarak anılmaya başlar. Bu arabalar günümüzde Avusturya'nın Viyana, Salzburg kentlerinde, turistlere şehir turu attırmak üzere halen *fiaker* adıyla kullanımdadır.

Tanzimat Dönemi'nde Türkçeye *fiyaka* olarak geçen *fiacre*, başlangıçta Fransızcadaki gibi “at arabası” anlamındadır; ancak fayton, kupa ve lando gibi yaygınlaşmaz; Avrupa dillerini bilenler tarafından izole çevrelerde kullanılarak kısa zamanda “gösteriş, çalım, caka” anlamı kazanır. Batılılaşmanın ölçütünü şatafatlı ve müsrif bir yaşam sürmek, özellikle de gösterişli arabalarda dolaşmak olarak algılayan Bihruz Bey gibi karakterler yüzünden “at arabası” olan, hatta ona binen kişiler, fiyakalıdır. Hatta o *fiyakayı* satarlar, tıpkı *caka* gibi!

Türkçedeki fiyakayı Viyana gezisinde gördüğü *fiaker* arabalarıyla ilk ilişkilendiren kişi, *Eski İstanbul Arabaları* adlı kitabında Çelik Gülersoy'dur. Avusturyalı Türkolog Tietze'nin, *fiyakayı* İtalyanca *fare fiocco* “fiyonk yapmak” eylemine bağlaması, bir yakıştırmadan ibaret olup ikna edici bir dayanağı yoktur.

Kaynaklar

Gülersoy, Çelik (1981). *Eski İstanbul Arabaları*, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu,.

Mulcahy, Cornelius (1909). “St. Fiacre”: *Catholic Encyclopedia*, New York: Robert Appleton Company. Retrieved July 5, 2018 from New Advent: <http://www.newadvent.org/cathen/06067a.htm>

Tietze, Andreas (2009). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

<http://www.nisanyansozluk.com/?k=fiyaka>

Caka

Arapçada *setre* ve *kaftan*, Almancada *Jacke*, Rusçada *kurtka* denilen giysinin İtalyancası *giacca*'dır. *Caka* diye okunan İtalyanca sözcük, Türkçeye geçer; ama "ceket" değil, "gösteriş" anlamında kullanılır. Öyle ki Sermet Muhtar Alus'un Son Posta gazetesindeki "Kadınların Ev ve Sokak Elbiseleri" adlı yazıda geçen sözcüğün "ceket" mi yoksa "gösteriş" mi olduğu bile anlaşılamamaktadır: "Gûya caka diye anasının, kaynanasının cicisini giyip maskara olmuş, rüküşlere dönmüş te haberi yok zavallıcığın!.."

Fiyaka ve *caka*, Türkçe kökenli olmasa da, artık Türk kültürünün vazgeçilmez parçalarıdır. Zira ne Fransızcada ne de İtalyancada "gösteriş, çalım" anlamını ne de *fiyaka satmak*, *caka satmak* deyimlerini bulabilirsiniz.

Kaynaklar

Alus, Sermet Muhtar, "Kadınların Ev ve Sokak Elbiseleri, *Son Posta gazetes*i (<http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/13419/001581018010.pdf?sequence=1&isAllowed=y>)

SAVAŞ, SİLAH, MÜHİMMAT

Tabanca

Günün birinde “Alçaklığın Tarihi” diye bir kitap yeniden yazılırsa, yazarının *tabanca* sözcüğünün anlam değişmesinden yararlanması gerek. Zira bu sözcükte “nereden nereye” denilecek bir öykü saklı. *Tabancanın* kökü *tabandır*. *Taban*, eskiden sadece “devenin ayak tabanı” karşılığındaydı. Örneğin, *Divanü Lugâti't-Türk*'te geçen *tabanlamak*, “deve için tekme atmak” anlamında idi... *Tabanlıg teve* “inatçı deve” idi. Sonradan herşeyin en alt kısmı için kullanılır oldu. Birçok yeni anlam da kazandı. Sözelimi “dayanma, sebat, mukavemet”.

Taban tepmek “uzun yol yürümek”, *tabana kuvvet* de “bir yere yayan gitmekten başka çare olmadığını anlatan bir söz” olduğuna göre, o tabanların dirençli ve sağlam olması gerek, öyle değil mi? İşte bu anlamı dolayısıyla kelimeye +sız ekini ekleyip *tabansız* sözcüğünü türettik ve “yüreksiz, ödle” karşılığında kullandık. Anadolu'ya göç ettikten sonra da, *taban+ça* diye bir sözcüğü nartopu misali dünyaya getirdik. Başlangıçta o kadar da fena değildi. Çünkü ilk anlamı “tekme, tokat” idi. Örneğin Divan şairi Âhî, XV. yüzyılda yazdığı bir şiirinde der ki: *kadd-i nigara öykünür imiş utanmadın / Serve tabanca ururısa yeridür çenar* “Sevgilinin boyuna özenirmiş utanmadan / Selviye bir tokat atsa yeridir çınar”. Aynı yüzyılda mütercimi bilinmeyen *Tezkiretü'l-Evliya* çevirisinde rastlarız tabancaya: *Sakalın eli birle dutdı ve kendü yüzine birkaç tabanča urdı* “Sakalını eliyle tuttu ve kendi yüzüne birkaç tokat vurdu.”

“Tokat”tan “silah”a doğru gelişen anlamdaki ara aşama, Nişanyan'ın Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden gösterdiği kanıta göre, “XVII. yüzyıldâ yeni icat edilen tetik mekanizması”dır. Gerçekten de Seyahatname'de *tabancalı tüfeng* ibaresi çokça geçer;

ama Evliya Çelebi, kelimeyi “tokat” anlamıyla da kullanır. Örneğin, Macaristan seyahatinde bir cami haremde oyun oynayan küçük oğluna “sille-i pehlivânî” vuran babanın bu davranışını kınamak üzere ayağa kalkan cemaat şöyle der: *Bire âdem bu oğlanı niçün böyle **tabanca** ile halk arasında urup ırzını pâymâl etdin?*¹¹

Tabanca “tokat” anlamı taşıdığı dönemlerde, *urmak* / *vurmak* ile eyleme geçen bir özne idi. “Ateşli silah” anlamı kazandıktan sonraysa aynı eyleme aracılık eden bir nesneye dönüştü.

Server Tanilli, 30 Eylül 1976’da, İstanbul DGM’de yaptığı savunmasını A. İlhan’ın şu dizeleriyle bitirmiş: *o sözler ki kalbimizin üstünde / dolu bir **tabanca** gibi / ölüp ölesiye taşırız / o sözler ki bir kere çıkmıştır ağzımızdan / uğruna asılırız*. S. Tanilli asılmadı, ama bu sözlerinden iki yıl sonra 1978’de silahlı saldırıya uğrayıp belden aşağısı felç oldu.

Mertlik bir kere bozulmuştu. Tabanca istifleyenler düğün dernekte çoluk çocuğu bile vurmaya başladı. Gerçi “tapancamun sapını gülle donatacağım” diyenler olsa da, onlar hep “bir varmış, bir yokmuş!”

Kaynaklar

Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.

Divanu Lugâti’t-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, (Ahmet Bican Ercilasun-Ziyad Akkoyunlu), Ankara 2014: TDK Yayınları.

Doerfer, Gerhard (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi VII. Kitap*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini (Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı: İstanbul, Nisan 2003.

11 *ırzını pâymâl etdin*: “onurunu yerle bir ettin”.

Kaçalin, M. Sinan. Âhi Divânı (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10590,ahi-divanimustafakacalinpdf.pdf?0>)

Roux, Jean Paul (1959). “Le chameau en Asie centrale: Son nom, son élevage, sa place dans la mythologie”, *Central Asiatic Journal*, Vol. 5, No. 1, 35-76.

Tavkul, Ufuk (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_lehciler&view=lehciler

<http://www.nisanyansozluk.com/?k=tabanca>

Arsenal

Arsenal, İtalyanca *arsenale* sözcüğünün İngilizcede aldığı biçim. Ünlü futbol takımının adı olmadan yüzyıllar önce “mühimmat deposu, cephanelik” anlamındaydı. 1886’da futbol takımını kuranlar, Woolwich kentindeki mühimmat deposunun işçileri olduğu için bu adı aldı. Takımın logosunun, ağzı doğuya dönük bir savaş topu olması da bu yüzden.

Kelimenin kökeni Arapça *dārü’s-sinā’a* (دار الصناعة) “imalathane, atölye”dir. Arapçada devlet eliyle işletilen ve özellikle denizcilikte kullanılan askerî teçhizat üretimhaneleri için de kullanılırdı. Akdeniz dillerinde “gemi ve askerî malzeme üreten ve bunların tamiriyle bakımını yapan atölyeler”, Arapça *dārü’s-sinā’a* nın farklı telaffuzlarıyla adlandırıldı. G. S. Colin ve Cl. Cahen’in *The Encyclopaedia of Islam*’a yazdıkları *Dār al-Şinā’a* maddesinde, Arapça sözcüğün Kastilya dilinde *ataruzana*, *arsenal*, *darsena*; Katalan dilinde *darsanale*, *drasena*; İtalyancada *arsenale*, *darsena*; Malta dilinde *tarzno* biçiminde telaffuz edildiğini ve Osmanlı Türkçesine *tersane* olarak girdiğini yazar. Osmanlıcadan da Grekçeye, Suriye ve Mısır Arapçasına geçer.

Almanlar böyle kelimelere *Wanderwort* “dolaşan sözcük” diyor. *Çay*, *kahve*, *şeker* hep dolaşan sözcük. Türkçe *yoğurt* da öyle. Bence bunlara Türkçede *gezenti* sözcükler densin.

Kaynaklar

Colin, G.S.-Cahen, Claude, (1960). “Dār al-Şinā’a”, *Encyclopaedia of Islam*, Vol. I, Leiden-New York: E. J. Brill, 132-134.

Kahane, Henry et Renee-Tietze, Andreas (1958). *The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin*, Urbana: University of Illinois.

Long, David (2014). *A History of London in 100 Places*, London: Oneworld Publications.

Trask, Robert Lawrence (2000). *The Dictionary of Historical and Comparative Linguistics*, Chicago-London: Routledge.

Kamikaze

Çin'deki Yuan Hanedanlığı'nın kurucusu Moğol imparatoru Kubilay Han, Japon imparatoruna bir mektup yazarak kendisine biat etmesini, aksi halde ülkeyi istila edeceklerini bildirir. Çocuk yaştaki imparator, danışmanlarının Büyük Han'ı kışkırtmama önerisine uyarak mektubu yanıtsız bırakır. Bunun üzerine Büyük Han, 5 Ekim 1274'te Tsushima adası açıklarında yaklaşık 20000 Moğol, Koreli ve Çinli asker ve 800 tekneden oluşan donanmasıyla demir atar. Japonlar adayı savunmada başarılı olamaz ve Moğollar 19 Kasım'da Hakata körfezinden karaya ayak basarlar. Moğollar hem sayıca üstündü hem de uzun menzilli silahları, zehirli, barutlu ve ateşli okları, atları dehşete sürükleyen mancınıkla fırlatılan seramik kaplı el bombaları vardı. O güne dek teke tek savaşa alışkın olan Japon samurayları şaşırıp kalmışlardır. O gece Japonlar için korkunç olacaktır... Aniden bastıran büyük kasırga olmasaydı... Kasırga Moğol gemilerinin çoğunu alabora eder.

Hezimete uğrayan Moğollar, 1281 baharında yeniden yola çıkar. Bu kez 3500 tekne ve 100 bin askerle. İlk haftalar başarıyla ilerleyen Moğollar, 15 Ağustos'ta bastıran kasırgayla ağır kayıp verir.

Japonlar bu kasırgaya o güne kadar Çince "büyük rüzgâr" anlamına gelen *tayfun* derdi. O günden sonra Japoncada "Tanrısal rüzgâr" anlamı taşıyan *amikaze* demeye başladılar.

Kubilay Han'ın Japonya'yı işgal etmek için hazırlattığı donanmanın batmasına neden olan "kutsal rüzgâr" *amikaze*, II. Dünya Savaşı yıllarında Japon İmparatorluk Donanması'nın komutanı Takijirō Ōnishi tarafından metaforik olarak yeniden canlandırıldı. Ōnishi, savaş boyunca dört bin civarında pilota intihar görevi verdi. Moğolları bozguna uğratan ikinci *amikazed* tam 664 yıl sonra, yine bir 15 Ağustos gününde Japon imparatoru

Hirohito yenilgiyi kabul etti ve kayıtsız şartsız teslim olacaklarını açıkladı. Bir gün sonra da, komutan Ōnishi ölüme gönderdiği pilotların ailelerinden özür dileyen bir mektubun ardından karar-gâhında harakiri yaptı. Ōnishi *kaishakunin* kullanmayı reddeder-ek onbeş saat acılar içinde kıvrandıktan sonra öldü.

1944'te bir Kamikaze pilotu, günlüğünün son sayfasına *İlk yazda kirazın çiçeklenmesi gibi / Kristalin tuzla buz oluşu gibi / Tertemiz ve ısl ısl düşeyim* yazmış. Ölüme gitmeden önce yazı ve şiir yazmak çok eski bir Doğu Asya, özellikle de Japon gele-neğidir.

Kaynaklar

Delgado, James P. (2010). *History's Greatest Naval Disaster*, Vintage Books USA.

Emanuel, Kerry (2005). *Divine Wind: The History and Science of Hurricanes*, Oxford University Press.

Henshall, Kenneth (2014). *Historical Dictionary of Japan to 1945*, Scarecrow Press

Sadri, Mahmoud (2007). "Terrorism as Suicidal Homicide: A Durkheimian Approach": *Understanding Terrorism: Analysis of Sociological and Psychological Aspects*, Editors: Ozeren, Süleyman.-Güneş, İsmail Dinçer.-Al-Badayneh, Di-ab M., NATO Science for Peace and Security Series, IOS Press, 33-41.

Tucker, Spencer C. (2015). *Pearl Harbor: The Essential Reference Guide: The Es-sential Reference Guide*, ABC-CLIO.

Amaç

Türkçenin ilk sözlüğü *Divanu Lugâti't-Türk*'te *er kuşug amaç-ladı* cümlesi geçer. “Adam kuşu hedef aldı” anlamında. Türkçe-de ilk defa XI. yüzyılda görülmeye başlanan *amaç*, “ok hedefi”; *amaçlamak*, “okla hedeflemek”; *amaçını urmak*, “hedefi vurmak” demektir. *Amaç*, Oğuz boylarıyla birlikte *umaç* ve *omaç* biçimlerinde Anadolu topraklarına kadar geldi ve asırlarca kullanıldı. 1417’de Halep’te derisi yüzülerek öldürülen Seyyid Nesimi, şiirlerinden birinde şöyle der: *kazadır kaşların kavsi kaderdir kirpiğin sehmi / beni omacı için aynı bu ma’niden nişan etti* “Kaşlarının yayı alınyazısıdır, kirpiğinin oku kaderdir / Gözlerin beni bu maksatla hedefleyip nişan aldı.” Kelime, bir başka idam kurbanı şair ve devlet adamı *Kadı Burhaneddin Divanı*’nda şöyle geçer: *gamzesi tiri ne hacet yüreğim omacına / ol yaralanur kaçan ki yar kemani depretür* “Yüreğimin hedef tahtasına yan bakışının oku ne gerek / Sevgili kaşını oynattığı anda zaten o (yüreğim) yaralanır.”

Bu sözcüğün XI. yüzyılda “saban” anlamı da vardı. “Saban” nasıl olur da “ok hedefi” anlamı kazanır? Eski Türkçenin etimolojik sözlüğünün yazarı İngiliz Türkolog Clauson, *amaç* sözcüğünün Türkçeye Farsçadan geçtiğini yazıp şöyle bir etimoloji öyküsü kurgular: “Türkler, ilk kez tarımla uğraşmaya başladıklarında alınmış bir kelimedir. Farsça *amaç* esasen “saban” anlamında; sonradan “saban tarafından atılan toprak yığını”, buradan “atılacak oka hedef oluşturan toprak yığını” ve nihayet “atılacak ok için uygun bir mesafe; ok hedefi” anlamları kazanır.

Avusturyalı Türkolog A. Tietze, 2002’de yayımlanan etimoloji sözlüğünde “*amaç* kelimesi aslen Türkçe olsun olmasın, bugünkü Türkçede birçok *neologismus*la beraber, genç neslin dilinde

yayılmakta ve *hedef* kelimesinin gittikçe kaybolmasına sebep olmaktadır.” diye yazar.

Bence de Türkçe kökenli olup olmamasının önemi yok. Önemli olan Özdemir Asaf'ın satırlarında ahenkle dans etmesi: *Olumsuz şeyler amaç olamaz. Örneğin sevmemek amaç olamaz. Sevmenin de amaç olması güzel bir şey değildir. Öyleyse sevgi amaç olamaz, olursa sevgi olmaz.*

Kaynaklar

- Asaf, Özdemir (2006). *Özdemir Asaf'ça*, İstanbul: Epsilon Yayınevi.
- Divanu Lugâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, (Ahmet Bican Ercilasun-Ziyad Akkoyunlu), Ankara 2014: TDK Yayınları.
- Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I-VIII* (1995-1996). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- Tietze, Andreas (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, İstanbul-Wien: Simurg Yayınları.

KADIN, ERKEK

Kezban, Madam, Leydi

Kezban’ın, Türk Dil Kurumu Kişi Adları Sözlüğü’ndeki “kâh-ya kadın” anlamına bakarsak, Arapça *kizb* “yalancı”dan değil, Farsça *kedbanu*’dan evrimleşmiş. Hoş, *kezban* artık bir kadın adından çok bir kadın türü gibi anlaşılmakta ya, bu ayrı bir mevzu...

Ked-banu, “ev” anlamlı *ked* ile Perslerde “soylu kadın” anlamı bir unvan olan *banunun* birleşmesiyle ortaya çıkmış. Farsçada “ev kadını; evli kadın; ana kadın” gibi anlamları var! “Aile reisi; damat, evli erkek; muhterem, saygın kişi” gibi anlamları olan ve Farsçadan Türkçeye geçen bir başka sözcük *ked-hüdanın* dişil karşılığı. *Kedhüda*, bugünkü Türkçede çeşitli ses değişimleriyle *kâhya* olarak yaşar.

Fransızların soylu hatunu *dame* (*madam* / *matmazeldeki* ve eskiden disko-barların kapısında “damsız girilmez” yazısındaki *dam*) ise, Latince “ev” anlamı *domus*dan geliyor. O da “ev kadını” demekmiş! İngilizlerin soylu kadını *leydinin* ilk anlamı da meğersem “hamur yoğuran”mış!

Gördüğünüz gibi, Ortaçağ dilleri kadına ev ve mutfak dışında bir rol vermemiş. İster Aişe isterse Rosa Luxemburg olsun, Eduardo Galeano’nun sözleriyle “kadının mutfaktan ve evden çıkması felaket sayılmış”. Bu suça sadece ortaçağın teologları ve erkekleri değil, uzay çağının kariyer sahibi kadınları bile ortak. Nereye gitsem (hastane, postane, dersane fark etmeden) kadınları toplaşmış birbirlerine kek, börek, poğaçâ tarif eder buluyorum. Kadınlar kendilerine biçilen mutfaktaki rolden gayet memnunlar. Mutfaka girmeyelim demiyorum. Mutfaka karşı cinsleri de alıştıralım, başka konulardan da konuşalım, arada bir de mutfaktan çıkalım diyorum.

Kaynaklar

- Eilers, Wilhelm (1989). "Bānū": *Encyclopaedia Iranica*, (Ed. Ehsan Yarshater), Vol. III, Fasc. 7, 714-715. (<http://www.iranicaonline.org/articles/banu-originally-lady-now-also-in-common-use-as-an-alternative-to-kanom-madam-mrs>)
- Galeano, Eduardo (2017). *Aynalar*, (Çeviren: Süleyman Doğru), İstanbul: Sel Yayınları.
- <https://www.etymonline.com/word/dame>
- <http://www.cnrtl.fr/etymologie/dame>
- <https://www.etymonline.com/word/lady>
- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_kisiadlari&arama=anlami&uid=4942&guid=TDK.GTS.5b32544edefd30.81039516

Karı

Dünyadaki başka bir dilde “yaşlı” anlamlı bir sözcük, zamanla “kadın” anlamına gelmiş midir, bilmiyorum; ama bizde gelmiş. VIII. yüzyılda yazdırdığı yazıtının sonlarına doğru Tonyukuk, artık yaşlandığını şöyle anlatır: *Özüm karı boltum ulug boltum* “Kendim ihtiyar oldum, ulu oldum”. Gördüğünüz gibi *karı* “yaşlı” demekti, hem de cinsiyet ve canlı türü bildirmeksizin: *Karı öküz* “yaşlı öküz”, *karı it* “yaşlı köpek”, *karı at* “yaşlı at”, *karı er* “yaşlı adam”, *sınamış karı* “tecrübeli ihtiyar” anlamındaydı. Altı yüz yıl önceki bir metinde *Karı ağaçları kesip yerlerine yiğit ağaçları dikmek gerek* yazıyor. (Yiğit de “genç” demek.) Zamanla “eski” anlamı da kazanmış. Örneğin *karı düşman dost olmaz* “Eski düşman dost olmaz.” anlamlı bir atasözüdür.

Sonraki yüzyıllarda *karı*, eşanlamlısı olan *koca* ile birleşti, *koca karı* çıktı ortaya, aslında her ikisi de “yaşlı” demekti. Zaten *karı*mak ve *kocamak* “yaşlanmak” için kullanılırdı. Ardından, evlilik çağına gelip evlenen çiftlerden birine *karı* ötekine *koca* dendi. *Koca* hiç kötü bir anlam kazanmadı. Olan her zamanki gibi kadınlara oldu: “Karı gibi gülme lan!”, “Karı gibi dedikodu yapıyor!”, “Karı gibi kırıma!”, “Karı kız meselesi”... vs.

Kaynaklar

Rybatzki, Volker (1997). *Die Toñuquq-Inscript*, Szeged, Studia Uralo-Altaica 40.
Tekin, Talat (1994). *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara: Simurg Yayınları.

Yenge

Türkçede *yañı* ve *eke* sözcükleri var. *Yañı* “yeni” demek. Zaten *yeni* sözcüğü de bu eski biçimdeki ses değişimleriyle günümüze geldi. Türkiye Türkçesi ağızlarında ve birçok Türk lehçesinde halen kullanılan *eke* için Kaşgarlı Mahmud’a kulak verelim: “Adamın erkek kardeşi eğer o adamdan küçükse *ini*, büyükse *eçi* denir. Bir adamın kız kardeşi eğer kendinden küçükse *siñil*, büyükse *eke* denir.”

İşte bu iki sözcük (*yañı* ve *eke*) birleşmiş, *yenge* olmuş: *yañı eke* > **yañıke* > **yeñike* > **yeñke* > *yenge*. Türkler yengeyi zihinlerinde “yeni abla, aileye sonradan giren abla” olarak tasarlamışlar. Erkek dünyası jargonunda ise sevgiliye meşruluk kazandırdığı düşünülen ve diğer erkeklere “haddini aşma” alt metni barındıran bir kullanımı var: *Yengen olur!*

Yenge sözcüğünün etimolojisi, III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu’nda (Ankara) 26 Mayıs 2010, saat 14’te Prof. Dr. Semih Tezcan tarafından yapıldı. Türkolojinin önde gelen adlarından Semih Hoca, 14 Eylül 2017 tarihinde vefat etti. Çalışmalarıyla yaşayacak, her zaman saygıyla anılacaktır. Yeri uçmak olsun!

Kaynaklar

Divanu Lugâti’t-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, (Ahmet Bican Erçilasun-Ziyad Akkoyunlu), Ankara 2014: TDK Yayınları.

Tezcan, Semih (2010). “Etimoloji Önerileri”: *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, Yayınlayan: Ülkü Ç. Şavk. Ankara, 819-829.

Yılın Sözcüğü ve Baba

Oxford Sözlüğü 2015 yılının “sözcüğü”nü basına açıklamış. “Kelimelerin artık kifayetsiz kalışından” mıdır nedir, gülmekten gözlerinden yaşlar akan bir emoji (piktogram) seçilmiş. Bu ikon 2013’ten beri Oxford Sözlüğünün online sürümünde madde başı.

Webster Sözlüğü ve Almanların Dil Kurumu GfdS (Gesellschaft für deutsche Sprache) de uzun zamandır yılın en iyi ve en kötü sözcüklerini; Almanların ünlü sözlüğü *Langenscheidt* ise “yılın gençlik” sözcüğünü seçiyor; üstelik *Langenscheidt* bir de gençlik sözlüğü hazırlıyor. 2013’ta seçtikleri yılın gençlik sözcüğü, Güneydoğu Anadolu Bölgesi göçmenlerinden alıntılıadıkları *babo* idi ve yayınevi kelimenin anlamını “patron, ağa, şef” olarak deklare etmişti. *Babo*, Güneydoğu Anadolu bölgesinde *baba* sözcüğünün telaffuzu. Aşık Mahsuni Şerif’in “Oy Babo” türküsünde geçer. Cem Karaca, bu türküye Anadolu rock tarzında kendisine özgü isyankâr yorumuyla can verir.

Türkçede “baba” anlamı taşıyan asıl sözcükler *kaş* ve *ata* dır. Bugün Türk dili konuşan lehçelerin hemen hepsi, “baba” için *ata* sözcüğünü kullanmayı sürdürürken Oğuz Türkleri, dilimize Farsçadan geçen *babayı* tercih etti. *Baba* temel anlamının dışında “mert, güvenilir kişi”, “çete lideri”, “tarikat büyüğü” gibi anlam çeşitlenmeleri yaşamış ve “yaşça büyük saygın kimse”ler için genel bir hitap olmuştur. *Babo* biçimi, tüm bu anlamları içerir.

Acaba Türk Dil Kurumu da böyle bir etkinlik düzenleseydi ne tür sözcükler seçilirdi?

Kaynaklar

Li, Yong-Söng (1999). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*, İstanbul: Simurg Yayınları.

<https://en.oxforddictionaries.com/word-of-the-year/word-of-the-year-2015>

<http://money.cnn.com/2015/11/16/technology/emoji-oxford-word-of-the-year/index.html>

<https://www.langenscheidt.de/Pressemeldungen/Das-Jugendwort-des-Jahres-2013-Babo>

<https://gfds.de/aktionen/wort-des-jahres/>

Oğlan: Avrupa Dillerinde Türkçe Bir Sözcük (II)

Oğlan sözcüğü hakkındaki ilk bilgiyi *Divanü Lugâti 't-Türk'*ten alırız. Kaşgarlı Mahmud der ki: “Bu kelime, kuralsız olarak *oglan* şeklinde çokluk yapılır. Aslında *ogullar* şeklinde çokluk yapılması gerekirdi. Bu, “adamlar” için *eren* denmesi gibidir; ikisi de mevcuttur.” Kaşgarlı, sözcüğün kökeni *oğul* olduğu için bunları yazar. Yani eskiden çoğul biçimini *oğullar* değil, *oğ(u)lan* olarak kullanmışız. Ve *oğul* Eski Türkçede hem kız hem de erkek çocuk için kullanılırdı. Sonraları “köle” ve “koruyucu, muhafız” anlamını kazandı.

Oğlan ilginç bir gelişme ile *ulan* biçimine geçti. İşte bu *ulan*, Altın Orda döneminde kağan ve prens arasında hiyerarşik bir unvan olarak Moğolcada kullanılmaya başladı. XIII. yüzyıldan itibaren artık askerî terime dönüştü. Bu sözcüğün unvan haline gelmesindeki etken, XI. yüzyıldan itibaren Kıpçak hanlarında kişi adı olarak kullanılmasıdır.

Ulan sözcüğünün Avrupa dillerine geçişi, Altın Orda Devleti'ndeki iç karışıklıklar yüzünden Lehistan ve Litvanya'ya iltica eden Türklerin bu ülkelerin kralları tarafından sınır boylarına yerleştirilip savaş anında onlardan seçkin ve uzman süvariler olarak yararlanıldığı dönemlere denk gelir. 1711'de Polonya Tarihi'ni yazan Dlugossus, kitabının XI. cilt, 243. sayfasında, Litvanya büyük dükü Alexander Witholde'nin fermanıyla Lehistan ordusuna giren Tatarlardan söz eder. Polonya tarihlerinde Kral Stephan Bathori'nin, Leh-Rus savaşı sırasında ordusunda bulunan Tatar birliklerinin komutanının adı *Ulan* olarak kayıtlıdır.

Anlaşılan odur ki, *ulan* sözcüğü Doğu Avrupa askerî terminolojisine cins ad olarak değil, özel ad olarak girerek unvana

dönüşmüştür. Nitekim Roemer de, Timur istilası sırasında Leh ordusundaki Tatar alaylarına kumanda edenlerin bazı Tatar zâdeganlarının *ulan* adını taşıdıklarını ve bu hafif süvari birliklerine sonradan *uhlan* / *ulan* adı verilmesinin komutanlarının adından kaynaklandığını belirtmiştir. Bu ad, zamanla sadece Tatar alaylarının adı olmaktan çıkıp Leh birlikleri için de kullanılmağa başlanır. Mızrak, piştov ve kılıçla techiz edilen *uhlan* birlikleri, Lehistan ve Litvanya’dan sonra, XVIII. yüzyılda Avrupa’nın diğer orduları tarafından da model alınır. Altın Orda Devleti’nin yıkılışından (1502) yaklaşık iki yüz yıl sonra Prusya’da *Natzmer-uh-lans* adıyla askerî bir topluluk oluşturulur (1741). Büyük Friedrich’in, adlarını *hulahnen* ve *houlan* olarak yazdığı bu topluluğun giydiği üniformanın üst kısmı da *ulanka* olarak adlandırılmıştı. 1734’te Fransız mareşal Saxe, Leh ordusundaki *Uhlan* birliklerini model alarak bir süvari alayı kurdu. Bu birlik, Aix-la-Chapelle barışından (1748) sonra lağvedildi. 1745’te Prusya, 1807’de Fransız, 1812’de Rus ordularında *Uhlan* birlikleri kuruldu. Avusturya-Macaristan ordusunda oluşturulan *Landweir Ulanen* adındaki süvari birlikleri, 1867’den 1918’e kadar varlık sürdürebilen en uzun ömürlü *Uhlanlar* oldu.

Türkçe *oglan* gibi, İngilizcedeki *infantry* kelimesinin de Latince *infantem* “çocuk” anlamından “piyade” anlamı kazanması, “oğlan” veya “çocuk” anlamlı sözlerin askerî terminolojide alt rütbeli asker karşılığında metaforlaşabileceğinin örneklerinden biridir. Askerî rütbe veya unvan haline gelen bir sözcük, toplumlarda ad ve soyadlarının olmadığı dönemlerde aile / hanedan ismi olarak benimsenebilir. Nitekim Leh birliklerindeki *Ulan* adlı / soyadlı Tatar komutanların adından sözcük Lehçede cins adlaşmış ve askerî terminolojideki yerini almıştır. Bu bağlamda İngilizce *jockey* kelimesinin de başlangıçta “oğlan çocuğu” anlamlı *jock* sözcüğünün özel ad haline gelmesinden sonra “at binicisi” anlamı kazandığını belirtmek gerek.

Lehçede “hafif süvari birlikleri”nin adı olan *ulan* Lehçeden Almancaya, Almancadan da İngilizceye geçer. Lehçenin, Almancanın

ve İngilizcenin köken bilgisi sözlüklerinde, *uġan* ve *uhlan* biçimleriyle kökeni Türkçe olarak kayıtlıdır.

Tolstoy'un *Savaş ve Barış*, Italo Calvino'nun *Bir Kış Gecesi* *Eğer Bir Yolcu*, Günter Grass'ın *Teneke Trampet* romanlarında sık sık *uhlan* biçimiyle geçen bu sözcük, Microsoft'un ünlü bilgisayar oyunu *Age of Empires* ve J. J. Abrams'ın yönettiği bilim-kurgu filmi *Star Trek*'te de karşımıza çıkarak popüler kültürde de önemli bir yer edinir.

Kaynaklar

- Bradford, J James C. (2006). "Uhlen Units", *International Encyclopedia of Military History*, Routledge, 1313-1314.
- Divanu Lugâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, (Ahmet Bican Erçilasun-Ziyad Akkoyunlu), Ankara 2014: TDK Yayınları.
- Duane, William (1810). *A Military Dictionary*, Philadelphia. (online sürümü: http://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/Lieber_Collection/pdf/Military-Dictionary.pdf)
- Fasmer, Maks (2003). *Etimologičeskiy Slovar Russkogo Yazıka*, 4. tom, Moskva.
- Halikov, Alfred (1995). *Rus Tanınan Bulgar-Tatar Türk Asıllı 500 Sülale* (Tatarcadan Aktaran: Mustafa Öner), İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Orhonlu, Cengiz (1971). "Lipkalar", *Türkiyat Mecmuası*, C. XVI, İstanbul, 57-87.
- Rásony, László-Baski, Imre (2007). *Onomasticon Turcicum: Turkic Personal Names*, Bloomington, Indiana: Indiana University Uralic and Altaic Series.
- Roemer, Jean (1863). *Cavalry: Its History, Management, and Uses in War*, New York (online sürümü: <http://sceti.library.upenn.edu/fairmanrogers/pdfs/cavalryitshistor00roem.pdf>)
- Tuna, Osman Nedim (1984). "Kelimeler Arasında", *Türk Dili*, C: XLVIII, S: 387, 150-155.
- <http://www.dwds.de>

BİR MADEN, BİR MİNERAL

Altın

Rusya Devlet Başkanı V. Putin, 08.09.2015'te Avrasya Ekonomi Birliği üyesi ülkeler arasında ortak bir para birimi hazırlanması için meclise verdiği talimatta, bu para biriminin isminin *altyn* (< Türkçe *altın*) olmasını önerdi.

VIII. yüzyıla ait Eski Türkçe metinlerde *altun* olarak geçen sözcüğün Moğolca biçimi *altandır*. Finlandiyalı Türkolog G. Ramstedt'e göre Türkçe *al* "kızıl" ve Korece veya Çince *tun* "metal" sözcüklerinin birleşmesiyle oluşmuştur. Kadim Türkler Altay dağlarına *Altun Yış* derlerdi. Japon Türkolog T. Ōsawa makalelerinde bu dağların altın madeni filizleriyle dolu olduğundan bu adı aldığını dile getirir. *Altın* Rusçaya yeni girmiş bir söz değil. Rus ve Asyalı tüccarlar arasındaki alışverişlerde para birimi olarak kullanıldığı için XIV. yüzyıldan beri Rusça kaynaklarda kayıtlıdır.

Karadeniz'in kuzeyinden, Hazar ve Bulgar bölgelerinden başlayan Altay ve Sayan Dağları üzerinden Çin'e ulaşan tarihi ticaret yoluna Kürk Yolu denir. Bu güzergâhta sincap, samur, kunduz, tilki, vaşak gibi hayvanlar yaşar ve kürkleri eski çağlarda para yerine geçer. Türklerin takas ettikleri hayvan kürklerinin başını sincap ve samur çeker. Sincaba Eski Türkler *tiyin* derdi. Aslında Orta Asya Türkleri halen bu sözcüğü kullanmaktalar. Biz Anadolu Türkleri ise 700 yıl önce Farsçadan *sincap* sözcüğünü almış ve *tiyini* unutmuşuz.

Altın ve *tiyin*'in ne gibi bir ilişkisi olabilir peki? Bu sorunun yanıtını, 1895'te Rusya İmparatorluk Akademisi'nce yayımlanan *Slovar Russkogo Yazıka* adındaki Rus dili sözlüğü veriyor: "Altın kelimesi Türkçe kökenli "altı sincap kürkü" anlamındaki *altı tiyin*'den geliyor olabilir." Johns Hopkins Üniversitesi hocalarından Norman Henley'e göre, XIV. yüzyılda ve XVIII. yüzyılda

Rusçaya giren iki ayrı *altın* var. Eski olanı sincap kürklerinin takas edildiği dönemlerde *altı tiyin*'den haploloji yoluyla altın olmuş (*altıyin* > *altyn*); yeni olan ise *altın* sözcüğünün bizzat kendisi... Dikkate değer bir öneri!

Not: Rusçada "para" anlamına gelen *dengi* sözcüğü de Türkçeden alıntı. Sözcüğün bugünkü Kazakçadaki şekli *tenge* olup Kazakistan'ın para birimidir. Takas yöntemlerinden dolayı Eski Türkçe *teng* "denk" ile ilişkili bir kelime olabilir.

Altın ve dengi, Türk-Rus komşuluğunun sonucunda Rusçaya geçmiş ve İgor Destanı'ndan itibaren bu dilde kayıtlanmış yüzlerce sözcükten biri. Komşuluk ne güzel, ne zenginleştirici ve ne bilgilendirici!

Kaynaklar

- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- Doerfer, Gerhard (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH
- Eren, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. Ankara.
- Fasmer, Maks (1964-1973). *Etimologičeskiy slovar' russkogo yazıka*, 1-4 tom, Moskva.
- Henley Norman (1962). "A Note on the Derivation of the Russian Numismatic Term *altyn*", *The Slavic and East European Journal*, Vol. 6, No. 4 (Winter, 1962), 341-343.
- Ōsawa Takashi (2009). "The Cultural-Religious relation between old Turkic kingship and their sacred Mountains in the early periods of the Western Old Turkic Kaghanate", *Medeni Mira* 1-22, Astana, 47- 56.
- <http://www.businessinsider.com/putin-proposes-new-common-currency-among-former-soviet-states-to-replace-the-dollar-2015-9>

Tuz

Türkçenin ilk sözlüğü *Divanü Lugâti't-Türk*'te ava dair çokça malzeme arasından sıyrılıp gelen eski bir Türk şiiri örneği vardır: *avlalur özüm anıy tuzıya / emlelür közüm anıy tozuğa*. Bugünkü Türkçeye “Avlanır gönlüm onun güzelliğiyle / Deva bulur gözüm onun (ayak) tozuyla” biçiminde aktarabileceğimiz bu dizelerde şairin gönlü, güzel bir kadın tarafından avlanan ava benzetilmiştir. *Tuz*, aynı eserdeki bir başka şiirde *kara meniz kızıl yüz / andın tamar tükel tuz* (Esmer beniz, pembe yüz / Ondan damlar hep güzellik”) dizelerinde geçer.

Her iki şiirdeki *tuz* sözcüğünü “güzellik” olarak aktardığımı, bilmem fark ettiniz mi? Çünkü yemeğe tat veren sodyum klorür, insan tatlılığı metaforuyla da kullanılmış. Arapçada “yüz güzelliği” anlamı taşıyan *melahat*, “tuz” anlamlı *milh* sözcüğüyle, bu yüzden kökteştir. Kaşgarlı Mahmud, *tuz aşığı tatıttı* “Tuz yemeği tatlandırdı” ve *aş tatğı tuz* “Yemeğin lezzeti tuz(dandır).” diye boşa yazmamış. Günümüzde yemek de dâhil “yavan” ve “zevk-siz” olan herşey için *tadı tuzu* yok demez miyiz? Modern çağın diyetisyenleri her ne kadar tuza yasak koysalar da, eski çağlarda tuz, beyaz altındı. Coğrafya profesörü Sedat Avcı’nın 2003’te, kimya profesörü Ural Akbulut’un 2013’te yazdıkları makalelerde tuz tarihi öyle güzel özetlenmiştir ki, bu iki yazıdan alıntılar yapmadan geçemeyeceğim:

“Tuz gıdaları koruduğu ve yiyeceklere tat verdiği için değerliydi. Mısırlılar, M.Ö. 2800’de tuzlanmış balık ihraç ediyor ve ölüleri gömerken de yanlarına tuz koyuyordu. Bazı kültürlerde kutsal sayılır ve yere dökülmemesine özen gösterilir. Budizm inancına göre, kötü ruhları uzaklaştırdığı için sumo güreşçileri ringe tuz serper. Çin İmpartoru Yu, M.Ö. 2200’de tuza vergi

koyarak devlet bütçesini dengede tutmuştu. Tuz vergisinin tarihteki ilk vergi olduğu söylenir. Roma İmparatorluğu döneminde askerlerin maaşı, bazen para yerine tuz verilerek ödenirdi. Bu nedenle geçmişte görevini iyi yapan askerlere “aldığı tuzu hak ediyor” denilirdi. İngilizce maaş kelimesinin karşılığı olan *salary* kelimesinin Latince “tuz” demek olan *sal* kelimesinden türemiş. Roma İmparatorluğu’nun ilk yıllarında Roma’ya tuz taşıyan arabaların kolay ve hızlı hareket etmeleri için özel bir tuz yolu (*Via Salaria*) yapılmıştı. Antik Yunan’da esirler tuz karşılığında satılırdı ve tembel köleler için “tuzun karşılığını veremiyor” denilirdi. Gezgini Marco Polo, Tibet’te tuz bloklarına kralın silüetinin basılıp para yerine kullanıldığını yazmıştı. Tuz, M.Ö. 523’te Habeshistan’da para yerine kullanılıyordu...”

Prof. Akbulut ve Prof. Avcı İngilizlerin Hindistan’daki tuz üretiminden aldıkları vergiyi kaybetmemek için halkın tuz üretimini yasaklaması üzerine, Hindistan’ın bağımsızlık mücadelesini duyurmak için tuz üretme yasağını delmeye karar veren Mahatma Gandhi önderliğindeki başlayan Tuz Yürüyüşü’nü de anlatırlar. Yaşadığı kentten, 390 kilometre uzakta olan deniz kenarındaki Dandi adlı köye bir yürüyüş başlatan M. Gandhi’nin protesto yürüyüşüne yüz bin destekçi katılmıştı. Gelmiş geçmiş en etkili pasif direnişti.

Almanca “tuz” anlamalı *salz* “iştah açıcı, lezzetli” konsepti üzerinden “tatlı” anlamı kazanmış. Artık sadece Mozart ile anılan Avusturya’nın Salzburg şehrinin adı, kent XIX. yüzyıla kadar tuz ticaretinin en önemli rotalarından biri olduğu için “tuz kalesi” anlamına gelir. Roma çağından beri, yeşil yapraklı bitkiler tuzla lezzetlendirildiğinden *salata* da, “tuz” anlamalı Latince *sal* kelimesinden gelir. Keza, *salamura*, *salça*, *salam* ve *sosis* de tuzlanarak korunan gıdalar olduklarından aynı köktendir.

İngilizce “ücret” için kullanılan *salary* sözünün “tuz” anlamalı *sal* köküne inmesi gibi biz de “pahalı” olan şeylere *tuzlu*, “kazancı yerinde” olanlara da *tuzu kuru* deriz. Okuyanlar hatırlar: Orhan Kemal’in *Cemile* romanında, dokuma fabrikasında çalışan Cemile

aynı fabrikada otuz kâğıt aylıkla kâtiplik yapan Necati'yi sevmektedir. Cemile'de gözü olan Deveci Çopur Halil, "Otuz kaat aylıknan avrat mı sevilir? Bana varsın, gözümün yağını yesin! Boynunu boğazını beşibirliknen, kollarını altın burmaynan doldurim." der durur ve kâtibin yoksulluğuna gönderme yapmak için eski bir atasözünü tekrarlar: *Avrat tuz dedi mi ciğeri cız der.*

Kahvenin tarihi tuza göre çok yeni olduğundan, eskiden *bir fıncan kahvenin hatrı* yerine, *tuz ekmek hakkı* olurdu. "Minnettarlık, şükran" demekti. Kutadgu Bilig'de geçen *tapug kıldıñ artuk bagırsaklıkın / ötediñ maña sen tuz etmek hakın* "Hizmet ettin büyük sadakatla / Ödedin bana sen tuz ekmek hakkını" dizeleri, bu anlamı tam olarak yansıtır. Yusuf Has Hacıp'ten dokuz yüz yıl sonra Anadolu'da şiirler yazıp genç yaşta ölen Didem Madak'ın bir şiirinde geçen *Sen tuz ol en iyisi sevgilim / Ben ekmekle duruma müdahale edeyim* diyerek ayrılmaz ikili tuz ve ekmeği, iki sevgiliye benzetir.

Kaynaklar

- Avcı, Sedat (2003). "Ekonomik Coğrafya Açısından Önemli Bir Maden: Tuz" (Tarihi, Önemi ve Dünya Tuz Ekonomisi), *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, sayı 11, 21-45.
- Divanu Lugâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, (Ahmet Bican Ercilasun-Ziyad Akkoyunlu), Ankara 2014: TDK Yayınları.
- Madak, Didem (2012). *Ah'lar Ağacı*. İstanbul: Metis.
- Ring, Trudy-Watson, Noelle-Schellinger, Paul (1995). *Northern Europe: International Dictionary of Historic Places. Volume 2. Northern Europe*, Routledge.
- Skeat, Walter W. (1993). *The Concise Dictionary of English Etymology*, Wordsworth Editions.
- <http://www.uralakbulut.com.tr/wp-content/uploads/2013/07/tuz.pdf>

AYNI VE NAKDİ İKİ SÖZ

Tümen

Rusya Devlet başkanı V. Putin, Eylül 2015'te Avrasya Ekonomi Birliği üyesi ülkelerin ortak bir para biriminin adını *altın* olarak önermişti. İran parlamentosu da Aralık 2016'da resmî para birimi adının *tümen* olarak değiştirilmesi yasa tasarısını kabul etmiş!

İran'ın para birimi artık *Tümen*!

Tümen Orhun yazıtlarından beri Türkçede var olan bir sözcük ve Eski Türkçede “on bin” demek. Bu kalabalık sayı *tümenin* “çok fazla” anlamına gelmesini de sağlamış. Örneğin Eski Türkçede *tümen sü* “on bin asker”, ama *tümen yıldız* “çok sayıda yıldız” demekti. Farsçaya çok eskiden geçmiş. Önceleri sayı adı ve bizdeki gibi askerî birlik iken, Safeviler zamanında para birimi olmuş! Şah İsmail döneminde 1 tümen, 9600 nohut'un, Tahmasp döneminde 8100 nohut'un karşılığı imiş! Bu arada *nohut* bildiğimiz baklagil. Eski çağlarda tuz, pirinç, demir, kürk vs. gıda ve nesneler takas yöntemlerinde para gibi sayıldığı için sonraları para birimlerinin adı olmuş.... Uzun sözün kısası, *tümen*, 500 yıldır zaten para birimi adı idi Farsçada.

Kaynaklar

Doerfer, Gerhard (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.

Matthee, Rudi-Floor, Willem (2013). *The Monetary History of Iran: From the Safavids to the Qajars (Iran and the Persianate World)*, London-New York: I. B. Tauris.

Róna-Tas, András-Berta, Arpad (2011). *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. Wiesbaden: Harrassowitz.

<https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2016/12/iran-rial-toman-currency-reform-redemption-cbi.html>

İpek

Avrupa'da ipek üretimi, M.S. 552'de Çin'e rahip kılığında giren Bizans İmparatorluğu casuslarının ipekböceği ve dut yapraklarını kaçak yollardan Çin'den çıkarmayı başarmalarıyla başlar. İpek sözcüğünün Farsçası *ibrişim*, Arapçası *harir*, Çince si *sīchóu* (丝绸). Batı dillerinin çoğuna İpek Yolu'nun en aktif zamanlarında Çince'den geçmiş. Julius Klaproth ve Jean-Pierre Abel-Rémusat'ın 1823'te yayınladıkları makalelerinden öğrenmekteyiz ki, Hint-Avrupa dillerindeki "ipek" anlamlı sözcükler Eski Çince *si*, Mançuca *sirghe* ve Moğolca *sirkek* ile ilişkilidir. Örneğin Rusça *şelk*, Rusya topraklarındaki Moğol hakimiyeti döneminde Moğolcadan geçip Rusçalaşmış biçimdir. Grekçe ve Latince *sericum* ise, Eski İngilizceye *sioloc* şeklinde geçerek günümüzdeki *silk* biçimine ulaşmış. Çince sözcük Moğolcada *sirkek* olarak alıntılanmış; Moğolca *sirkek*, Grekçeye geçmiş ve nihayet *silk* sözcüğüne giden yolun ilk aşaması gerçekleşmiştir. Oxford Sözlüğü'ne göreyse, Slav ve Baltık dillerinde /r/ sesi yerine /l/nin kullanımı, İngilizceye Baltık dilleri kanalıyla girmiş Çince bir diyalektal biçim olabilir. Slav dilbilimci Fasmer, bu görüşe karşı çıkar ve Slavcada /ş/ sesiyle başlayan biçimin İskandinav dilleri etkisiyle oluştuğunu yazar. Sözü çok da uzatmadan dünyanın en karmaşık ses rotalarında bu sözcüğün yürüdüğünü söyleyebiliriz.

Biz Türkler ise, Çin ve Moğollarla olan yakın ilişkilerimize rağmen, ne Çince ne de Moğolca biçime dokunmuşuz. *İpek* diyoruz. Telaffuzu bile ipek gibi yumuşacık. *İp* sözcüğüne +*Ak* ekinin eklenmesiyle oluşmuş. *Baş+ak*, *ben+ek*, *saç+ak*, *sol+ak* gibi sözcüklere getirilen, eklendiği köklere benzerlik, sevgi ve küçültme ifadesi katan bir ek. Azerbaycan, Özbek ve Uygur Türkleri de bizim gibi *ipek*

der. Türkmençe *yüpek*, Kazakça *jibek*, Kırgızca *cibek*, Başkurtça *yibek*, Tatraca *cifek*, Hakasça *çibek*, Şorcası *çimek*...

İpeğin ilk üreticileri olan Çinliler, ipek böceği yumurtalarının Çin dışına çıkarılmasını yasaklamışlar. Eduardo Galeano, *Aynalar*'da bunu pek güzel anlatır: "İmparatorluk yasalarına göre bu suçu işleyen idam edilirdi. V. yüzyılda Hoten kralıyla nişanlanan Çinli bir prenses, binlerce deve yükü çeyiziyle yola düştü. Kervan ülkeden çıkmadan önce günler boyu didik didik arandı. Prensес aramadan muaf tutulmadı, ama saçlarını aramayı kimse akıl edemedi. Dügün alayı Hoten'e vardı. Prensес, düğün gecesi tarçın ağacı yapraklarıyla süslü devasa saç topuzunu çözdüğünde simsiyah ipek saçlarıyla birlikte ipek böceği yumurtaları da dökülürdü. Çin'in bakış açısıyla prenses artık vatana ihanet eden bir haindi. Hotenlilerin gözündeysе efsanevi bir kahramandı."

Türkçenin ilk fal kitabı olan *İrk Bitig*'i bulan Sir Aurel Stein tarafından Taklamakan'da bulup Londra'ya taşınan ahşap bir panel var. British Museum'da *Silk Princess* adıyla kayıtlı. Paneldeki resimde "ipekböceği kaçakçısı" prenses resmedilmiş. Hoten diye bir krallık artık yok.... Doğu Türkistan'da bir vaha kenti ve divan şiirinde namlı bir mazmun olarak kalmış. Tıpkı Priştina'da doğup Bosna'da ölen Divan şiirinin kurucularından Mesîhî'nin şu beyitindeki gibi: *Bir rütbe müşgrîzdir ki zülf-i muanberi / Reşkiyle nâfe-i Hoten'in bağı hûn olur* "Öyle bir misk saçar ki anber kokulu saç / Hasetinden Hoten ceylanının bağı kan olur."

Kaynaklar

Fasmer, Maks (1964-1973). *Etimologičeskiy slovar 'russkogo yazıka*, 1-4 tom, Moskva.

Galeano, Eduardo (2017). *Aynalar*, (Çeviren: Süleyman Doğru), İstanbul: Sel Yayınları.

Gilroy, Clinton G. (1845). *The History of Silk, Cotton, Linen, Wool, and Other Fibrous Substances: Including Observations on Spinning, Dyeing and Weaving; Also an Account of the ... State and Attainments in the Domestic Arts*, New York: Harper & Brothers (online sürümü: <https://archive.org/details/historyofsilkcot01gilr>).

- Levitskaya, L. S. red. (1989). *Etimologičeskiy slovar tyurkskih yazıkov. Obşçet-yurkskie i mejtyurkskie osnovı na bukvi "j", "c", "y"*, Moskva: "Nauka".
- Taşağıl, Ahmet (1998). "Hoten", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 18. cilt, İstanbul, 251-253.
- Yates, James (1843). *Textrinum Antiquorum: An Account of the Art of Weaving Among the Ancients*, London: Taylor and Walton (online sürümü: <https://archive.org/details/textrinumantiquo01yate>).
- http://www.britishmuseum.org/explore/a_history_of_the_world/objects.aspx#50
- <https://www.etymonline.com/word/silk>

BİR HASTALIK, BİR İLAÇ

Sıtma

Sıtma yüksek ateşli bir hastalık olduğundan, eski Türk insanı hastalığın adını *ısıtmak* fiilinden türetmiş. Zaten en eski anlamı “sıtma” değil, “yüksek ateş”. Tıpkı Arapçada “ısınmak, kızmak” anlamlı fiili *hammadan* türeyen -ki *hamam* da aynı kökten- *humma* gibi o da anlam yolunda “hastalık ateşi”nden “sıtma”ya doğru ilerlemiş.

Biçimsel açıdansa *ısıtmanın* başındaki /ı/ ünlüsü düşerek ortaya çıkmış; çünkü Eski Türkçede “sıcak” anlamlı asıl söz *isig* idi. Sonraları *isi, isilik, ısı, ısınma, ısıtma, ısıcak* (bu da tıpkı *ısıtma* gibi /ı/ ünlüsünü düşürüp *sıcak* oldu) gibi şekillerle dallanıp budaklandı.

Yaz mevsimini çok şımarık bulduğum için ve çocukluğumda dahi şımarık olmayı becerememiş biri olarak, sıcakla aram hiç iyi değildir. Dolayısıyla güz mevsimine giriş hep huzur verir bana.

Sadece havaların soğuması değil, aşırı dozda değer verip tepenize çıkardığınız birinden aniden soğumak da muazzam bir duygu bence. İç dünyanızda bir devrim, hatta aydınlanma çağı yaşar, Voltaire ile el sıkışmış gibi hisseder; yakalandığınız sıtmadan da kurtulmuş olursunuz.

Kaynaklar

Doerfer, Gerhard (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.

Eren, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. Ankara.

Wehr, Hans (1976). *A Dictionary of Modern Written Arabic* (Ed. J. Milton Cowan). London: Harrap.

Eroin

Alman ilaç firması Bayer'in 1898'de *heroin* adıyla üretip yeni bir "harika ilaç" sloganıyla piyasaya sürdüğü eroin, çocuklar için ağrı kesici ve öksürük ilacı olarak pazarlandı. "İlaç", şirkete büyük gelirler sağlayarak yıllarca satıldı. Kimya tarihinin en efsanevi etimolojisi de Bayer'in bu ürünüyle başladı.

Yapılan ilk deneyde görüldü ki, damarlarında *heroin* dolaşan biri, sevinçten havalara uçan, yenilmez, delimtrak bir kahraman gibi hissediyordu.

Bu nedenle "öksürük ilacı"na, Grekçe "kahraman" anlamı *hero*'dan türetilen ve "yarı Tanrı" anlamı taşıyan *heroin*den esinlenilerek ad verildi.

Modern çağlarda insana kendini "yarı Tanrı" hissettiren tescilli zehir ve zıkkımlar, ilaçlarla sınırlı değil. Feleğin öyle zamanları oluyor ki halk kitlelerinin sağladığı motivasyon, Hitler, Mussolini, Stalin gibi liderlerde morfin etkisi bırakıyor. Tarih ise asla affetmiyor...

Çünkü o liderlere rağmen aklımıza mukayyet olan güzel insanlar hep var.

Mevlana gibi: "Bazen halimize melekler bile imrenir / Bazen de halimizden şeytan bile iğrenir."

Kaynaklar

Sneader, Walter (1998). "The discovery of heroin", *The Lancet*, Vol 352, November 21, 1697-1699.

Taylor, Robert B. (2017). *The Amazing Language of Medicine: Understanding Medical Terms and Their Backstories*, Springer.

İKİ MATEMATİK TERİMİ

Sıfır

Umberto Eco'nun *Sıfır Sayı* adıyla 2015'te Türkçeye çevrilen son romanı *Numero Zero*, sıfır sözcüğünün dünya dillerindeki baş döndürücü dolanımına göz atmama vesile oldu. Alt metinlerinde ezoterizm, spiritüalizm, okültizm gibi gizli öğretileri sıklıkla kullanan Eco'nun, kitabına bu adı verme nedenini edebiyat eleştirmenlerine bırakarak “yokluk” addedilen sıfırın nasıl büyük bir varlık olduğunun ayırına varalım.

Matematikçiler tarihte sıfır sayısını günümüzdekine yakın ilk kullanan kişinin Hintli matematikçi Brahmagupta olduğu konusunda hemfikir. MS 628 tarihinde yazdığı *Brahmasphuṭasiddhanta* adlı eserinde Brahmagupta, sıfır ile dört işlemin kurallarını sıralamış. Brahmagupta'ya kadar hiçbir kültürde sıfırın bir rakam olarak simgelenmesi veya yorumlanması akla gelmemiş. Bunun kanıtlarından biri de Roma rakamlarında sıfırın karşılığıının olmamasıdır. Hintlilerse sıfır için nokta işaretini seçmişler ve ona “boşluk” anlamına gelen *sūnya* demişler. Bugünkü Özbekistan'ın Hive şehrinde doğan İslam bilgini el-Harezmi, sıfırın hem gerçek kâşifi hem de ona rakam kimliği kazandıran kişidir. Kitabında “Sekiz diğer sekizden çıkınca geriye bir şey kalmaz. Boş kalmaması için bir dairecik koy!” yazarak bugünkü simgesini de dünyaya armağan eder¹². Simgesi daire olan sayının artık Arapça bir adı vardır: Arapça “boşluk” anlamı *es-sıfır* sözcüğü. Harezmi'nin eserlerini okuyan İtalyan matematikçi Leonardo Fibonacci MS XIII. yüzyılda Arap rakamlarını Avrupa'ya öğreten kişidir. Önceleri Arapça *es-sıfır* sözcüğünün Latinceleştirilmiş şekilleri *cephrum* ve *zephyrum* sözcükleri kullanılır. Ardından *zephyro*

12 *Algoritma* sözcüğü, Harizmi'nin Batı dillerindeki Al-Khwarizmi şeklinden elde edilen bir terimdir ve “ondalık sayı sistemi” anlamında kullanılır. Grekçe *arimos* “rakam”ın etkisiyle *algorithmus* biçimine girerek dünya dillerine yayılır.

biçiminden günümüz Batı dillerindeki *zero* biçimi ortaya çıkar. Arapça *es-sıfır*, İtalyanca aracılığıyla Fransızcaya *chiffre* biçiminde girer; “işaret, sembol” ve “rakam” anlamında kullanılır; “gizli işaret” mecazlaşması ve *şifre* biçimiyle de Türkçeye geçer.

Anlaşılan o ki *şifre* ve *zero* sözcükleri, Arapça *sıfır* sözcüğünün bu dillerdeki telaffuzlarından başka bir şey değilmiş!

Kaynaklar

- Joseph, George Gheverghese (2016). “From Zero to Infinity: The Indian Legacy of the Bright Dark Ages”: *The Bright Dark Ages. Comparative and Connective Perspectives* (Editors: Arun Bala-Prasenjit Duara): Leiden-Boston: Brill.
- Mukherjee, R. N. (2008). “Zero”: *Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures* (Editor: Helaine Selin), Springer; 2nd edition, 1050-1052.
- Sen, Syamal K.-Agarwal, Ravi P. (2015). *Zero: A Landmark Discovery, the Dreadful Void, and the Ultimate Mind*, London: Elsevier Science & Technology.
- Vernet, Juan (1997). “Al-sıfır”: *Encyclopaedia of Islam*, Vol. IX, Leiden-New York: E. J. Brill, 556-557.

Şey ya da X

Batılı dilbilimcilerin doğululara yakıştıramadıklarından dolayı yazmaktan kaçındığı bilgiyi neyse ki Doğulu romancılar yazıyor: “Ömer, izleyen aylarda, küp denklemleri ile ilgili ciddi bir eser yazmaya koyuldu. Bu cebirsel denklemin bilinmeyenine, Arapçada *şey* diyordu. Bu sözcük İspanyolca yapıtlarda *Xay* diye yazıldığından, zamanla X biçimi alacak ve bilinmeyi göstermekte kullanılan evrensel X harfine dönüşecekti.” “Doğulu” olarak andığım romancı Beyrutlu yazar Amin Maalouf; onun Ömer diye bahsettiği kişi de Nişaburlu şâir, filozof, matematikçi ve astronom Ömer Hayyam!

Kaynaklar

Maalouf, Amin (1993). *Semerkant*, İstanbul: YKY.

İKİ RENK

Ala

Ala, Türkçenin en eski sözcüklerindendir. Arapça kökenli *âlâ* “iyi, pekiyi” ile hiçbir ilgisi yok. *Alaca bulaca, allak bullak* gibi ikilemelerin ilk sözcüğü *alaca* ve *allak, aladan* türetilmiştir. *Ala*, Farsçaya geçmiş ve bu dilde *elâ* olmuş. Şairlerin beğenisiyle, Farsçadan Türkçeye yeniden buyur edilmiş. Türkçe orijinali ise alageyik, alabalık gibi hayvan adlarında, Farsça biçim de göz renginde kalmış. Eskiden ikiyüzlü, döneke, güvenilmez kişiye de *ala* denirmiş. Bu mecazlaşmayı, “insanın hilesi içinden hayvanın hilesi dışından” anlamlı eski bir Türk atasözünde görürüz: *Kişi alası içtin yolkı alası taşın*.

İkiyüzlülükten bezenlerin git gide yalnızlığı seçmesi, kafayı da dört ayaklılara takması tesadüf değil kuşkusuz!

Kaynaklar

Doerfer, Gerhard (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

Steingass, Francis Joseph (1977). *A Comprehensive Persian-English dictionary, including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature*. London: Routledge & K. Paul.

Fuşya

Yıllar önce bir giyim mağazasındaki görevli elemana “Çingene pembesi kazağa bakabilir miyim?” diye sormuştum. Yüzünü hafiften ekşiterek çok bilen bir edayla “Fuşya olan mı?” diye beni düzeltmişti. “Rengin adının değiştiğini bilmiyordum, o dediğinizden” dedim.

Yıllar sonra ilk defa bir küpe çiçeğim oldu ve çiçekleri açtı. Renkleri çingene pembesi ağırlıklıydı. Sonra bu çiçeğin Latince adını merak ettim. *Fuchsia* olduğunu öğrendim. Bu adı XVI. yüzyılda Alman botanikçi Leonhart Fuchs’in soyadının Latinceleştirilmesiyle almış. Çiçek adı olan *fuchsia*, Fince dışındaki tüm Avrupa dillerine, hatta Arapçaya bile geçmiş¹³. Arapça ve Türkçesi “fuşya” telaffuz ediliyor. Çiçeğin renginden dolayı Avrupa’da XIX. yüzyılın sonundan beri renk adı olarak kullanılıyor.

Fuşya, kısa zamanda dilimizde o kadar yaygınlaşmış ki Google Türkçe aramalarda “fuşya” yazınca 386.000, “çingene pembesi” yazınca 182.000 sonuç çıkıyor. Buna rağmen *fuşya* Türk Dil Kurumu Sözlüğü’nde yok. Evet, yabancı sözcüklerin Türkçeyi istilası rahatsız edici bir durum, ama bu denli yaygınlaşmış bir kelimenin anlamını arayan insanlar Oxford veya Webster sözlüklerine başvurmak zorunda kalmamalı. Tutunmuş bir sözcüğün sözlüklere kaydedilmesi gerekmez mi?

Kaynaklar

Partridge, Eric (1958). *Origins: A Short Etymological Dictionary of Modern English*, London: Routledge.

<http://www.nisanyansozluk.com/?k=fuşya>

13 Çiçeğin Farsçası *gul-i goşvare*, Kazakçası *sırğagül* olup, bunlar da “küpe çiçeği” anlamı taşır. İngilizcede *angels' earring* “meleklerin küpesi” olarak da anılır.

İKİ ORGAN

Bacak

Bacak sözcüğü her ne kadar Türkçe gibi görünse de değil. Kökeni Farsça *paçaya* dayanıyor. Onun Türkçeliği sonuna /k/ sesini katmamızla olmuş! Ama bu ses, ek midir yoksa *ayak* sözcüğünden ilhamla mı eklenmiştir, bilmiyorum.

Oğuzlar dışındaki Türk toplulukları “bacak” için ya *ayak* ya da *but* sözcüklerini kullanır Azerbaycanlı kardeşler bazen *bacak* der, bazen de *gıç* (< *kıç*)... Kıça şaşırmayalım, anlamı “arka” demek çünkü. Atın kıç ayağı, arka ayağı anlamında. *Kıçın kıçın gitmek* de “arka arka gitmek” demek... İlk anlamla kullanmaya devam etseydik, geri vitese taktığımız araçları *kıçın kıçın sürüyor* olacaktık.

Paçayı +k sesiyle “asimile” ettikten sonra +sız ekini de katıp *bacaksız* türetmişiz! Bir de *bastıbacak* var. Ama tabii ki Türkçe üretim atölyesinden çıkan *bacaksız* kadar sevimli değil.

Butün bunlar, bugün (7 Temmuz) doğum günü olan Rıfat Ilgaz yüzünden aklıma geldi. *Bacaksız* serisindeki kısa boylu, çırpı bacaklı, tarhana çorbasıyla maratonlara hazırlanan Bacaksız Bahri!

Kaynaklar

Doerfer, Gerhard (1983). “Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu”, *TDAY-Belleten 1980-1981*, Ankara: TDK Yayınları, 1-16.

Tufar, Nicolai (2010). *Türk Dilinde Meronimi: Organ Adları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi.

Öfke

Öfke (Eski Türkçesi *öpke*) ve *öpmek* sözcüklerinin aynı kökten geldiğini söylesem inanır mısınız? Üstelik *öfkenin* eskiden “akciğer”, *öpmek*in de “herhangi bir sıvıyı içmek” anlamı taşıdığını? Söz gelimi *bir sağım süt, bir dönüm tarla, bir yudum su* der gibi *bir öpüm çorba* (bir içimlik çorba”) denilebildiğini?

Uzun lafın kisası, Eski Türkler suyu ve çorbayı içmezler, *öperlerdi*....

“Zatürre”ye de *öpke* ağrısı derlerdi. *Bilmekten bilge* türemesi gibi *öpmekten öpke* türemiş. Bu iki sözcük acaba nasıl bir bağıntı ile aynı köke dayanıyor? Cevap basit: Biri gaz halindeki diğeri sıvı haldeki bileşik elementleri olmak üzere, ikisi de bir şeyleri içine çekmekle ilişkili. Somutlaştıralım: Akciğer, havayı; öpmek ise sıvıyı içe çekme bilgisine dayalı.... Peki nasıl oluyor da “akciğer” anlamlı bir sözcük “öfke” metaforuna bürünüyor? Bunun cevabı da kolay: Hipokrat gibi, eski Türkler de duyguların iç organlardan kaynaklandığına inanmışlar. Örneğin, cesaret ve aşkı tüm insanlık gibi yürekle, korkuyu ise öd ile ilişkilendirmişiz: Bu nedenle korkunca *ödümüz* kopar, korkağa da *ödlek* deriz.

Politik bir liderle bir ses sanatçısı arasındaki farkı bu sözcükler belirler. Biri alanlara çıktığında öfke kusar, diğeri de öpücük yollar. Bu yüzden ömrümde bir kez bile siyasetçi dinlemek için meydanlara gitmedim. Şüphesiz ki Teoman’ı tercih ederim: “Sus konuşma / sözler kimin umurunda / son bir öpücük yeter açık yaralarım...”

Kaynaklar

Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.

Divanu Lugâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, (Ahmet Bican Ercilasun-Ziyad Akkoyunlu), Ankara 2014: TDK Yayınları.

REJİM VE DÜZEN MUHALİFLERİ

Çapulcu

Sözcüğün kökeni *çapmak* eylemidir. Bu köken, günümüzde unutulmuşsa da Ortaçağ Türkçesinde “(denizde, gölde vb.) yüzmek; vurmak; sıvamak” anlamlarıyla epeyce yaygındı. XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud bu anlamlarla ilgili şu örnekleri verir: *er suvda çapdı* “Adam suda yüzdü.”; *ol atnı çıbık birle çapdı* “O ata çubuk ile vurdu.”; *er evin çapdı* “Adam evini sıvadı.”

Eylem sonraki yüzyıllarda (XV. yüzyıl) atlar için “hızla koşmak” anlamını da kazanır. “Hızla koşmak” anlamı “birinin veya birilerinin peşinden koşmak” anlamıyla perçinlenir ve *çapmak* eylemine, *-kın* eki getirilerek *çapkın* sözcüğü oluşur (*aşmaktan aşkın, vurmaktan vurgun, kırmaktan kırgın* gibi).

“Gelelim *çapul* ve *çapulcuya*. *Çapul*, *çapmak* eyleminden görece yeni türetilmiş bir sözcüktür; XV. yüzyılda *çapavul* biçimindeydi. Fransız oryantalist Pavet de Courteille, *Dictionnaire Turk-Oriental* adlı sözlüğünün 271. sayfasında *çapavulu* “düşmana karşı hücum eden akıncı; istila, akın” olarak tanımlar. Bu sözcük Türkçede zamanla *çapul* biçimini kazanır; Türklerin *çapul* (akın) dönemleri bittiğindeyse anlam kötüleşmesine maruz kalır. Öyle ya, Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılışı akıncılık geleceğinin de sonudur. “Akıncı” anlamı *çapulcu* sözcüğü de, halkın zihninde artık “yağmacı”dır, “soyguncu”dur. XIX. yüzyıl divan şairlerinden Enderunlu Vasıf *çapul* kelimesini şiirinde “düşmana akın eden” anlamıyla şöyle kullanır: *gerdeninde beklesin benler misali karagol / çeşm-i tatarınla kıl sâ mân-ı uşşâkı çapul* “Gerdanında benler, muhafız misali beklesin / Tatar (çekik) gözünle aşıklarının servetini çapul et!”

Çapmak eyleminden sadece *çapkın*, *çapul*, *çapulcu* mu türedi? Hayır. *Çarpmak* fiili de *çapmak* eyleminde /r/ sesi türemesiyle

oluşmuştur. *Çarpmak* günümüzde hem “vurmak” hem de “dolandırmak, kurnazca hırsızlık yapmak” anlamlarındadır. İkinci anlam tesadüf değil, akın ve yağma geleneği ile doğrudan ilişkili.

Bir de *altından çapanoğlu çıkmak* deyimi var, “bir işte gizli niyet, hile bulunmak” karşılığında kullanılır. Buradaki *Çapanoğlu* özel bir ad. XVII. yüzyıldan Cumhuriyet dönemine kadar İç Anadolu’da, özellikle Yozgat’ta hüküm süren bir derebeyi ailesi. Osmanlı imparatorları tarafından ailenin bazı üyeleri voyvodalık makamına getirilmiş; Çorum, Niğde sancakları aileye arpalık olarak verilmiş. Dolayısıyla aile yüzyıllar boyunca at koşturmuş, akın yapmış, isyan bastırmış, isyan çıkarmış, çarpmış, vurmuş ve çapmış; aile adı da bu eylemlere binaen alınmış (veya verilmiş). Babıali’ye bağlı bir tür kontrgerillalık görevini de üstlenmişler ve nihayetinde TBMM’ye karşı başlattıkları isyan Çerkes Ethem kuvvetleri tarafından bastırılmış.

Türkçenin her sözcüğü gibi *çapmak* eylemini de büyüleyici buluyorum. *Çabuk* sözcüğü bile ondan türemiş, Farsçaya geçmiş, Farsçadan yeniden Türkçeye girmiş, hatta *çevik* biçimine bürünmüş. Sağ olsun, yaşasın!

Kaynaklar

- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- Courteille, Pavet de (1870). *Dictionnaire Turk-Oriental*, Paris.
- Divanü Lugâti’t-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, (Ahmet Bican Ercilasun-Ziyad Akkoyunlu), Ankara 2014: TDK Yayınları.
- Doerfer, Gerhard (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Redhouse, Sir J., *Müntehabât-ı Lügât-ı Osmaniyye*, (Hzl. Recep Toparlı, Betül Eyövge Yılmaz, Yaşar Yılmaz), Ankara: TDK Yayınları 2009.
- Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I-VIII* (1995-1996). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1974). “Çapanoğulları”, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, XXXVIII/150, 215-261.
- <http://www.nisanyansozluk.com/?k=çapul&lnk=1>

Bıçkın

Buçuk gibi “yarım” bir sözcükle *bıçkın* gibi “kabadayı” bir sözcüğün aynı kökenden (*bıçmak* / *biçmek* “kesmek”) gelmesi ironik bir durum! Onu bunu biçmek isteyen kabadayılar, *buçukluk*larından ileri gelen komplekslerini örtbas etmek için *bıçkın* olurlar. Varlıkları korku saçmalarına bağlıdır.

Bu fiilden *bıçkın*, *bıçak* ve *bıçkıyı* türettiğimiz yetmezmiş gibi, *biçki* ve *biçimi* de türetmişiz.

Biçim eskiden “dilim” anlamındaydı. Kaşgarlı Mahmud *Divanü Lugâti't-Türk*'te *bir biçim kagun* “bir dilim kavun” örneğini verir.

Türkler gerçeğe ulaşma bilgisine “olguları yarmak ve kesmek”le ulaştıkları için bir de “değer biçmek”, “pay biçmek”, “fiyat biçmek” var.... Gördüğünüz gibi *biçmek* (Eski Türkçesiyle *biçmak*) görkemli bir eylemdir.

Murat Belge'nin deyimiyle “arabeskin oratoryo”sunda *sevda ettim kalbime / yalnızlık biçiyorum* dizelerini topuklu ayakkabıları ve rujlu dudaklarıyla okuyan Zeki Müren'se gelmiş geçmiş tüm kabadayılardan daha delikanlıdır...

Kaynaklar

- Ata, Aysu (2007). “Türkçede ‘Yargı’ Bildiren Söz Alanı”, *1. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı-Bildiriler*, (Editörler: Prof. Dr. Fikret Türkmen, Prof. Dr. Güler Gülsevin, C. 1, Ankara, 225-229.
- Belge, Murat (2017). *Tarihten Güncelliğe*, İstanbul: İletişim yayınları.
- Tietze, Andreas (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, İstanbul-Wien: Simurg Yayınları

Çapkın

Çapkın, Eski Türkçe *çapmak* eyleminden türemiş. Hani bir zaman çok ünlü olan ve Chomsky'nin bile dilene dolanan *çapul* ve *çapulcunun* da kökü olan fiil. Çok anlamı vardı. Bunlardan biri de “hızla koşmak”tı (Yuk. bkz. *çapulcu*). *Çapkın*, Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar döneminde atı, hatta bazı muzip insanlara göre eşeği nitelerdi: *Çapkın at*: “hızla koşan at”. XV. yüzyıla ait bir metinde *O kadar yürür ki ardından çapkın at yetişemez* cümlesi kayıtlı. XVIII. yüzyılda asıl mesleği hattatlık olan bir şair *eşekün çapkının al kalmayasın yolda geri yazmış*¹⁴.

Şemsettin Sami, sözlüğünde *çapkını* “çok yürüyen, çok koşan”, “eşkin giden at” diye tanımlar. Mecaz anlamına “her tarafta koşup bir yerde dikiş tutmaz, serseri, derbeder, hovarda” yazar ve *mahalle çapkını* örneğini verir. *Çapkın*ın o zamanlar anlamı “mahallesini altüst eden yaramaz çocuk” imiş. Nerden nereye.

Kavram için ne diyeyim, en güzelini Tanpınar, Nuran'ın dayısı Tefik Bey'e *Huzur*'da söyletmiş zaten: Çapkınların “bir kadını layikiyle sevmek fırsatına ermemiş, yahut bu fırsatı kaçırmış insanlar olduğunu, peşinde koştukları ideali aynı tecrübenin bir yığın tatsız tekrariyle telafiye çalıştıklarını” yazarak.

Kaynaklar

Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, (Hzl. Paşa Yavuzarslan), Ankara 2010: TDK Yayınları.

Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I-VIII (1995-1996). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tanpınar, Ahmet Hamdi (1999). *Huzur*, Dergah Yayınları.

Yılmaz, Kadriye (2017). *İbrahim Tursî ve Divanı. İnceleme-Tenkidli Metin*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

14 *Dimesünler zurafâ sana yuları eksük / Eşekün çapkının al kalmayasın yolda geri.*

Hovarda

Gecenin ilerleyen saatlerinde bazı insanlar hovardalık yapar değil mi? Valla ben de yaptım, hem de kelimenin tam anlamıyla: *Hovarden* ya da *horden*, Farsçada “yemek, içmek” demek; anlamını biz evirip çevirmişiz. Yukarıdaki “çapkın”a kadar getirmişiz. Örneğin *köfte-hor* “köfte yiyen”, *mey-hor* “şarap içen”, *hun-hor* (sonradan *hunhara* dönüştü) “kan içen” demek. Bunlar, Farsça *hovarden* ya da daha tasarruflu bir okuyuşla *horden* kökünden. *Hor* görmek, *hor* bakmak, *hor* kullanmak deyimlerindeki *hor* da aynı: “Yenen, kemirilen”den “miktarı az, değeri düşük, acınası, sefil, zavallı” anlamları kazanmış.

Gecenin ilerleyen saatlerinde havuçlu kek yapılıp bu yaşta üç dilim yenirse hovardalık olmaz da ne olur acaba? Olsa olsa *kek-hor* olur.

Kaynaklar

Steingass, Francis Joseph (1977). *A Comprehensive Persian-English dictionary, including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature*. London: Routledge & K. Paul.

Yavşak

Yavşaklık, ikaz levhası olmayan kaygan zeminlere, keskin virajlara benzer. Psikolojinin konusu olması gereken kronik bir davranış ve karakter bozukluğudur. Yavşaklar, sadece kendi çıkarlarını (duygusal veya fiziksel fark etmez) tatmin için arkadaş, dost veya sevgi dolu görünürler. Yüzünüz onlara dönükken, suratlarında binbir sırıtmayla “hoş” ve boş konuşarak gönlünüzü fethettiklerini zanneden, kendilerini insan-ı kamil gibi sunan; arkanızı döndüğünüz anda, ilgi ve sevgileri kolayca başka yönlere kayan defolu yaratıklar, ayıplı mallardır!

Yavşak sözcüğünün etimolojik açıdan bit yavrusuyla hiçbir ilgisi yok! Böyle sanılmasının nedeni, Türkçede kökeni birbirinden farklı iki *yavşak* olması: Biri “bit yavrusu”, diğeri “sırnaşık ve geveze” anlamlarında. Birincisi, *yapışmak* fiilinden *yapışak* > *yavşak* gelişmesiyle bugünkü biçime ulaşmış. Diğeri ise Eski Türkçede *yanşamak* “çok ve yerli yersiz konuşmak” fiilinden *-k* ekiyle türemiş: *gevremekten gevrek, gevşemekten gevşek, sidmekten sidik, tanımaktan tanık* gibi *yanşamaktan yanşak*! Bugün küfür niyetine kullanılan *yavşak*, “çok ve boş konuşan” anlam-
lı *yanşak* sözcüğü! XX. yüzyıla kadar Osmanlıca metinlerde /genizli n/ harfi ile yazılmış. 1901’de Şemsettin Sami *Kamus-ı Türki*’de *yanşak* “tatsız surette geveze, ağzı yayvan” olarak kaydetmiş. Anadolu’nun özellikle iç bölge ağızlarında /n/’li telaffuzu halen duyabiliriz. Malum asalakla ilişkilendirilmesi, yavşakların yapışkan özellikler de sergilemeleri yüzünden!

Budist Uygurların yazdığı yaklaşık bin yıl öncesine ait Türkçe metinlerde *yanşak söylemek* “boş ve gereksiz konuşup birini meşgul etmek” ve *yanşak sav* “boş muhabbet” gibi örnekleri görebilirsiniz. Bu metinleri Alman Türkologlar von Gabain ve

K. Röhrborn yayımladı. Eskiden *yanşak* (yavşak) *başı* diye bir deyimimiz bile varmış: Kutadgu Bilig’de *üküş sözlese atı yanşak başı* “Çok konuşursa adı yavşak başıdır” veya *kişide uçuzı kişi yanşakı* “Kişinin değersiz kişi yavşağıdır” gibi dizeler görürüz.

Moğolistan’dan Anadolu’ya göç eden Oğuz boyları, kelimeyi unutmadan buralara kadar taşımışlar: Gelibolulu bir şair XV. yüzyılda *N’içün pervâne gibi epsem olmazsın dilün turmaz / Güle karşı bu yanşaklık nedendür söyle ey bülbül* “Neden gece keleş gibi suskun olmazsın! Dilin durmaz! / Güle karşı bu yavşaklık nedendir söyle ey bülbül!” derken, Edirneli bir şair XVI. yüzyılda *Çok söyleyüp ol yanşaklık iden / Urur kişimün beynisine let* “Çok konuşup yavşaklık yapan / Vurur insanın beynine değnek” der.

Yavşaklardan çok çekmiş biri olarak, her köşebaşına bengü bir uyarı levhası dikmek ve üstüne yazmak isterdim: Dikkat! Yavşak çıkabilir!

Kaynaklar

- Aksoyak, İsmail Hakkı (2018). *Gelibolulu Mustafa Âlî. Divanlar: I. Divan II. Vâridâtü’l-Enika III. Lâyiâtü’l-Hakikâ IV. Divan*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları (=http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/58695,gelibolu-mustafa-ali-divanipdf.pdf?0)
- Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Yusuf Has Hâcib. Kutadgu Bilig*. I. Metin, Ankara: TTK Yayınları.
- Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig. III. İndeks* (İndeksi Neşre Hazırlayanlar: K. Eraslan-O. F. Sertkaya-N. Yüce), İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Gabain, Annemarie von (1954). *Türkische Turfan-Texte VIII*, Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst, Berlin: Akademie-Verlag.
- Röhrborn Klaus (1996). *Die Alttürkischen Xuanzang-Biographie VIII*, (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 34, 5). Wiesbaden.
- Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, (Hzl. Paşa Yavuzarslan), Ankara 2010: TDK Yayınları.
- Üst, S. (2012). *Edirneli Nazmî Divânı*. İnceleme-Metin (http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10604,edirneli-nazmi-divani-sayfa-1-1989pdf.pdf?0).

Lümpen

Dünyadaki bütün dillere Almancadan geçen *lumpen* sözcüğü, Grimm Kardeşlerin derlediği “Pamuk Prenses” masalında bile geçer. “Ayna ayna söyle benden güzeli var mı bu dünyada?” diye soran üvey anneye aynanın verdiği sondan bir önceki cevapta... Ayna der ki: “Senden bin kat güzel pamuk prensesin zarafetini *lumpen*ler bile gizleyemiyor!”

İşte bu cümlelerin Almanca aslındaki *lumpen*, “paçavra” demek! Gel zaman git zaman, *lumpen* bambaşka bir havaya bürünür. Grimm’lerden 40 yıl sonra, *Das Kapital*’den çok sakallarıyla ün yapan bir başka Alman vatandaşı, *lumpen proleterya* terimini türetir. Sözcüğün en çok içini dolduran, doldurmakla kalmayıp ona binbir türlü anlam ve mecaz katan Türkler olur... *Lumpen*, Marks tarafından verilen “üretime hiçbir katkısı olmayan, topluma asalak gibi yapışan” anlamının üstüne, kaçak kat misali inşa edilen başka anlamlarla göğe erdilir bizde: “Her devrin adamı, düzenbaz, kalles, dönek, köşe dönücü”.

Lümpen’in eşanlamlısı Türk Dil Kurumu Sözlüğü’nde “ayaktakımı” olarak verilir; *ayaktakımı* ise şöyle açıklanır: “Görgüsüzlükleri veya bilgisizlikleri dolayısıyla toplum içinde aşağı durumda olan kişiler.” Oysa son yılların Türk lümpenleri, eğitim ve kültüre dair hiçbir geçmişi, altyapısı olmayan, maddi olanaklarıyla toplumun “üst” kesimlerine çıkmış plaza riyakarlarını, gökdelen ve havuzlu villa mukimlerini ifade etmeye başladı. Türk Dil Kurumu Sözlüğü’nde *lumpen*’in bu yeni anlamları olmalı.

Kaynaklar

Kortheaus, Carolin (2014). *Grimm, Disney und die Wandlung der Geschlechterrollen: Eine Gender-Studie zwischen Märchenbuch und Zeichentrickfilm* Bachelor + Master Publishing.

Wordsworth, Dot (2014). "Lumpen's journey from Marxism to nonsense. A borrowed German word that has developed a false English back-story": *The Spectator*, 8 February 2014 (<https://www.spectator.co.uk/2014/02/lumpens-journey-from-marxism-to-nonsense/>)
<https://eins.dwds.de/?view=1&qu=Lumpen>
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=T-DK.GTS.5b37a11c0883c8.65015057

Bağnaz

Türk Dil Devrimi sürecinde Arapça *mutaassıp* sözcüğünün karşılığında türetilmiş *melez* bir sözcük. Sözcüğün melezi olur mu? Olmaz olur mu? Dilbilimciler buna bir ad bile vermiş: *Hybrid / blend word*. Televizyon böyle bir kelime. Grekçe *tele* ve Latince *vision*un birleştirilmesiyle ortaya çıkmış. *Alice Harikalar Diyarında*'nın yazarı L. Carroll¹⁵, kendisinin de çok sayıda türettiği böyle sözcüklere *portmanto* der.

Türkçede *portmanto* türünde melez kelimeye pek rastlamayız. Çünkü Türkçe eklemeli bir dil ve sözcük türetme mekanizması sonsuza kadar işler. Son yıllarda *turuncu* ve *oranjin* karışımından çıkmış *turanji* bir köşeye koyarsak; melez yapıli sözcükler, sadece Dil Devrimi sürecinde görülür.

İşte *bağnaz*, bunlardan biri. Arapça *mutaassıpa* karşılık türetilirken, Arapça sözcüğün kök anlamından yararlanılmış. *Mutaassıp*'ın kökü *a'saba*. Anlamı “bağlamak; sarmak, dolamak; sarılarak tırmanmak; sıkı tutunmak; ısrar etmek, inatçılık etmek; fanatikçe sarılmak”. Arapça türevlerinden *taassup* bir inanışa, partiye veya ideolojiye sıkıca sarılmak olduğuna göre “fanatik” metaforunu anlamak kolay!

Dil Devrimi sırasında Arapça kökün Türkçede eş veya yakın anlam içeren karşılığı aranırken, *bağ* sözcüğü akla gelmiş. Almanca *banause* sözcüğü ile Türkçe *bağ* birleştirilmiş ve ortaya *bağnaz* çıkmış. Peki neden Almanca *banause*? Kökeni Yunanca *banausos*'a inen ve Platon'un *Symposion*'unda geçen sözcük, Yunancada “darkafalı; cahil ve zevksiz tarzda” anlamlarında.... Almandada “manevi ve sanatsal faaliyetlerden habersiz olan, kaba yaşam tarzına sahip olan insan” anlamıyla kullanılmış.

15 Bu terim, Lewis Carroll'ın *Through the Looking-Glass* (1871) adlı fantastik öyküsünde türettiği “melez sözcükler”e verdiği adlandırmaya dayanır.

Türk Dil Devrimi'nin uygulandığı yıllar, Türkiye'de Üniversite reformunun da gerçekleştiği yıllardır ve 2252 Sayılı Kanun'la 1933 yılında çıkarılan bu reformla, Almanya'dan Türkiye'ye birçok akademisyen getirilmiştir. Türkiye'den de Almanya'ya yükseköğrenim için gidenlerin iyi derecede Almanca bilgisiyle yurda döndükleri ve Nazi Almanya'sı döneminin tüm dünyayı siyasal ve kültürel yönlerden etkilediği bu dönemde (1930'lu yıllar), Almancadan Türkçeye *aparat, gestapo, zeplin, general, hinterland, dekan, doçent, otoban, laborant, laytmotif, preparat* vs. birçok sözcük geçmiş. Türk Dili Tedkik Cemiyeti'nde Türk dilini sadeleştirme ve Osmanlıcadan Türkçeye karşılıklar bulma komitesinde görev yapan isimlerin birçoğunun Fransızca ve Almancayı bildiğini de dikkate alırsak, *bağnaz* sözcüğünün ortaya çıkışındaki Almanca sözcüğün etkisi daha anlamlı hale gelebilir.

Kaynaklar

- Aktaş, Ayfer (2007). "Türkçede Almanca Kaynaklı Kelimeler", *Türk Dili*, 6/2007, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 522-528.
- Carroll, Lewis (2009). *Through the Looking-Glass and What Alice Found There*, Penguin Books.
- Lavrova, Natalie (2010). *Word-Building Strategies in Modern English: Contamination Decrypted*, GRIN Verlag.
- Lewis, Geoffrey (1999). *Turkish Language Reform: A Catastrophic Reform*, Oxford University Press.
- Tietze, Andreas (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, İstanbul-Wien: Simurg Yayınları.
- Wehr, Hans (1958). *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart*, Harrassowitz Verlag.
- <http://www.ditext.com/runes/b.html>
- Das Digitale Wörterbuch der deutschen Sprache* (<http://www.dwds.de/?qu=banause>).

Yüzlü Yüzsüz, Yollu Yolsuz

Eskiden *yüzlü* sözcüğü “şerefli, itibarlı”; *yollu* da “şanslı, talihli” anlamındaydı. Ne tuhaftır ki, artık *yüzlü* ve onun karşıtı *yüzsüz* zıt anlamlı olmaktan çıktı. Tıpkı *yollunun yolsuza* olumsuz karşıt olmaktan çıkması gibi...

Sonlarındaki *+IU* eki “sahip olma, üzerinde bulundurma, bağlı olma” anlamları kattığı için, dil tarihinin başlangıcında *yüzlü* “yüzü olan”, *yollu* da “yolu olan” anlamlarında; ama daha VIII. yüzyılda ikisinde de mecazlaşmalar gerçekleşir. II. Türk Kağanlığı’na ait Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarını yazan kağanlık hanedanı üyesinin adı Yollug Tigin’dir. *Yollug*, *yollu* sözcüğünün Eski Türkçesi; *tigin* ise “prens” anlamında. İşte ta o zamandan *yollug* “doğru yola sahip” anlamından “talihli, mutlu” mecazlaşması yaşamış. Bugün bazı Türk lehçelerinde *yollu* “talihli, mutlu” anlamıyla hâlâ kullanılır. Bugünkü olumsuz anlamına ne zaman ulaştı bilmiyoruz, ama XX. yüzyıl başlarına dek yazılmış sözlüklerde kadına yönelik aşağılayıcı bir anlam yok. Muhtemeldir ki, Amerikan filmlerinin etkisiyle İngilizcedeki *streetwalker* sözcüğünden esinlenilip böyle bir anlama kaydı.

Yüzlü sözcüğünün Eski Türkçesi ise *yüzlüg*. O da VIII.-IX. yüzyıl metinlerinden itibaren olumlu anlamda mecazlaşmış. Eski bir kaya grafitisinde yazılı *yüzlüg kunçuy*, bire bir aktarırsak “yüzlü prenses” demek; ama daha o dönemde “saygın, muteber” karşılığında kullanılmış. Sözcüğün anlamı, “yüzü olan, yüzlü”den “toplum içine çıkmaya yüzü olan” ve “yüzü toplumca tanınan”a, oradan da “saygın, muteber, önemli”ye doğru gelişmiş.

Verilen en eski iki örnek ne kadar da ilgi çekici değil mi? *Yollug Tigin* ve *Yüzlüg Kunçuy*. VIII. yüzyıla göre biri *yollu prens*, öteki de *yüzlü prenses*! Eskiden kağanlık hanedanı üyelerinin sıfatı

ve unvanı olan bu sözcükleri, XX. yüzyıldan itibaren batağa sürüklemiştir. Neyse ki *şaka yollu, güler yüzlü, yumuşak yüzlü* gibi birleşik sözcükler ve sıfat tamlamalarını halen unutmadık!

1955'te Ahmet Arif, uğruna "Hasretinden Prangalar Eskitim"i yazdığı eşi Leyla Erbil'e bir mektup yazar. İşte o mektupta *yollu* sözcüğünün XX. asırdaki en seçkin sesini duyarız: *Ayağının attığın yerler deprem görmesin / Denizler uslu, vapurlar yol-lu olsun / Ferman et rüzgâr beni de alıp oralara atsın*."

Kaynaklar

- Arif, Ahmet (2013). *Leylim Leylim. Ahmed Arif'ten Leyla Erbil'e Mektuplar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Hamilton, James Russel (1998). *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası* (Çeviren: Ece Korkut-İsmet Birkan), Ankara: Simurg Yayınları.
- Sertkaya, Osman Fikri-Harcavbay, Sartkocaoğlu (2001). "Hoyto-Tamir (Moğolistan)'dan Yeni Yazıtlar (Ön Neşir)", *TDAY-B 2000*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 313-346.

MÜLKİYET

İssız

Kül Tigin Yazıtında *eçümüz apamız tutmuş yir sub idisiz bolmazun tiyin az bodunug itip yaratıp...* diye başlayan bir cümle var. “Atalarımızın dedelerimizin tuttuğu yer su (yurt) sahipsiz olmasın diye az (sayıda) halkı düzenleyip örgütleyerek...” anlamında. Cümlelerin son kısmı yazıt taşındaki tahribattan dolayı okunmaz halde.

Burada geçen *idisiz*, *idi* sözcüğünün yokluk ve olumsuzluk bildiren +s/z ekiyle türemiş biçimi. *idi* “sahip” demek. Yazıtlarda geçtiği bütün cümlelerde *yir sub idisiz kalmazun tiyin* “yurt sahipsiz kalmasın diye...” ifadesi içinde yer alarak vatanın mülkiyetini üstlenen kağana işaret eder. Eski Uygurca metinlerde mal-mülkten çok dinsel ve manevi içerikle kullanılır. İlk Türk-İslam devresi metinlerinde *ıdı* “Rab, Tanrı” anlamı kazanır¹⁶: *törüt-gen igidgen keçürgen idim* “Yaradan (halik), besleyen (rezzak), bağışlayan (gaffar) Rabbim” vd. Kaşgarlı Mahmud *ıdıyı* hem “sahip” hem de “Allahu Te’âlâ” anlamıyla verir: *idim ne tir* “Sahibim ne der?”; *idimiz yarlığı* “Rabbimizin emri” vb.

Günümüzdeki Türk lehçelerinin çoğunda kullanımı sürer¹⁷. Eski Anadolu Türkçesindeki ilk örneklerinden itibaren, ses değişmesiyle (d > y) *iye* biçimine girer: *kanturalı cernal ve kemal iyesi yiğit idi* “Kanturalı güzellik ve olgunluk sahibi bir yiğit idi”. *İye* sözcüğünün +s/z eki almış *ıyesiz* türevi, zamanla iç seslerini yitirip *ısiz* biçimi kazanır. *İsiz* de, *ısız* ve *ıssız* olarak gelişerek günümüze ulaşır. Yani, *ıssız* sözcüğünün kökeni *ıs* değil! Görünüşe kapılarak aldanmamak gerek!

16 “Toprak veya mal-mülk sahibi” anlamlı sözcüklerin “yerin, göğün, kâinatın sahibi” metaforlaşmasını *yaşayabildiği* İngilizce *lord* ile karşılaştırılarak aşağıda belirtilmişti.

17 Azerice *yiye*, Türkmençe *eye*, Tatarca, Başkurtça *iye*, Sarı Uygurca *ise*, Hakasça, Oyrotça *ē* vd.

Bu ıssız da Attila İlhan'dan gelsin: *Ah seni bilmiyor kimseler bilmiyor / Bir şilep sızıyor ıssız gözlerinden...*

Kaynaklar

Divanu Lugâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, (Ahmet Bican Ercilasun-Ziyad Akkoyunlu), Ankara 2014: TDK Yayınları.

Gökyay, Orhan Şaik (2000). *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Şirin, Hatice (2015). *Kül Tigin Yazıtı. Notlar*, İstanbul. Bilge Kültür Sanat.

Tapu

Bu topraklarda, 600 yıl önce kendi adına bir devlet kurmuş, ancak devletinin bekâsı uzun sürmemiş, kuruluşunun on yedinci yılında devleti yıkılmış ve Sivas'ta idam edilmiş bir şair var. *Bir şiirinde dün gece düşde ben seni benüm ile görür idüm / bu düşümün tabirini yorayın andan öleyin* “Dün gece düşte seni benimle görürdüm / Bu düşümü tabir edeyim, ondan sonra öleyim” demiş. Elli üç yıllık ömrünün çoğu, savaş, savunma ve teyakkuz halinde geçen Kadı Burhâneddin, muhtemeldir ki harap ve bitkin bir ruh taşımış; bunun tamiri ve tadili için de şiire sığınmıştı.

Bende sözcüğüyle cinas sanatını doruk noktasına ulaştırdığı bir gazelinin dördüncü beyitinde şöyle yazmış: *Bendesin sen bendeyim ben tapuna / Bendeyim ben nice ki sen bendesin* “Bendesin (benim içimdesin) sen, bendeyim (kulum) senin makamında / bendeyim (kulum) ben, ne zamandır ki sen bendesin”. Burada Farsça “kul köle” anlamlı *bende* ve Türkçe birinci kişi zamiri *benin* bulunma durumu eki almış biçimi ben+de ile oynadığı sözcük oyunu, onun nüktedan ve alçakgönüllü kişiliğini yansıtmış.

Bilmem dikkat ettiniz mi, bu dizede bir de *tapu* sözcüğü var! Türkçede “iş, hizmet”, bazen “ibadet” anlamıyla yüzyıllardır tedavülde olan bir kelime. Kökü *tapmak* fiili. *Tapmak*, “bulmak” ve “hizmet veya ibadet etmek” anlamında o zamanlar. Örneğin *bayatka tapınmak*, “Tanrı’ya (evet *bayat* da Tanrı anlamındaydı) ibadet etmek”; *iligke tapınmak* “hükümdara hizmet etmek” demektir. Dolayısıyla bu fiilden türeyen *tapıg* (> *tapu*) önce “hizmet”, sonra da “hizmet edilen makam ve kişi”, “nezd, huzur, zat-ı alî” gibi anlamlar kazanmış.

Oğuz Türkleri, *tâpıg* sözcüğündeki son ünsüzü eritmiş, son ünlüyü de yuvarlaklaştırmış *tapu* biçiminde kullanmış. *Agrığı*

agru (sonra *ağrı*), *açıgı açu* (sonra *acı*), *kapıgı kapu* (sonra *kapı*) yapmamız gibi, bu sözcüğün de bugün *tapı* olması gerekirdi, ama olmamış! Çünkü yukarıdaki anlamıyla günümüze kadar gelememiş! Bugün *tapu*, “taşınmaz malın sahibini gösteren belge” anlamında. Önceleri, bu sözcüğün Yunanca “yer” anlamı *topos* olduğu düşünülmüş. Sevan Nişanyan böyle yazmış Elifin Öküzü ya da Sürprizler Kitabı’nda; sonra fikrini değiştirmiş. Online Etimoloji Sözlüğü’nde Türkçe *tapıgı*dan geliyor demiş. 1520 tarihli 1. Selim Kanunnamesi’ndeki *ol raiyyet tapulu yerde evü bina itse ev yeri tapu.sın taleb itmeyeler* cümlesiyle örneklemiş.

Nişanyan’dan önce Türkolog Şinasi Tekin 1998’de yazmıştı oysa. Üstelik 1489 tarihli Fatih Kanunnamesi’ndeki örneklerle.... “Toprağı işleme hakkının ücreti” anlamını da belirleyen Ş. Tekin, Yunanca *topos* “yer; toprak” ile “hizmet; huzur” vd. anlamlardaki *tapunun* karıştırılma ihtimalini, yani bilinç dışı yapılmış bir melez sözcük olabileceğini yazmış. Ruhu şad olsun....

Kaynaklar

Ergin, Muharrem (1980). *Kadı Burhaneddin Divanı*, İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Nişanyan, Sevan (2003). *Elifin Öküzü ya da Sürprizler Kitabı*, İstanbul: Adam Yayınları.

Tekin, Şinasi (1998). “Tapu Kelimesi Üzerine Düşünceler”, *Bahşı Ögdisi*, 60. *Doğumyılı Dolayısıyla Klaus Röhnborn Anmağarı*, Hazırlayanlar: Jens Peter Laut-Mehmet Ölmez, İstanbul-Freiburg: Simurg, 401-404.

<http://www.nisanyansozluk.com/?k=tapu>

Dev, Diva, Tanrı

Türkçeye Farsçadan geçen *dev* sözcüğünün Farsça biçimi *div*. Firdevsî, *Şehname*'de *divi* “kötü insan” metaforu olarak kullanılır. Fars mitolojisinde genellikle kara derili, uzun dişli, mavi gözlü (*kebūd-çeşm*), elleri pençeli, gövdeleri tamamen kıllı, insan yiyen, bazıları birkaç başlı, bazıları tek başlı ama aşırı ölçüde büyük kulaklı ve dişli olarak betimlenir.

Türk halk kültüründe de ürkütücü, olağanüstü iri ve güçlü yaratıklar olan devler, Keloğlan başta olmak üzere Türk masallarının vazgeçilmez kahramanlarıdır. *Dev* aslen “cın çarpmış; deli” anlamı *divâne* sözcüğünün de köküdür. Bu sözcük günümüzde daha çok *deli divâne olmak* deyiminde yaşar. Türk masallarındaki türlerinin çocukluğumuzda yüreğimizi ağza getirmişliği ve kâbuslarımıza girmişliği vardır: Kırk başlı, kırk kulaklı, yedi başlı, yedi kulaklı olanlarına rastlarız. İnsan eti yer, insan kanı içer, insan kokusunu kilometrelerce öteden alırlar. İstedikleri kişileri elma, portakal, süpürge, sahan yapıp ceplerine koyar, rafa kaldırır, bazan da kapı arkasına asarlar. Gözleri uyanıkken kapalı, uyurken açıktır.

İşte bu *dev* (< Farsça *dīv*) ile, Sanskritçe *deva*, Latince *theos* (*teoloji* “tanrı bilimi, ilahiyat” adı da buradan) ve Yunanca *Zeus* eş kökenlidirler. Dolayısıyla Fransızca *dieu*, İspanyolva *dios*, Portekizce *deus*, İtalyanca *dio* sözcükleri de aynı kökten. Ortaklığın nedeni, bu dillerin Hint-Avrupa dil ailesi üyeleri olması. Bu sözcüklerdeki ortak kökeni dile getiren ilk kişi, karşılaştırmalı Hint-Avrupa dilleri çalışmalarının kurucularından Franz Bopp.

Diva, dünya dillerinde “prima donna” anlamında. İtalyanca-dan yayılmış bir sözcük. İtalyancada “tanrıça” demek. Sözcük sonraları “operadaki seçkin ve yetenekli kadın sanatçı” anlamını kazanıp tiyatro ve sinemadaki başarılı kadın yıldızların sıfatı

haline de gelir. Nihayet kullanım alanı popüler kültüre yansır. Mariah Carey, Aretha Franklin, Cher ve Madonna gibi ünlüler *top divalar* arasında anılır. Sanskritçe kökenli *diva* Hinduzimde dişil bir tanrıçadadır. Öyle bir tanrıça ki, bilinci ve ayrımcılığı simgeleyen eril yön, diva olmazsa iktidarsız ve hükümsüz kalır. Hindu tanrıçanın adı, günümüz İngilizcesinde “ilahi, tanrısal” anlamı *divine* sözcüğüne kadar izlenebilir.

İlginç olan bu sözcüklerin temel anlamının “gökyüzü” olmasıdır. Daha da ilginç Hint-Avrupa dilleri grubunun dışında kalan Türkçenin *Tanrı* sözcüğünün de başlangıçta “gökyüzü” anlamı taşıması. VIII. yüzyıla ait Türk yazıtlarından Kül Tigin ve Bilge Kağan’da *kök teŋri* söz öbeği “mavi gök” anlamıyla kayıtlı. Biraz ayrıntıya girince şaşırmaktan vazgeçeriz. Zira Eskiçağ kültürlerinde şimşek, gök gürültüsü, yağmur, fırtına vb. göğe dayalı doğa olayları gökyüzünde olağanüstü bir varlığın kanıtı sayıldığından “gök” anlamı sözcükler “Tanrı’nın meskeni” ve “Tanrı” anlamını kazanmış.

Kaynaklar

- Boratav, Pertev Naili (1969). *Az Gittik Uz Gittik*, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Bopp, Franz (1885). *A Comparative Grammar of the Sanskrit, Zend, Greek, Latin, Lithuanian, Gothic, German and Slavonic Languages* (<https://archive.org/details/comparativegramm01boppuoft>)
- Omidşalar, Mahmoud (1995). “Div”: *Encyclopaedia Iranica*, (Ed. Ehsan Yarshater), Vol. VII, Fasc. 4, New York: Routledge and Kegan Paul, 428-431.
- Steingass, Francis Joseph (1977). *A Comprehensive Persian-English dictionary, including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature*. London: Routledge & K. Paul.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları. Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yücel, Ayşe (1998). “Masallarda Dev ve Yaradılış Destanında Benzerleri”, *Milî Folklor*, 5/39., 38-45.
- <https://en.oxforddictionaries.com/definition/div>

Vampir: Avrupa Dillerinde Türkçe Bir Sözcük (III)

2010 yılının Aralık ayında Webster etimoloji sözlüğünde *vandal* sözcüğünü ararken, Gotik kültürün en ünlü kelimesi *vampire* rastladım. İngilizcedeki biçimi *vampire*, son derece anlaşılır bir biçimde tanımlanmıştı: “(Avrupa folkloründe) geceleri mezarından çıkarak uzun ve sivri dişleriyle canlıların boyunlarından ısırıp kanlarını emdiğine inanılan ceset.” Ama asıl ilgi çekici olan, Webster sözlüğünde kelime kökeninin Türkçe olarak gösterilmesi idi. Webster ile yetinmeyip Oxford etimoloji sözlüğüne de baktım. Orada da kökeninin Türkçe olduğu yazıyordu. Vampirin dayandığı Türkçe sözcükse *uber* idi. Peki neydi bu *uber*?

Bizim için şaşırtıcı ölçüde yeni sayılabilecek bu bilgi, meğer bundan tam 132 yıl önce Slav dilleri uzmanı Franz Miklosich’in, Viyana’da yayımladığı *Etymologischen Wörterbuch der Slavischen Sprachen* adlı eserinde (1886) yazılmış. *Uber*, Türkçe imlayla yazacak olursak *ubır*, Türkçe *obur* sözcüğünün Kazan Tatarcası biçimiydi.

Kazan Tatarlarının mitolojisinde *ubır*, çoğunlukla kadınlara musallat olan bir doğaüstü varlık. Musallat olduğu kişi *ubırlı kişi* olarak adlandırılır. *Ubırlı* kişinin başının üstünde küçük bir çukurumsu boşluk olur, bu kişiler “tepesi delik” veya *ubırlı* olarak nitelendirilir. Bu kişilerde kansızlık baş gösterir. *Ubır*, musallat olduğu *ubırlı kişiden*, ancak o uykuya daldığında ayrılır. Ayrılırken ateşten bir yumağa dönüşerek bacadan çıkar. Dışarıda domuz, kara kedi veya kara köpek suretinde dolaşıp yerleştiği kişiye yeniden döner. İnsanlar, *ubırın* dönüşünü engellemek için baca deliklerini kapatırlar. *Ubırlar*, insanlara, özellikle kadınlara ve buzağı, tay, kuzu gibi hayvan yavrularına musallat olup

kanlarını emer. *Ubırlı* kişinin öldükten sonra bile *ubır* tarafından rahat bırakılmadığına, mezardan çıkıp canlıların yaşam özlerini emdiğine inanılır. Bundan kurtulmak için mezarı açıp *ubırlı* kişinin sırtına meşe ağacı kazığı çakılması gerekir.

Ubır sadece Kazan Tatarlarında değil, Kuzeybatı Tatarlarında, Mişerlerde, Başkırtlarda ve Çuvaşlarda da şeytani bir varlıktır. *Ubır*, Hristiyan bir Türk topluluğu olan Çuvaşlarda *vupır*, olarak telaffuz edilir. Çuvaş halk inanışlarında *vupır* geceleri ortaya çıkan ve canlılara dadanan, insanları rüyasında boğan kadın veya erkek suretinde olabilen bir yaratıktır.

Türkiye Türkçesi, Kırım Tatarcası, Kırım Karaycası, Kırgızca, Kazakça, Nogayca, Tatarca ve Başkırtçada, “doymak bilmeyen, obur” anlamıyla da yaşayan bu sözcüğe mitolojik kimlik Karadeniz’in kuzeyi, Hazar ve Volga üçgeni içindeki Türk boylarınca yüklenmiştir.

Peki Tatarca biçimi *ubır*, Çuvaşça biçimi *vupır*, Türkiye Türkçesi biçimi *obur* olan sözcüğün kökeni neydi? Bunun cevabı Vladimirtsov, Räsänen, Ligeti, Dmitriev, Yegorev gibi Rus, Fin ve Macar Türkologlar tarafından yaklaşık yüz yıl öncesinde verilmiş: Köken Eski Türkçe *opmak* fiili. Bu fiil “yutmak, emmek, içine çekmek; höpürdeterek içmek” anlamlarında. Türkçede ilk kez Toyok yazmalarında *turuk suv erser opayın* “Temiz su ise içeyim” cümlesinde geçer. Eski Uygurca belgelerden *Altun Yaruk’ta opa sinirtü* “Yutarak sindirdi”, *Divanü Lugâti’t-Türk’t*e *er suv opdı* “Adam suyu içti” cümlesinde geçer. Bu eylem, Harezmi Türkçesi eserlerinden *Mukaddimetü’l-Edeb* ve Kıpçak Türkçesi eserlerinden *Tuhfetü’z-Zekiyye*’de de kayıtlı. Ve *obur* sözcüğü, *opmak* eylemine geniş zaman sıfat-fiil eki *-Ur* eklenmesiyle de ortaya çıkmış; *ubır (obur) kişi* tamlamasından elips sonucu kalıcı ada dönüşmüş; Eski Bulgar Türklerinin veya Peçenek, Kuman, Uzların dilinden Rusçaya, Rusçadan Doğu Avrupa Slav dillerine, buradan da Batı Avrupa’ya nakledilmiş; nakledilirken de *vupır* vd. /v/ ön sesli biçimler iç seste /m/ (epenthetic m) türemesiyle Batı dillerindeki bugünkü biçimine ulaşmıştır.

*Op*mak fiiliyle ilgili bir başla ilgi çekici nokta, bu fiilin art-ön
ünlü nöbetleşmesi ile ortaya çıkan *öp-* varyantıdır. Eski Türkçe-
de “öpmek” anlamının yanı sıra “emmek, içine çekmek, içmek”
karşılığında da kullanılmıştır (Yuk. *öp*keye bkz.)

Kaynaklar

- Abdullin, İ. A. vd. (1977-1981). *Tatar Têlênêñ Añlatmalı Sözlêgê*, Tom 3, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Bayram, Bülent (2010). *Çuvaş Türklerinin Kahramanlık Anlatmaları (Alplar)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Eren, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Ankara: Bulak Neşriyat.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I-II, Wiesbaden, Harrassowitz.
- Gıylecetdinov, S. (1992). *Cên-Periler Bar Dıylar... Tatar Halık Legendaları Hem Mıfları*, Kazan (tazbash.narod.ru/Kitaplar/tatarskie_legendy_i_mify.doc).
- Stachowski, Kamil-Stachowski, Olaf (2017). “Possibly Oriental elements in Slavic folklore. *Upiór ~ wampir*”: Essays in the History of Languages and Linguistics. Dedicated to Marek Stachowski on the occasion of his 60th birthday (Edited by Michał NémethBarbara PodolakMateusz Urban), Krakow, 643-693.
- Wilson, Katharina M. (1998), “The History of the Word Vampire”: *The Vampire: A Case Book*, (Edited by Alan Dundes), The University of Wisconsin Press, 3-11.
- <http://www.merriam-webster.com/dictionary/vampire>
- <https://en.oxforddictionaries.com/definition/vampire>

POLİTİK AKIM VE DÜZEN

Feodalite

Fransız tarihçi Marc Bloch, 1939'da yazdığı feodal toplum hakkındaki kitabında, feodalitenin devletin derin bir şekilde güçsüzleştiği ve bireyleri koruma konusunda yetersiz kaldığı bir dönemde ortaya çıktığını söyler. Gerçekten de bu adaletsiz yönetim şekli, Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla ortaya çıkan otorite boşluğunu büyük toprak sahiplerinin doldurmaya başlamasıyla doğdu. Toprak sahipleri himaye ettikleri insan topluluklarını surlarla çevrili kentlerde “koruma” altına aldılar.

Toprak sahibi *lord*dur, *senyör*dür. *Lord*, Oxford sözlüğüne göre Eski İngilizcede “ekmek koruyucusu” anlamı *hlāfweard* sözcüğünden gelir. *Senyör* ise, Latince “yaşlı” anlamı *sen-* kökünden türemiş. Hatta *senato* da aynı köktendir ve aslen “ihtiyar heyeti; seçkinler meclisi” demek.

Senyörler, *vassal* adı verilen kişilere; vassallar da şövalye ve hiyerarşik tabakanın en altındaki *serflere* hükmederdi. *Vassal* “hizmetkar”, *serf* ise “hizmet etmek” anlamı Latince sözcüklerden türemiştir. Senyör ve lordlar tüm mülkiyet haklarına sahipken, üretimin tamamını üstlenen serfler, çalıştıkları topraktaki bitkiden farksız; hiçbir hakka sahip olmayıp toprakla birlikte satılırlardı. “Ekmek bekçiliği” iddiasından doğan “koruma” kılıfıyla, insan sürülerini parmaklarında oynatan, “sömüren elitler topluluğu da diyebiliriz lordlara...

Feodalite sözcüğünün kökenindeki *fihu* ise Eski Yüksek Al-mancada “büyükbaş hayvan, davar” anlamı taşır. Bu düzende davarı sahiplenilenler zamanla davarı otlatan çobanları, davarın otlatıldığı toprakları ve bu topraklardaki börtü böcekten insan yığınlarına kadar her şeyi mülk edindiler; insanlık tarihinin *davarlaşma* süreci böylece başlamış oldu.

Süreç feodalite sözüm ona yıkılıp kapitalist sisteme geçildiğinde öylesine baş döndürücü düzeye ulaştı ki, “davar”lığımıza karşı körleştik. Kredi kartları ve taksitlerden arta kalanla yaşamak zorunda bırakılmamız, birtakım ağalar ve beylerin askerlikten kaçan oğulları yerine “mülksüzler”in oğullarının şehit haberlerini almamız, *mortgage* adı verilen modern kölelik yüzünden otuz yıl borçlu yaşayacak olmamız gibi dramlar, içinde yaşadığımız sistemin “neofeodal kapitalist” düzen olarak adlandırmamıza yetmez mi acaba?

Kaynaklar

Bloch, March (1995). *Feodal Toplum* (Çeviren: M.A. Kılıçbay). Ankara: Gece.
<https://www.merriam-webster.com/dictionary/feudal>
<https://en.oxforddictionaries.com/definition/feudal>
<https://en.oxforddictionaries.com/definition/lord>
<https://en.oxforddictionaries.com/definition/senior>
<https://www.etymonline.com/word/feudal>

Şovenizm

Ömür Gedik adlı “gazeteci” 06.08.2015 tarihinde, Hürriyet’teki köşesinde annelerin ev dışında emzirmesini “cinsellik ve libido düşmanı bir hareket, gereksiz bir *şovenizm*” olarak “değerlendirmiş”. Türkiye’de anneler dışarıda emzirmeleri gerektiğinde yanlarında taşıdıkları bir tülbentle göğsü kapatırlar. Ömür Hanım’ın bundan ya haberi yok ya da sırf bu açıklamayla gündem yaratmak için bilmezden geliyor. Söz konusu ettiği uzvun kendisine ait olanını sergileyebilmek (bkz. google görseller) için öz çocuğunu iki ay bile emzirmediğini övünerek anlatan bu hanım, yukarıdaki cümleleri sarf edebilecek cüreti gösterebiliyorsa, ülkemizdeki büyük gazetelerinin köşelerini kimlerin, nasıl kapattığını sosyologlar araştırmalıdır. Yüzeysel bir araştırmayla bile bu ülkede “sıradan insanlar”ın evlatlarının ne kadar iyi yazsalar da “köşe kapamayacakları” anlaşılır; zira köşe taşları hep ünlü bir ismin oğlu / kızı / torunu, hatta eski eşi aracılığıyla kapılmış ve biz “biçare faniler” o yazı müsvettelerini okumaya mahkûm edilmişizdir.

Trajikomik olan noktalardan bir başkası da bu mezkûr “köşe yazarı”nın *şovenizmin* anlamından habersiz olması. Herhalde “şov yapmak”tan çağrışım yoluyla kullandı.

Şovenizm, Fransız oyun yazarı Cogniard kardeşlerin *La Cocarde tricolore* (1831) adlı tiyatro oyunundaki aşırı vatanperver ve ifrat derecesinde Napolyon’a bağlı Nicolas Chauvin adlı karakterin soyadından gelir. Yaygın bir inanışa göre Nicolas Chauvin, Grande Armée’de savaşmış gerçek bir askerdir. Onun içi boş ama abartılı adanmışlığı, ülkesi içinmiş gibi görünen ama gerçekte şiddet eğilimini kanıtlayan çığırkanlıkları Cogniard kardeşlerin esin kaynağı olmuştu.

*Webster Etimoloji Sözlüğü*nde anlamı “körü körüne ve saldırgan yurtsever”dir. Türk Dil Kurumu Sözlüğü “Kendi ulusunu öne çıkararak değişik ırk ve uluslar arasında düşmanlık yaratmayı amaçlayan ve bu yolda kışkırtmada bulunan aşırı akım” olarak açıklar.

Dilbilimde *eponym* olarak bilinen bu tarz sözcükler özel adın veya soyadın cins adlaşmasıdır. Çok sayıda örneği vardır. En ünlülerinden biri Charles C. Boycott’un adından genelleşen *boykot*-tur. İrlanda Toprak Derneği’nden kiraladıkları toprağın ücretinin yüksekliğinden şikâyet eden çiftçilerin fiyatların düşürülmesi talepleri toprak sahibine aracılık eden C. Boycott tarafından reddedilince kiracılar onunla her türlü iletişimi kesmişlerdir. Bu suretle yalnız bırakılan Boycott’un adı kısa sürede gazetelerde “Bir kimseyle amaca ulaşmak için her türlü ilişkiyi kesme” anlamında kullanılmaya başlamış ve sözcük dünya dillerine başdöndürücü bir hızla yerleşmiştir. Japoncaya *boikotto* olarak geçen sözcüğü, Türkler hem İngilizce (*boykot*) hem de Fransızca (*boykotaj*) biçimleriyle ilk defa Tanzimat döneminde kullanmışlardır.

Kaynaklar

- Denham, Kristin-Lobeck, Anne (2012). *Linguistics for Everyone: An Introduction*, Wadsworth Publishing.
- Freeman, Morton S. (1997). *A New Dictionary of Eponyms*, Oxford University Press.
- Sessions, Jennifer E. (2011). *By Sword and Plow: France and the Conquest of Algeria*, Ithaca, NY: Cornell University Press.
- <https://www.merriam-webster.com/dictionary/chauvinism>
- <https://www.etymonline.com/word/chauvinism>

Faşizm

Eski Roma’da otorite, yetki simgesi olarak *lictör*lar tarafından taşınan, değnek kısmı huş ağacından mamul bronz bir balta vardı. Adı *fascēs*, anlamı “değnek topluluğu” idi.

Mussolini 1919’da *Partito Nazionale Fascista*’yı kurduktan sonra, partinin adında geçen sözcük (*fascēs*) politik bir hareket adı olarak ünlendi. Fransızcaya *fascisme*, Almancaya *Faschismus*, Arapçaya *faşiyet* şeklinde geçti. İtalyanca biçim bir müddet *faşizma* olarak kullanıldıktan sonra yerini Fransızca biçim *faşizme* bıraktı. Buradan *faşist* türedi. Böylece “demokratik düzenin yerine aşırı bir ulusçuluğa bağlı baskı düzeni kurmayı amaçlayan öğreti”nin adı oldu.

Siyaset bilimci Lawrence Britt başlıca faşistler olan Mussolini, Hitler, Franco, Suharto ve Pinochet diktatörlüklerini karşılaştırıp faşizmin 14 ortak özelliğini belirlemiş. 5’i aşağıda, diğerleri ilgili makaleden okunabilir: 1. İnsan haklarını aşağılamak ve hor görmek, 2. Kitle iletişim araçlarını kontrol altına almak, 3. Adam kayırma ve yozlaşmada sınır tanımamak, 4. Birlik kurgulamak üzere bir günah keçisi / düşman tanımlamak, 5. Suç / ihanet / linç psikolojisini yaymak.

U. Eco da 1995’te yazdığı bir makalesinde faşizmin 14 ayırt edici özelliğini belirler. Bunlar arasında Aydınlanma çağının reddi, yaşamı daimi bir savaş alanı saymak, kadını hor gören maço-luk, zenofobi sayılabilir. Eco’ya göre, bunlardan biri bile faşizmin kıvam tutması için yeterlidir.

Faşizm, kendisi dışında herşeyden nefret eden, herşeyi kendine benzetmeye çalışan, benzetemezse de yok etmeye çalışanların ideolojisidir, sağcı, solcu, dindar, ateist farketmez! Bana kalırsa faşizmin tek masum yanı var: O da *fascēs* kökünden türeyen ve özgün anlamı “deste, çiçek demeti, iple bağlı paket” anlamlı *fasikül* (< Latin *fasciculus*) kelimesi....

Kaynaklar

- Britt, Laurence W. (2003). "Fascism Anyone?", *Free Inquiry*, Spring 2003, 23: 20-22.
- Eco, Umberto (1995). "Ur Fascism", *New York Review of Books*, June 22, 1995, 12-15.
- Francese, Christopher (2007). *Ancient Rome in So Many Words*, Hippocrene Books.
- Bosworth, Richard James Boon (2007). *Mussolini's Italy: Life Under the Fascist Dictatorship, 1915-1945*, Penguin Books.
- <https://www.etymonline.com/word/fascicle>

İSKAN, YERLEŞİM

Varoş

Türkçeye Macarcadan geçmiş az sayıdaki sözcükten biridir *varoş*. Macarcadaki *vár* “kale, hisar” sözcüğünden +*os* ekiyle türetilmiş; aslen “kalesi olan” demek. Sonradan “şehir, kent” anlamı kazanmış. Bu nedenle Evliya Çelebi, Macaristan seyahatinde kentleri bu sözcikle anar. Varoş-ı Seğitvar “Zigetvar”¹⁸ şehri” gibi!

Varoş, Bulgarca ve Makedoncaya “tarihi şehir merkezi” anlamıyla geçmiş. Bizde “banliyö” anlamından önce gayr-i müslimlerin oturduğu bölgeler için kullanılmış. Osmanlı kanunnamelerinde “Memalik-i Osmaniye’de Müslüman olmayanların sakin olduğu mahallelere tesmiye olunur.” diye tanımlanır. Güvenlikten yoksun, saldırılara ve kuşatmalara açık bölgelerdi. 1980’lerde büyük şehirlere göç eden dar gelirlilerin şehir kıyılarında kurdukları semtler için kullanılır oldu. Banliyöden farklıdır. Banliyöler de şehir sınırları veya dışında kurulur; ama oralarda rezidans veya villalar olabilir. Türk Dil Kurumu *banliyö*ye kimsenin aldırış etmediği, kullanmadığı bir söz önermiş: Yörekent. *Varoş* ise damı akan gecekondular, bakımsız binalar, altyapısı eksik bölgelerdir. Buna rağmen kültürleri vardır. Rap müzik arabeskle harmanlanmaya bile başlamıştır (“Burası Bağcılar welcome to cehennnem” gibi)...

1907’de F. Molnar’ın yazdığı *Pal Sokağı Çocukları*, Budapeşte’nin Józsefváros kenar mahallesindeki Pal Utca’da geçer.

18 Zigetvar (Macarcası Szigetvár), *sziget* “ada”+ *vár* “kale” sözcüklerinden türetilmiş. Evliya Çelebi Zigetvar varoşunu şöyle anlatır: Bu iç hisar orta kalenin batı yönünde bir bataklık deryası içindedir. Bir kaleye ve bir binaya bağlantısı olmayan başka bir Yecüc kalesidir. Ve orta hisardan bu iç kaleye bataklık üzerinde kurulmuş iki yüz adım uzunluğunda bir ağaç köprüden ulaşılır. Köprü’nün iki başında ve ortasında zembereklerle bina edilmiş açılır kapanır bölümleri vardır. Her gece kapıcılar, geçişi sağlayan bu kısımları makaralarla kaldırır ve iç kale ada gibi olur. Bu köprü’nün sağında iç kale kapısı var. Bu zamandan beri ettiğim seyahatlerde böyle hileli ve şeytanca inşa edilmiş bir kale kapısı görmedim.”

Józsefváros'taki yoksul çocuklarla zengin çocukların oyun alanları olan arsa için yürüttüğü bir “savaş”ı anlatır. Uğruna “savaş-tıkları” ve Nemeçek'in öldüğü arsa kimseye yar olmamış; “gerçek sahibi” sonunda arsaya üç katlı bir bina dikmiştir. Savaşların anlamsızlığı, dostuna ihanet etmemek, düşmanın bile onurunu incitmemek temeli üstüne kurulmuştur bu destansı öykü.

Keşke devletleri yönetecek kişiler başta olmak üzere “önemli mevki”lerdekiilerin bazı kitapları okumaları yasal zorunluluk olsa. O kitaplardan biri de *Pal Sokağı Çocukları* olsa. Bazı kitapları okuyan insanlar uğraşsalar bile kötü olamıyorlar. Pal Sokağı Çocukları'nı okuyanlar gibi.

Bu kitabın son mütercimi Tarık Demirkan “Dünyanın bütün çocukları Pal Sokağı'ndandır!” der. Ne güzel der!..

Kaynaklar

- İnalcık, Halil-Arı, Bülent (2005). “Türk-İslam-Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalcık'ın Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, cilt 3, sayı 6, 27-56.
- Eren, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. Ankara.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi VI. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini* (Hazırlayanlar: Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı: İstanbul, Nisan 2002.
- Molnar, Ferenc (2016). *Pal Sokağı Çocukları* (Çev. Tarık Demirkan), İstanbul: YKY.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der türksprachen*, Helsinki.
- <http://www.wordsense.eu/ΒΑΡΟΙΣ/>

Taşra

Dış sözcüğünün eski biçimi *taş* idi. Bu yüzden hem *taşramız* hem de *dışarımız* var. *Taşranın* yapısı, *sonra* sözcüğününkiyle aynı. İkisine de (*taş, son*) eski bir yön eki olan *+rA* eklenmiş. *Dışarı* da, *içeri* ve *yukarı* ile aynı, onlarda da eski bir yön eki var.

Taşra, Eski Türkçede “dışarı” demektir. Tezâtı *içre* idi. Her ikisi de çok eski zamanlarda mecazlaşmaya başlamıştı. VIII. yüzyıla ait Kül Tigin yazıtında *içre aşsız taşra tonsuz bodun* ibaresi geçer ki kelimesi kelimesine “içerisi aç dışarısı giyimsiz halk”, yani “karnı aç sırtı çıplak halk” demektir. *Taş*, her şeyin harici yanı olabilir. Evin, kapının, vatanın dışı, hatta bedeninin dış yüzü (ten; sırt vb.) anlamına ulaşabilirdi.

1350 yılında yazdığı eserinde bir şairimiz bu bağlamda der ki: *İçi boş olan er taşını bezer / Gelincik bigi halk içinde gezer* “İçi boş olan adam dışını süsler / Gelincik gibi toplum içinde gezer.”. Olmadığı biri gibi görünenlerin çığ gibi büyüyüp “hüner”lerini sergilediği optik yanılgılar çağındayız ya, aklıma geliverdi ansızın... Eskiler bu tip adamlara *göz bağcısı* derdi. Akli ve duyguları yanılttığını sananlardır bunlar. Bilmezler ki, eylemlerinin asıl süjesi kendileridir, yanılan kendi aciz akılları ve duygularıdır.

“Yanılmak her şeyi yeniden görmek gibi bir şey oluyor.” diyen E. Cansever, durumu özetlemiş zaten.

Kaynaklar

Cansever Edip (2005). *Sonrası Kalır 2. Bütün Şiirleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Dilçin, Cem (1991). *Süheyl ü Nev-bahâr İnceleme-Metin-Sözlük*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Şirin, Hatice (2015). *Kül Tigin Yazıtı. Notlar*, İstanbul. Bilge Kültür Sanat.

Teneke Mahalle

Antik Romalılarda “kır evi, çiftlik” anlamına gelen Latince *villa* sözcüğünün Fransızca biçimi *ville*, bu dilde “şehir, kent” için kullanılır. Bu yüzden birçok modern kent adının oluşumunda yer alır: Nashville, Louisville vb. Fransızlar, “teneke kutu” anlamı *bidon* sözcüğünü, işte bu *ville* ile birleştirip *bidonville*’i türetmişler. Kelimesi kelimesine “teneke kutudan kent” anlamı taşır ve Kuzey Afrika’daki Frankofon ülkelerde gecekondu *bidonville* denir.

İtalyanlar ise “baraka” anlamı *baracco*’ya, *poli(s)* sözcüğünü ekleyip *baraccopoli* “baraka kent” sözcüğünü türetmişler. *Polis* de Grekçede “şehir” anlamında ve kent adları yapımında eskiden beri yer alır¹⁹. İspanyolcada genel olarak “düzensiz yerleşim” anlamı *asentimientos irregulares* kullanılsa da, Barselona’da *Bar-raca* “baraka” sözü yaygın. Beyrut’ta *teneke*, Moskova’da *barak* adıyla bilinen gecekondu *Arjantililer villa miseria* “gariban evi”, Almanlar *Elendsviertel* “gariban bölgesi” der. “Gecekondu” için en ilginç adlandırmalardan biri, Ekvador ve Kolombiya dillerindeki “istilacılar” anlamı *invasiones* sözcüğü.

Biz 1940’lı yılların sonunda bu tür yerleşim alanlarına *gecekondu* demeye başlamışız. Mükemmel bir buluş! *Gecekondu*, kısa sürede Türkçenin en sağlam ve yerleşik sözcüklerinden biri haline gelmeyi başarmış. Sait Faik, ilk baskısı 1940’ta yapılan *Şahmerdan* kitabındaki *Beyaz Pantolon* adlı öyküde *teneke mahalle* söz öbeğini kullanmış; belli ki *gecekondu* sözcüğü henüz Türkçeye yerleşmediğinden Fransızca *bidonville*’i birebir Türkçeye çevirmiş. Pierre Luent Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni’ne 1959’da yazdığı bir yazıda “Ve çimentodan

19 Bu sözcüğü içeren kent adlarında *poli*’nin kimi zaman *poli* ve *pol*, kimi zaman da *bolu* şekline girdiği bilinmektedir: Indianapolis, İnebolu, Sivastopol vb.

imâl edilen bu katı yolların yanı sıra fena görünüşlü *bidon-ville* “teneke mahalleler” ve göçebelerin kamplarının intizamsızlıkları devam edip gidecektir.” yazmış. Bu cümlede *bidon-ville* ardından gelen açıklama, Türkçedeki *teneke mahalle* söz öbeğinin *mot à mot* çeviri olduğunun kanıtıdır. *Gecekondu* sözcüğünün Türkçede kullanımının artmasının ardından, *teneke* veya *tenekeli mahalle*, büyük kentlerin gettolarında genellikle Roman vatandaşların ikamet ettiği damlarının çoğu teneke kaplı, derme çatma evlerden oluşan mahalleler için kullanılır oldu.

Kaynaklar

- Abasıyanık, Sait Faik (1987). *Şahmerdan. Lüzumsuz Adam. Bütün Eserleri 2*, Yedinci Basım, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Francese, Christopher (2007). *Ancient Rome in So Many Words*, Hippocrene Books.
- Luent, Pierre (1959). “Park yapma Problemi”, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, No. 215, Aralık 1959, 18-20.
- The Challenge of Slums: Global Report on Human Settlements*, United Nations Human Settlements Programme, Routledge 2003.
- <http://www.cnrtl.fr/etymologie/bidonville>

Felaket

Türkçede yeni sözcük “uydurma” sadece Dil Devrimi süreciyle başlamadı. Türk dili tarihinin her döneminde rastlanabilir. Ve bazı kişiler bu tür sözcükleri adeta lanetler!

Sözelimi İbn-i Kemal, Osmanlı Türkçesinde kullanılan bir sözcük olan *felaketi*, Galatatu'l-Avam adlı risalesinde açıklarken der ki: “Bu kelam, Arap ve Farside olmayıp cühelanın uydurmasıdır. Güya *felekten* türemiş, yani felek darbe vurmuş! Zor zamanlarda bunu kullanmaları ne de gülünçtür.”

Bence iyi ki de uydurmuş o “cahil”ler!

Yoksa Attila İlhan, her gönülde bir sızı bırakan *Üçüncü Şahsın Şiiri*'ni nasıl yazdı: “Gözlerin gözlerime değince / *felâketim* olurdu ağlardım.”

Yaşasın eski ve yeni bazı “cahil”ler!

Kaynaklar

- İlhan, Attila (1993). *Bütün Şiirleri 3. Yağmur Kaçağı*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
Külekçi, Cahit (2012). “İbn-i Kemâl'in ‘Galatâtü'l-‘Avâm’ İsimli Risâlesi (Çeviri Yazı)”, *Hikmet Yurdu*, Yıl: 5, C: 5, Sayı: 10, Temmuz-Aralık 2012/2, 261 - 274.

Acı

Gönül kırıklıklarına damak tadını karıştıran nadir dillerden biridir Türkçe. Aksi halde *acı* sözcüğü, ağzı yakan tat duyusundan “üzücü, incitici” anlamında genişleyebilir miydi? Bir öğün de olsa yaşamayı sürdürmek için yediğimiz yemeğin çeşnisi gibi görmüşüz acıyı.

Gönlümüze çörekendirip ruhumuzu onunla beslemiş; şaire *acı duymak ruhun fıyakasıdır* dizesini yazdırmış; “bir rüyadan arta kalmanın hüznü”nü bile “içten içe güldürmüştüz”...

Ve her ölüm yıldönümünde hepimizden daha diri olan Tanpınar’ın *Beş Şehir*’de dediği gibi “Bizim acılarımız nedense hapsedilmeye mahkûmdur ve dinlenilmesi sadece tesadüfe bağlı birkaç türküde yaşar.”

Kaynaklar

Özel, İsmet (1997). *Erbain -Kırk Yılın Şiirleri-*, İstanbul: Şule Yayınları.

Tanpınar, Ahmet Hamdi (2017). *Beş Şehir*, 40. baskı, Ankara: Dergah Yayınları.

Yazık

Eski Türkçesi *yazuk* idi. *Yazmak* fiilinden türedi; ama “yazı yazmak” değil, bugün hemen hemen hiç anımsamadığımız “hata yapmak, yanılmak; aldanmak” anlamlı bir başka *yazmak* fiilinden... Örneğin *yol yazmak* “yolunu şaşırmak”, *sözüne yazmak* “sözüne aldanmak” demekti... Fiillerin adlarını yapan -k ekiyle *soğumaktan soğuk*, *göçmekten göçük* gibi *yazmaktan* da *yazuk* ortaya çıktı.

Yazuk sözcüğünün *boşamak*, *keçürmek* “geçirmek” ve *tegmek* “değmek” fiillerine bağlandığı dönemlerimiz oldu. O zamanlarda *yazuk keçürmek* ve *yazuk boşamak* “suçu ya da günahı bağışlamak”, *yazukka tegmek* “suça ya da günaha bulaşmak” anlamıyla kullanılırdı. Çünkü *yazuk*, Tengrici Türkler döneminde “suç” demekti. Budist, Manici ve Müslüman Türkler bu söze “günah” anlamı kattı. Depresyondaki bir grup Oğuz Türkü “vah vah, zavallı” karşılığında genelledi. Bir başka grup, sözcüğü çoğullastırıp kısa ve etkili bir cümle kurdu ve bu cümleyle kendilerine hayal kırıklığı yaşatanları hayatından kazıdığını eşe dosta ilan etti: *Yazıklar olsun!*

Eskiden irtibat kurabildiği fiiller, bu yeni anlamıyla göçük altında kaldı. Artık sadece *yazık etmek* ve *yazık olmak* vardı Anadolu topraklarında. Oğuz Atay, *Tehlikeli Oyunlar*’a “Kendilerine *yazık edenler*, zamanın her şeyi nasıl halledeceğini bilemeyenlerdi.” yazarken, acının şiddetini azaltan herşeyin ilacını bir kez daha hatırlatıyordu. Ve bu topraklarda yazık olduğuna hemfikir olduğumuz tek olaysa Süleyman Efendi’nin ayağındaki nasırdı... Gerçek acı da buydu zaten! Çok şeye yazık olmasına ve olmaya devam etmesine rağmen.

Kaynaklar

- Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Yusuf Has Hâcib. Kutadgu Bilig*. I. Metin, Ankara: TTK Yayınları.
- Atay, Oğuz (2017). *Tehlikeli Oyunlar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- Mert, Osman (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*, Ankara: Belen Yayınları.

Bozlak

Dede Korkut Kitabı'ndaki Bamsı Beyrek öyküsünde on altı yıldır tutsak kaldığı Bayburt Hisarı'ndan kaçan Bamsı Beyrek, babasının ordugahına ulaştığında kız kardeşini görür. Karşılaşma şöyle betimlenir: *Beyrek bakdı gördi kim kiçi kız karındaşı bııardan su almaya gelür; kardaş Beyrek deyü ağlar, bozlar. Toyun, düğünün kara oldu deyü ağlar* “Beyrek baktı, gördü ki, küçük kız kardeşi pınardan su almaya gelir; kardeş Beyrek diye ağlar, sızlar. Şenliğin, düğünün mateme dönüştü, diye ağlar”. Kız kardeşi pınar başında, on altı yıl önce düğün gecesinde kaçırılan ağabeyi için hâlâ ağlamaktadır. Burada geçen *bozlamak* da ne acaba?

Türkçede “gri” anlamındaki *boz* renk adından başka bir *boz* daha vardı. Bu *boz*, yavrusunu arayan dişi devenin yanık yanık çıkardığı sestir. İşte bu bozdan türeyen *bozlamak*, deve ananın çıkardığı acıklı feryat için kullanılırdı. Sonraları “melankolik bir sesle ağlayıp sızlamak” mecazlaşması yaşadı. Parlamaktan *parlak*, cırlamaktan *cırlak*, patlamaktan *patlak*, çatlamaktan *çatlak* gibi ses yansımaları sözcüklerde görülen yapıyla, bozlamaktan *bozlak* türetildi.

Anadolu insanı, bu topraklarda o kadar çok acı çekti ki, Muharrem Ertaş'ın sözleriyle “gök kubbeye atılan feryat”larına *bozlak* dedi.

Şaşılacak bir şey yok, Türkler gökyüzüne eskiden Tanrı derdi. Göğe bakarak dua etmek ve şairin “göğe bakalım” demesi hep bu yüzden.

Kaynaklar

- Gökyay, Orhan Şaik (2000). *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Mirzaoglu, F. Gülay (1998) “Toroslar’dan Çukurova’ya Yankılanan Ses: Bozlak”, *Folkloristik: Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı*, (Ed. M. Özarslan, Ö. Çobanoğlu), Ankara, 408-418.

Yas

Kuanşı im Puser adındaki eski Uygurca bir kitapta *kor yas kılmak* diye bir deyim geçer. “Zarar ziyan vermek” anlamlı bu deyimdeki *yas* ve *kor* eşanlamlı sözcükler ve *yas* o zamanlar “zarar; kayıp” anlamındaydı. Divanu Lugâti’t-Türk’te, Kutadgu Bilig’de, Mukaddimetü’l-Edeb’de *yas tegmek* ve *yas tokımak* deyimleri “zarara uğramak” karşılığında geçer²⁰.

Kutadgu Bilig’de yer aldığı dizelerin ezici çoğunluğunda, “yarar” anlamlı *asıg* sözcüğü ile tezat sanatı oluşturur: *asıg kılsa azgan anıñ men kılı / çeçek yashıg erse biçer men ulı* “Yararlıysa azgan (ağacı)²¹ onun kuluyum / Çiçek zararlı ise biçerim ben kökünden”.

Oğuzlar, daha Orta Asya’da iken bu sözcüğü “ölüm”le eşleştirir. Kaşgarlı Mahmud, Oğuzcadaki anlamı *anıñ oglı yas boldu* “Onun oğlu öldü.” cümlesiyle örnekler.

Bu kadar eski bir Türkçe sözcük, *Kuanşı im Puser*’dan neredeyse bin yıl sonra yazılan bir kitapta Arapça kökenli (ياس) gösterilir. Kitap, Türk lehçelerinin karşılaştırmalı sözlüğüdür ve “Türkolojinin babası” olarak bilinen Radloff tarafından 1893-1911’de St. Petersburg’da Almanca yayımlanır. Radloff’un sözlüğünden yüz yıl kadar sonra Moskova’da yayımlanan Türk lehçelerinin etimoloji sözlüğünde, bu görüş tekrarlanır. Oysa Arapçadaki *yeis* (ياس) “vazgeçme, boyun eğme; umutsuzluk” anlamında ve ses benzerliği dışında Türkçe “zarar” anlamlı *yas* ile hiçbir ilgisi

20 Bu deyimlerdeki *tegmek*, Oğuz Türkçesinde *değmek*, *tokımak* ise *dokumak* oldu. Her ikisi de “rast gelmek, isabet etmek” anlamları da taşır.

21 Azgan ağacı, Kaşgarlı Mahmut tarafından şöyle tanımlanır: “Gül gibi sarı ve beyaz renkte çiçekleri olan bir ağaçtır. Küpe gibi kırmızı meyveleri vardır. Bizde üzüm bağının en kötü yerlerine dikilir. Odun elde etmeye bile yaramaz. Onunla ateş yakıldığı zaman ateşte parçalanarak elbiseleri ve evde bulunan şeyleri yakacak derecede sıçrar.”

yok²². Zaten Macar Türkologlar András Róna-Tas ve Arpad Berta, böyle bir görüşün semantik ve kronolojik nedenlerle olanaksız olduğunu yazarak, özgün anlamın “kayıp, zarar; bir insanın kaybı” > “ölüm” > “ölmüş kişiler için yapılan ritüel” olarak gelişme gösterdiğini belirtirler. Macarların *yas* ile bu kadar yakından ilgilenme sebebi, 1456 yılı civarında sözcüğün Türkçeden Macarcaya *gyász* olarak geçmesi ve halen kullanımda olması.

Kaynaklar

- Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Yusuf Has Hâcib. Kutadgu Bilig. I. Metin*, Ankara: TTK Yayınları
- Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig. III. İndeks* (İndeksi Neşre Hazırlayanlar: K. Eraslan-O. F. Sertkaya-N. Yüce), İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Divanu Lugâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, (Ahmet Bican Ercilasun-Ziyad Akkoyunlu), Ankara 2014: TDK Yayınları.
- Kartal, Ahmet (2009). “Kerâmât-ı Ahi Evran Mesnevîsi Üzerine Notlar”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 2, İstanbul 2009, 223-242.
- Radloff, Wilhelm (1893-1911). *Opit slovarya tyurkskih nareçiy*, 8 Tom, St. Petersburg.
- Róna-Tas, András-Berta, Arpad (2011). *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Sevortyan, Ervand Vladimiroviç red. (1989). *Etimologičeskiy slovar tyurkskih yazıkov. Obşçetyurkskie i mejtyurkskie osnovı na bukvi “C”, “J”, “Y”*, Moskva: “Nauka”.
- Tekin, Şinasi (1960). *Uygurca Metinler I: Kuanşi İm Pısar (Ses İşiten İlah)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Wehr, Hans (1976). *A Dictionary of Modern Written Arabic* (Ed. J. Milton Cowan). London: Harrap.
- Yüce, Nuri (1993). *Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmud bin 'Omar bin Muhmmmed bin Ahmed ez-Zamahşari, el-Hvârizmi Mukaddimetü'l-Edeb. Hvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüşhası. Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

22 Araplar ölüm acısı için *hiçdâd* (حَدَاد) sözcüğünü kullanır; bu söz Osmanlıcaya geçmemiş. Yaklaşık XIV.yüzyıldilimize giren Arapça kökenli *matem* (مَاتَم) ise, aslen “cenaze töreni” demek. XIV. yüzyılda Gülşehri'nin yazdığı *Kerâmât-ı Ahi Evran* adlı mesnevide *matem* bu özgün anlamıyla kullanılmıştır: *Mâtemi hâlkun yüreğın tağladı / Yir ü gök anuñ yasında ağladı*.

Vurgun

Aysel Gürel (7 Şubat 1929-17 Şubat 2008), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ndeki öğrencilik yıllarında Tanpınar'dan ders dinleme bahtına erişmiş ve bunun gereğini yapmış! Türk popunun en asi ve duru, en heyecanlı ve hezeyanlı, en karanlık ve aydınlık sözlerini yazarak... "Üzüm buğusu" Firuze'den o sınırda dünyanın bittiğine inandığı için köyün en son çitine gidemeyen Ünzile'ye dek bu toprakların kadınıni özetleyerek. "Sultan Süleyman"la modern bir tasavvufi isyan alevleyerek.... "Son Bakış"la çaresizliğin ağtını yakarak... "Vurgun yemiş misali gön-lüm tutuldu aşka" ile başlayıp "Bir vurgun bu sevda"ya giden duygu dehlizlerinde, *vurgunun* günümüzde ulaştığı bir numaralı anlama ("kolayca ve haksız ele geçen kazanç") aldırmayarak....

Vurgun, *urmak* eyleminden -gUn ekiyle türemiş. *Sürmekten sürgün*, *bezmekten bezgin* gibi. En eski biçimi *urmak*, "koymak, yerleştirmek" ve "vurmak, "çarpmak" anlamlarında. Baş döndürücü bir anlam genişmesine uğrayarak, otuz bir anlamla Türkçe Sözlük'te yerini almış. Eskiden *at urmak* "ad vermek", *didim urmak* "taç giymek", *törü urmak* "kanun yapmak", *diş urmak* "çiğ-nemek", *kulak urmak* "dinlemek", *süci urmak* "sarhoş olmak" gibi düzinelerce deyimde görürdük.

Urgun ve sonraki biçimi *vurgun*, Türkçede eskiden beri özgün olarak "yaralı, mecruh; hasta; büyülenmiş, meftun"un yanı sıra "yağma" anlamıyla kullanılır. Söz gelimi *urgun malı* "ganimet", *urguncu* "yağmacı"dır. Son sözcük, XVI. yüzyılda yaşayan, Türki-yi Basit akımın öncüsü ve Köprülü'nün deyimıyla "Milli edebiyat akımının ilk müjdecilerinden" olan Edirneli Nazmî'nin bir beyitinde ıslıl ıslıl parlar: *Urguncu Türk gibi şol uğrı gözle-rün âh / Gön-lüm evin idüpdür yagma benüm efendüm* "Vurguncu

Türk gibi o hırsız gözlerin ah! / Gönül evimi -kalbimi- etmiştir yağma benim efendim”.

Osmanlı dönemi sözlüklerini kurcaladığımızda *eyer vurgunu* (bozuk eyer yüzünden yaralanmış hayvan), *süt vurgunu* (süt do-
kunduğu için hastalanmış çocuk), *hava vurgunu* (kötü hava kur-
banı veya sıtmalılı kişi) ve nihayet *sevda vurgunu* (kara sevda veya
ümitsiz aşk kurbanı) gibi söz öbeklerine rastlarız.

Aysel Gürel, bu dünyadan hepimizin yüreğine vura vura geçti.
Güftelerinde en çok kullandığı sözcüklerden biri *vurmak* ve tü-
revleriydi.

Kaynaklar

- Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I-VIII* (1995-1996). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Köprülüzade Mehmet Fuat (2018). *Milli Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri ve Divanı Türki-i Basit*, İstanbul: Kesit.
- Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, (Hzl. Paşa Yavuzarslan), Ankara 2010: TDK Yayınları.
- Üst, Sibel (2012). *Edirneli Nazmî Divânı. İnceleme-Metin* (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10604,edirneli-nazmi-divani-sayfa-1-1989pdf.pdf?0>).

İYİLİK, GÜZELLİK, ONUR, ERDEM

İyi

Macarcada *egyház* diye bir sözcük var. “Kilise” demek. *Egy* kısmı Türkçeden alınmış, *ház* ise Fin-Ogur dillerinde “yer” demek.

Egy “edgü”nün ta kendisi. *Edgü* ise Eski Türkçede “iyi” demek. Günümüze değin *edgü* > *eygü* > *eyü* > *iyi* değişmesi yaşayan bu sözcük, otantik haliyle yazar Ferit Edgü’nün soyadında duruyor. *Hakkari’de Bir Mevsim* romanının yazarı olan Ferit Edgü...

Macarlar, işte bu *edgü* sözcüğünü Kumanlar döneminde Türklerden öğrenip “kutsal” anlamıyla kullanmışlar. Macarlardan önce Tatar ve Başkurtlar “kutsal” anlamı vermişler. Çünkü bugün iyi ve güzel olan herşey, bitpazarı ürünü bir mal gibi telakki edilse de, eskiden “iyi” olan “kutsal” da sayılırdı.

İyi olanlarımız daha çoktu. Ters dönmüş kaplumbağaları yoldan dönüp düzelterecek kadar iyi olanlar... Artık “bana ne lan” diyecek kadar kötüler çoğunlukta!

Kaynaklar

Róna-Tas, András-Berta, Arpad (2011). *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. Wiesbaden: Harrassowitz.

Yavaş

Bugün Çin içinde kalan Turfan'ın 10 km. batısında Yar Hoto kent harabeleri var. Burası, iki derin ırmak vadisi arasındaki yaprak şeklinde bir platonun üstünde konumlanmış doğal bir kale. Çinliler bu kente “iki ırmak kavşağı” anlamına gelen Jiaohe adını vermiş. Yar Hoto ise Türkçe *yar* “derin vadi” ve Moğolca *hoto* “kent, şehir” sözcüklerinden oluşmuş. İpek yolu üzerindeki Yar Hoto, dünyanın en geniş, en eski ve kuru iklimden dolayı en iyi korunmuş toprak kenti olduğu olduğu için 2014'te UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne alınmış. 2300 yıl önce sıkıştırılmış toprak ve tuğladan inşa edilen kent, yüzyıllar boyu Çinlilerin kontrolünde kaldı. IX. yüzyılda Uygurların eline geçti; XIII. yüzyılda Moğol istilasına uğradıktan sonra da terk edildi.

Dört yüz yıldan fazla bir zaman Uygurların yaşadığı Yar Hoto'yu çevreleyen Yar ırmağı yatağındaki mağara duvarlarına yaklaşıp bin yıl önce kazılmış çok sayıda Runik yazılı Türkçe grafiti var. Bunların hepsi Uygur Türkleri tarafından yazılmış. Grafitilerden biri, adı *Ötüken* olan bir kadın için yazılmış: *körtle çor kunçuy yavaşım-a esenim ötüken*. Diyor ki: “Körtle Çor (özel ad). Prenses(im)! Nezaketlim! Yaşama nedenim! Ötüken!”

Yavaş, eskiden “nazik, zarif, barışçıl, uysal, huysuz olmayan” gibi anlamlara gelirdi. Örneğin “Bu at yavaştır” dendiğinde “at hızlı değildir” değil, “at uysaldır, eğitimidir” demek istenirdi. Birinci tekil kişi iyelik eki aldığı anda ise (*yavaşım*), sevgiliye hitap için kullanılırdı. Günümüzdeki *canım*, *tatlım* gibi....

Manihaist dönem Uygur edebiyatından günümüze ulaşan seviz şiirden ikisinin şairi olan Aprın Çor Tigin adlı Uygur şair, Türk edebiyatının ilk aşk şiirini yazmış ve *yavaş* sözcüğünü şiirinde, iyelik ekiyle kullanmış: *yaruk tenriler yarlıkazunun / yavaşım*

birle yakışipan adrılmalım / küçlög priştiler küç berzünün / közi karam birle körüşüpen külüşügin oluralım “Işıklı Tanrı”lar bağış-lasın / Sevgilim ile yakınlaşıp ayrılmayalım / Güçlü melekler güç versin / Gözü karam ile görüşüp gülüşerek oturalım.”

Kaynaklar

- Arat, Reşit Rahmeti (1991). *Eski Türk Şiiri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Erdal, Marcel (1993). “The Runic Graffiti at Yar Khoto”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, Cilt 3, Talat Tekin Armağanı, Ankara: Simurg Yayınları, 87-108.
- Gerster, Georg (2007). *The Past from Above: Aerial Photographs of Archaeological Sites*, Oxford University Press.
- Stein, Aurel (1928). *Innermost Asia: Detailed Report of Explorations in Central Asia, Kan-su and Eastern Iran, Carried Out and Described under the Orders of H.M. Indian Government*, Oxford: Clarendon Press. (https://archive.org/stream/in.ernet.dli.2015.98747/2015.98747.Innermost-Asia-Detailed-Report-Of-Explorations-In-Central-Asia-Vol-3_djvu.txt)
- Şirin Hatice (2011). “Runik Türk Yazıtları Çerçevesinde *katun* ve *kunçuy*”, *Ötüken’den İstanbul’a Türkçenin 1290. Yılı (720-2010) Sempozyumu. Bildiriler*. Mehmet Ölmez-Erhan Aydın-Peter Zieme-Mustafa S. Kaçalın (Yay.), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 281-294.

Narin

Narin, Moğolca bir sözcük. Türkçedeki Moğolca alıntılar üzerinde çalışan türkologlar O. N. Tuna, G. Doerfer, T. Gülensoy ve C. Schöning'e göre aracı dil Farsça idi. Yani Moğolcadan önce Farsçaya, Farsçadan da Türkçeye geçti. Moğolcası *narın* şeklinde. Ünlüleri uzun ve uyumsuz değil. Bu nedenle önce Farsçaya girdiği, Farsçada /a/ ünlüsünün uzadığı ve ünlü uyumunun bozulduğu düşünülmüş ki bu gayet mantıklıdır. Moğolcada da aynı anlamda.

Yenilmek nedir bilmeyen Moğolların dilinden, savaş terimleri dururken böylesi kırılğan bir kelimeyi almamız, Ajda'nın "her yaşın ayrı bi güzelliği var" şarkısıyla yarışabilecek türden derin bir ironi. *Narin* deyince insanın aklına hiç Cengiz, Hülagü veya Kubilay Han gelir mi? Olsa olsa serçe gibi minik kuş türleri ve bedeni değil yüreği yufka olan insanlar gelir.

Beyazıt Camii avlusundaki dükkânına bastonla gidip gelerek orada kum falcılığı yapan sağır şair Zâtî (XV-XVI. yüzyıl), gazellerinden birinde şöyle der: *Ben ol nâzüg-beden yâra nice cân virmeyem ey dil / iñen ra 'nâ iñen nârin iñen şirin iñen nâzüg* "Ben o nazik bedenli yare nasıl can vermeyeyim ey gönül / Çok güzel, çok narin, çok şirin, çok nazik".

Bana kalırsa, gerçekte narin olan, bu dizelerin yazıldığı kişi değil, şairin ta kendisidir.

Kaynaklar

Doerfer, Gerhard (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

Gülensoy, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

Schöning, Claus (2000). *Mongolische Lehnwörter im Westghusischen*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Tarlan, Ali Nihat (1970). *Zatî Divanı, Gazeller Kısmı, Cilt: II*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Umut, Ümit

Umut, binbir ayaklı / Umut, güneşte saklı / Umut, edenler haklı / Umut, insanın hakkı.

Ümit için Türkler, Orta Asya'daki eski günlerde *umunç* ve *umug* derdi; Anadolu'ya göç ettikten sonra ikinci sözcüğü *umu* biçiminde kullandılar. Kökü *ummak*, özgün anlamı “istemek, arzu etmek”. Kaşgarlı Mahmud *umdu* türevinin “dilek, istek; tamah”, *umduç* türevininse “dilenci” anlamına geldiğini yazmış.

Ummak kadar güzel, bir o kadar da hüznüyle eylem bulmanın zorluğundan olsa gerek umutsuz aşklarını dizelere dökmek üzere Farslar bizden alıp *ümid* yaptılar. İran şiirinin moda olduğu Osmanlı döneminde, şuaramız en acıklı gazellerini *ümid* ile inşa etmek niyetiyle *ümid*i Farsçadan geri aldı. Dil Devrimi yıllarında *ümid* Farsça zannedildi, “Öz Türkçe”si arandı ve Dede Korkut Öyküleri'nde geçen *umud* bulundu.

Öykülerden birinde, Banu Çiçek'in yavuklusu Bamsı Beyrek'in, yediyüz kafır tarafından otuzdokuz yiğidiyle birlikte otagından alınıp tutsak edildiği, bunu duyan kalın Oğuz beylerinin “Beyrek için azim yas tutup *umud* üzdükleri” anlatılır. *Umut* *üzmek*, “umut kesmek” demek. Zira, Türk dilinin en kederli eylemlerinden *üzmek* aslen “kesmek”, *üzülmek* de “kesilmek” anlamındaydı. (aş. bkz.)

Umut tükenmez kalem gibidir. Özellikle de şairleri aracı yaparak hepimizi kandırır. Sanki bir hayvanmışçasına bağlanır ve beslenir, sonunda da kurbanmışçasına kırılır ve kesilir.

Kaynaklar

- Divanu Lugâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, (Ahmet Bican Ercilasun-Ziyad Akkoyunlu), Ankara 2014: TDK Yayınları.
- Doerfer, Gerhard (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Gökyay, Orhan Şaik (2000). *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Steingass, Francis Joseph (1977). *A Comprehensive Persian-English dictionary, including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature*. London: Routledge & K. Paul.

Yüz Suyu

Âb-ı rûy Farsça bir tamlama; “yüz suyu” demek. Mecazen “şeref, haysiyet” anlamı taşır. Eski metinlerimizde sıkça karşılarız. Üstelik hem Çağatay hem de Osmanlı Türkçesi alanlarında. Biz Oğuz Türkleri unutup gittik, ama Türk lehçelerinin çoğunda kullanımı sürüyor. Uygurcası ve Özbekçesi *abroy*, Kazakçası ve Kırgızcası *abiroy*, Tatarcası *abruy*, Türkmencesi *abray* vd. Hepsinde “itibar; ar, namus” gibi anlamlar taşıyor.

Daha da eskiden XI. yüzyılda *yüzi suvluğ tutmak* “yüzü sulu tutmak” deymi var. O da “şerefli olmak” anlamında. Farsçadan anlam kopyası yapılarak. Zira daha Eski Türkçe metinlerde böyle bir deyim yok. Yusuf Has Hacıp, Balasagun’da yazmaya başlayıp 1069 yılında Kaşgar’da tamamladığı ve Karahanlı hükümdarı Tavgaç Buğra Han’a sunduğu başyapıtı Kutadgu Bilig’in 4297. beyitinde yazmış: *yüzün tutçı suvluğ tutayın tese / tilin sözleme sözni yalğan usa*. Yani “Daima şerefli ve haysiyetli olayım diyorsan / Ağzından yalan söz çıkarmamaya uğraş.”

Has Hacıp gibi *has* adamlar, sözün de doğrusunu ve hasını söyler.

Kaynaklar

- Steingass, Francis Joseph (1977). *A Comprehensive Persian-English dictionary, including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature*. London: Routledge & K. Paul.
- Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Yusuf Has Hâcib. Kutadgu Bilig. I. Metin*, Ankara: TTK Yayınları.
- Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig. III. İndeks* (İndeksi Neşre Hazırlayanlar: K. Eraslan-O. F. Sertkaya-N. Yüce), İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Donkişotluk

“Gerçek cesaret her zaman ihtiyat ile el ele yürür.” diyen Cervantes öleli (23 Nisan 1616) 400 yıldan fazla zaman geçti. Dünyanın en çok okunan romanı *Don Kişot*’un birinci bölümü ölümünden on bir (1605), ikinci bölümü bir yıl önce (1615) yayımlanmış. Hayat hikâyesini okuduğumuzda İnebahtı Savaşı’nda Osmanlı donanmasına karşı savaştığını, göğsünden ve sol kolundan yaralandığını, sol elinin çolak kaldığını öğreniriz. Bu nedenle Hispanik dünyada *El Manco de Lepanto* “İnebahtı’nın tek kollu adamı” olarak anılır.

Cervantes’in, Mançalı Don Kişot’u Ladino (Judao İspanyolca / Seferad Musevilerinin dili) ile yazdığı yönünde sosyal medyada bir şehir efsanesi dolaşıyor. Oysa Cervantes, romanını İspanyolcanın altın çağı diye adlandırılan El Siglo de Oro döneminde Eski Kastil dilinden çok yoğun alıntılar içeren Erken Modern İspanyolca (Orta İspanyolca) ile yazdı. Ve Eski Kastil dilini bu romanda sadece *Don Quixote* konuştu; çünkü o üst sınıfa mensup soylu bir şövalyedir ve arkaik bir dil konuşmak bunun gereğidir. Geri kalan herkes romanda dönemin İspanyolcasını konuşur.

Bu romanın en önemli özelliklerinden biri de dünya dillerine *donkişotluk* kavramını kazandırması: Fransızca *quixotic*, Almanca *quixotisch*, İngilizce *quixotic*, İtalyanca *donchisciottesco*, Rusça *donkihotskiy* vd. Sadece bu bakımdan bile baş tacı edilesi bir eser. Dünyadaki tüm dillerde *donkişotluk* “yüksek idealizm”, “tatbiki çok zor olsa da umutlu ve romantik olma durumu”, “naif romantizm” ve “ütopyacılık” gibi anlamlar kazanmış. Evrensel bir sığata dönüşen kahramanın adı Galile, Spinoza, Che Guevara, Mandela gibi tarihsel kişilerin yanı sıra, edebiyat eleştirmenlerince Huckleberry Finn, Kaptan Ahab, Prens Mişkin, Emma

Bovary gibi roman kahramanlarını tanımlamakta kullanılır. Türk Dil Kurumu sözlüğünde ise “gereği yokken kahramanlık göstermeye kalkışma durumu” olarak tanımlanarak, ülkemizde idealizme bakış açısının nasıl da pejmürde olduğu sergilenmiş.

Oysa Suut Kemal Yetkin, denemelerinin birinde (*Yalnızlar*), kavramı harikulade tanımlamış: “Donkişotluk, insanın yalnız içinden geçirebildiği, bazen bunu bile yapmaktan çekindiği şeyleri, her şeyi göze alarak yüksek sesle söylemenin sembolüdür. ”

Kaynaklar

Baysun, M. Cavid (1997). “Lepanto”: *MEB İslam Ansiklopedisi*, 7. cilt, Milli Eğitim Basımevi: İstanbul, 32-45.

“Cervantes”: *The Carlyle Encyclopedia*, (Edited by: Mark Cumming), Fairleigh Dickinson University Press, 2004.

Echevarría, Roberto González (2005). *Cervantes' Don Quixote: A Casebook*, Oxford University Press.

Parla, Jale (2003). *Don Kişot'tan Bugüne Roman*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Stavans, Ilan (2015). *Quixote: The Novel and the World*, W. W. Norton & Company.

Vilches, Patricia (2017). *Blest Gana via Machiavelli and Cervantes. National Identity and Social Order in Chile*, Cambridge Scholars Publishing.

<https://www.merriam-webster.com/dictionary/quixotic>

ULUSAL KİMLİK

Töre

Bir zamanlar Yağmur Atsız imzalı '*İT'leşen Türkçe*' adlı bir yazı okumuştum. Yazı baştan sona Türk Dil Devrimi sürecinde kullanıma sunulan kelimeleri rencide edici nitelikteydi. Dilimizi bir bütün olarak gören benim gibi insanları, bu bütünün bir parçasına reva görülen hakaretler epeyce incitti. Dil Devrimi sonrasında benimsenmiş sözcükleri hedef alarak, dilimizin bir dönemine “mahalle arası lehçe”, “maskaralık”, “rezalet” gibi sözlerle hücum etmesini Atsız'a hiç yakıştıramadım. Sosyolog Max Weber'in “büyük Türkolog”, Türkçe *eb* (ev) sözcüğünün Sümerce, Türkçe *törü* (töre) sözcüğünün İbranice olduğunu öne süren yazısında, yazar bu sözcükleri Türkçe sayanları “mekteb kaçkını psikopatlar” ve “câhillere” olarak nitelemiş. Yazarın bilgi seviyesindeki bu sığılıkları düzelterek değilim; ancak İbranice dediği *töre* sözcüğü hakkında birkaç cümle yazmak istiyorum:

İngiliz Türkolog Sir G. Clauson, Finlandiyalı Türkolog M. Räsänen, Alman Türkolog G. Doerfer, Rus Türkolog Sevortyan, Türkiyeli Türkologlar S. Nişanyan ve T. Gülensoy tarafından yazılmış etimoloji sözlüklerinde *törenin* Türkçe kökenli olmadığına dair en küçük bir işaret yoktur. Aksine en eski Türk kültür sözcüklerinden biri olarak birçok komşu dilde Türkçeden alıntıldığını yazarlar. Örneğin Clauson şöyle yazar: “Eski Türk çağının temel politik terimlerinden biri ve gelenek ve göreneklere göre yazılı olmayan kanun. Yazıtlarda her zaman *kağan*, *bodun*, *el/il* sözcükleriyle birlikte kullanılır. Devlet, lider ve halk üçgeninden ayrı tutulamaz.” Nişanyan da, *töre* için “Eski Türk kültürünün ikonik kavramlarından biri” yazar.

Eski Türk devletleri döneminde devletin kurulması, kağanın tahta çıkması ve halkın var olabilmesi töre (Eski Türkçesi *törü*)

ile temin edilirdi. *Törü* yöneticilerin keyfi kanunlarına tezat oluşturan adaletin simgesi idi. *Divanu Lugâti't-Türk*'teki şu cümle bu açıdan kanıt niteliğindedir: *küç ildin kirse törü tüñlüktin çıkar* "Zorbalık avluya (ülkeye) girerse töre baca deliğinden çıkar." Sözcük, Harezmi Türkçesinden (XIII. yüzyıl) itibaren *töre* biçiminde kullanılır. Bunun nedeni kelimeyi Türkçeden alan Moğolların, onu *töre* biçimine evirip Türk topraklarını kontrol altına aldıkları yüzyıllarda, kendi dillerindeki biçimiyle Türkçeye yeniden sokmalarıdır. Görüldüğü gibi İbranice *torah* ile fonetik benzerliği, sonraki yüzyıllara rastlar.

Törü Türkçeden Farsçaya da geçmiştir. Farslar *tūra* biçiminde kullanmışlar. Eski Oğuz ve Osmanlı Türkçesinde, Farsçaya geçen biçimi Arap alfabesi yüzünden *tūra* ve *türe* biçiminde transkribe etmişiz ve bu kez de Farsça zannetmişiz. Örneğin Muhibbi mahlasıyla şiirler yazan Kanuni Sultan Süleyman der ki: *Seni sevdim deyü nâhâk yere kanım dökesin / Bu mudur sizde türe böyle midir kanunun....* Ve Pir Sultan Abdal XVII. yüzyıldan seslenir: *Pir Sultanım katı yüksek uçarsın / Selamsız sabahsız gelir geçersin / Aşk u muhabbetten niçin kaçarsın / Böyle midir ilimizin türesi ...* Aslına bakarsanız bu dizelerdeki *türe*lerin hepsi *töre* okunmalıydı. Zira Farsların bizden öğrenip kendi gırtlak yapılarına göre telaffuz ettikleri *töre* (*tūra*) sözcüğüne ihtiyacımız yoktu. O yıllarda *töre*, Orta Asya'dan gelen biçimiyle Anadolu ağızlarında zaten yaşamaktadır. *Resm, âdet, reviş, âyin, tarz, usul, âdet* gibi Arapça ve Farsça "sözlere sevdalandığımız" çağlarda *töreyi* unuttur gibi olmuşuz, o kadar! Alman Türkolog C. Schönig'in Dil Devrimi neolojizmi görüşüne katılmadığımı da yeri gelmişken belirtmek isterim.

Osmanlı dönemi sözlüklerinden *Bürhan-i Katı*'da sözcüğün kökeni Farsça olarak gösterilir. Bu çok normaldir. Çünkü Mütercim Asım, bu sözlüğü Farsçadan çevirmiştir ve kelime Farsçada yukarıda sözü edildiği gibi, biçim değiştirmiştir. Dolayısıyla, Asım Bey kelimeyi Farsça sanmıştır.

Şemsettin Sami de, bu imladan dolayı yanlışlığa düşmüş ve neredeyse 1500 yıllık geçmiş olan bu Türkçe sözcüğü *Kamus-ı*

Türki’de İbraniceden alıntı bir kelime olarak kaydetmiştir. Şemsettin Sami’nin sözlüğünden başka hiçbir kaynağı okumayanlar için de *töre*, İbranice zannedilmiş; böylece Türkçe kökenli en eski sözcüklerden birinden hayalet bir İbranice köken yaratılmıştır.

Kaynaklar

- Divanu Lugâti’t-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, (Ahmet Bican Ercilasun-Ziyad Akkoyunlu), Ankara 2014: TDK Yayınları.
- Doerfer, Gerhard (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Eren, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. Ankara.
- Mütercim Asım Efendi, *Bürhan-i Katı* (Çev. Mürsel Öztürk-Derya Örs), Ankara 2009: TDK Yayınları.
- Schönig, Claus (2000). *Mongolische Lehnwörter im Westoghusischen*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, (Hzl. Paşa Yavuzarslan), Ankara 2010: TDK Yayınları.
- Tanyu, Hikmet (1979). “Türk Töresi Üzerinde Yeni Bir Araştırma”, *Töre Aylık Fikir ve Sanat Dergisi*, 20-30.
- Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I-VIII* (1995-1996), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- <http://www.nisanyansozluk.com/?k=töre&lnk=1>

Ocak

Ocak yalnızca ateş değildir. Bengü bir *od* yeridir ocak. Kelimenin kökü de zaten “ateş” anlamlı en eski Türkçe söz olan *oddur*. *Od* Eski Türkçede *ot* biçimindeydi; bitki olan *ot* ile karışmasın diye sonraları *od* yapmışız. Ateş metaforlara öylesine açık bir kavram ki, *od* yanan yerlerin zihinlerde ailenin yerleştiği meskenlere ve topluluk merkezlerine dönüşmesi uzun sürmemiş. Sözelimi, Eski Türkçe *ottan* türeyen bir başka kelime olan *otağ*, önceleri “çadır” anlamındayken yerleşik düzene geçtiğimiz Anadolu topraklarında hem anlam hem de biçim değiştirerek *oda* olmuş. Bu kavram, başka dillerde de benzer evrimler yaşamış. Türkçeye Fransızcadan geçen *fuaye* (Fr. *foyer*)’in ilk anlamı “şömine ateşi”dir; ama XVI. yüzyıl Fransızcasında “ailenin yaşadığı yer” için de kullanılırdı. Macarcadan Türkçeye geçen *soba* ise, bizde özgün anlamıyla hüküm sürerken Macarcada artık “oda” manasındadır.

Otağ (> *oda*) ile aynı kökten türeyen *ocak*, Türkçenin en derin ve kutlu sözcüklerinden biridir. Ateş yakılan yerden, bu ateş çevresinde önce ısınmak, ardından da birlik duygusu için toparlanan aile ve hanedana, oradan da başka topluluklara ad olmuş.

Kimi zamansa kirletilmiş. Özellikle ve öncelikle de Yeniçeriler tarafından. Yeniçerilik, yüce amaçlarla kurulan bir ocaktı. İlk dönem yeniçerileri de güzel insanlardı zaten; ama son dönemlerinde R. E. Koçu’nun ifadesiyle “Avrada, oğlana tecavüz eden, haraç kesen, baş kesen, tehditler savuran kaldırım kabadaylarına, hayta ve haşerata” dönüştüler. “Görenler korksun diye kolları sıvalı, baldır bacak çıplak ve itlikten kinaye yalın ayak dolaşırlardı.” İtlik, haytalık ve zorbalıkta o kadar ileri gittiler ki İstanbul halkı, hatta padişah bunların karşısında titrek bir kuzu sürüsüne

evrildi; fakat bıçak kemiğe dayanınca kuzular aslan oldu ve bu it sürüsünü paralayiverdi. Zorbaların saltanatı II. Mahmut'un birkaç parelik top atışıyla sona erdi. Selim, Alemdar Mustafa ve Genç Osman'ın ruhu o top atışlarıyla huzura erdi....

Ocak, kuru ateşten ibaret değildir. Kutsallığını bozmaya kim-
senin gücü yetmez! İstiklal Marşı'mızın ilk iki dizesinin bellek-
lerden ebediyen silinemeyeceği gibi: *Korkma sönmez bu şafak-
larda yüzen al sancak / Sönmeden yurdumun üstünde tüten en
son ocak!*

Kaynaklar

- Koçu, Reşat Ekrem (1971). *Tarihimizde Garip Vakalar*, İstanbul: Varlık Ya-
yınları.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1993). "Yeniçeri": *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimle-
ri Sözlüğü*, İstanbul: MEB Yayınları.
- Schubert, Gabriella (1985). "Turkish oda and Hungarian szoba in the languages
and residential cultures of the Balkan Peninsula", *Central Asiatic Journal*,
Vol. 29, No. 3/4, 242-265.
- <https://www.merriam-webster.com/dictionary/foyer>

SORU, YANIT

Soru

Sormak eylemini yüzyıllar önce Oğuz Türkleri, öncelikli olarak “aramak” anlamıyla kullanırdı. Hatta *soru* sözcüğünün eski biçimi *sorug*, “kayıp, yitik” demekti. Kaşgarlı Mahmud örnekler vermiş: *Er yitük sordı* “Adam kaybı aradı.” *Sorug* kıldı “Kaybolanı aradı”.

Gayet doğal bir süreç değil mi? Kaybolan şey yeniden istenirse, aranır, aranırken de sorulur. İngilizcedeki *ask*, Almanca-daki *fragen* eylemi de “istemek”, “aramak” ve “sormak” demek. *Sormak*, insan zihnini açmak üzere bir başlangıç noktası yaratarak aklın işlekliliğini sürekli kıldığından, felsefede yanıtlardan daha değerli bir kavram sayılmış.

Yitik kabul ettiğimiz bir şeyi soruyoruz; geri gelmesi, ortaya çıkması için. *Yanıt* sözcüğü de, düalist bir anlayışla “geri dönmek” anlamalı *yanmak* eyleminden türetilir. Sözüün kıtası *sorug* “kayıp, yitik”, *yanıt* “geri dönmüş (kayıp)” demek!

Biz Türklerin yanıtını en çok düşündüğü “felsefi” soru ise, içimizde bir navigasyon cihazı gizliymişçesine yolda bizi durduran bir insanın sorduğu adresler üzerinedir. O adresi bilmesek bile!

Kaynaklar

Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.

Yanıt

1980’li yılların sonunda Bornova Anadolu Lisesinde okurken, on beklediğim Din Bilgisi sınavlarından birinden dokuz almıştım. Öğretmenin “Hatani kendin bul.” diyerek elime tutuşturduğu yazılı kâğıdımda bir hata bulamamıştım. Bunun üzerine öğretmen “Evladım, sen komünist misin? ‘Cevaplar’ yazacağına uydurukçuların bulduğu kelimeyi kullanıp ‘Yanıtlar’ yazmışsın. Şimdi anladın mı hatanı?” demişti. Hakkımı savunmayı bilmediğim zamanlardı. Bu akıl almaz ithamı ve adaletsizliği çaresizce kabullenmiştim.

Sonraları Türkoloji öğrencisi oldum ve üçüncü sınıfta Kutadgu Bilig’i okumaya başladık. Ve daha o zamanlar fark ettim ki hocanın “uydurukça” dediği *yanıt*, XI. yüzyılda yazılmış bu eserde 172 kez geçmekteydi. Tabii o dönemdeki biçimi *yanıt* değil, *yanut* idi.

Ve öylesine güzel bir sözcüktü ki, *yankı* gibi onun da kökeni *yanmak* eylemiydi ve o eylem “geri dönmek” anlamına geliyordu. *Yanut* da sorulan soruya karşılık “geri dönen şey” idi. Bir de *yanar döner* kumaşlar vardı, kıpırdadıkça renkleri değişen, bir renkten diğerine “döner” kumaşlar. İşte buradaki *yanar* sözcüğü de “dönmek” anlamındaki *yanmak* fiilinden gelmekteydi ve bu *yanmak*, “tutuşmak” anlamlı olan *yanmak* değildi. Başka bir sözcüktü. İkisinin sadece sesleri benziyordu, eş yazılı ve eş sesli idiler, ama anlamca birbirlerinden farklıydılar.

Sözcüklerin (ya da kelimelerin) siyasal kamplara ayrıldığı o günleri çok şükür atlattık. Zaten eski çağlarda, kullandıkları kelimeler üzerinden politik kimlikleri belirlenip damgalanan insan yoktu. Nitekim Yusuf Has Hacıb, eserinde 172 kez *yanut*, 189 kez de *cevap* sözcüğünü kullanmıştır. Kutadgu Bilig’de her iki sözcüğün de yer aldığı beyitlerden iki örnek:

seni siz tiseler anı siz tegil / takı anda yegrek yanut sözlegil
“Sana, ‘siz’ derlerse ona (sen de) ‘siz’ diye hitap et / Ve ondan daha nazik konuş!” (4310).

özünde ulugka tilin özneme / cevab kılgu yirde irig sözleme
“Kendinden büyüğe itiraz etme / Cevap vermen gerektiğinde kaba konuşma.” (4303).

Kaynaklar

- Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks* (İndeksi Neşre Hazırlayanlar: K. Eraslan - O. F. Sertkaya - N. Yüce), İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Arat, Reşit Rahmeti (1991). *Kutadgu Bilig I, Metin*, 3. Baskı, Ankara: TDK Yayınları.

EYLEMLER

Özlemek

“Türkçenin en göz kamaştırıcı anlam değişmesi hangi sözcükte oldu?” diye sorsalar, hiç düşünmeden *özlemek* derdim. *Öz* kökünden gelmesi inceliği; “düşünmek” anlamlı *ö-mek* (*ö-*) köküne kadar gitmesi de derinliğidir. Bu fiilin Eski Türkçede “eksikliğini duymak, görmek istemek” anlamı yoktu. O günlerde *un* *özlemek* vardı: “Unu pişirmek” demekti (“kaynatıp özünü çıkarmak”). *Kitabı* *özlemek*” vardı: “Kitabı benimsemek, kendisine mal etmek” demekti. Örneklerden ilki *Divanü Lugâti’t-Türk*’ten, ikincisi *Kutadgu Bilig*’den.

Özlemek, koca Türk dünyasında yalnızca Oğuzlarda “hasret çekmek” anlamı kazandı. Kim bilir belki o çok uzaklarda kalan uçsuz bucaksız bozkırlara bir daha dönemeyecek olmanın açtığı onulmaz bir yarayı çok derinlere atmış ve kabuk bağlatamamıştık. Böylece bir zamanlar *sakınmak* ve *yoksunmak* eylemleriyle ifade ettiğimiz hasretlerimizi “öz”ümüzde tutmuştuk. O gün bugündür de hep *öz-ledik*: Güzel günleri, tolparla, yıldıyla özgürlüğe uçtuğumuz günleri, korkusuz günleri. Hatta “güneşli güzel günlere inanan mutlu bir yusufçuğun havalanması”nı özledik....

Çok özledik ya hu!..

Kaynaklar

Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Yusuf Has Hâcib. Kutadgu Bilig. I. Metin*, Ankara: TTK Yayınları.

Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig. III. İndeks* (İndeksi Neşre Hazırlayanlar: K. Eraslan-O. F. Sertkaya-N. Yüce), İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Bang Kaup, Willi (1896). *Berlin'deki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları (1925-1934)*, Çeviren Şinasi Tekin, Erzurum 1980: Atatürk Üniversitesi Basımevi.

Divanu Lugâti 't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, (Ahmet Bican Ercilasun-Ziyad Akkoyunlu) Ankara 2014: TDK Yayınları.

Gütmek ve Beklemek

Aşkı “güden” bir halktan koyun güden bir ulusa; kapı “bekleyen” bir topluluktan adalet ve özgürlük bekleyen bir ulusa dönüşmüşüz. Nasıl mı? *Gütmek* eskiden “beklemek”; *beklemek* de “bağlamak, kilitlemek, korumak” anlamındaydı. Germiyanogulları Beyliği’nden bir şair²³, 700 yıl önce yazmış: *Gece uzununu aşkı güden bilir / Şeker nidüğünü ağı yudan bilir* “Gecenin uzunluğunu aşkı bekleyen bilir / Şekerin n’olduğunu zehir yutan bilir.”. Daha da eskiden, 1300 yıl öncesine ait bir Türk yazıtında²⁴ *iki ay küttüm kelmedi*” diye bir cümle geçer. “İki ay bekledim, gelmedi.” anlamında...

Şu muhteşem dizeleri de Karamanoğulları Beyliği döneminde bir şair²⁵ yazmış: *Bu sınıklı gönlümü sen ekle / Sana sığındım beni sen bekle* “Bu kırık gönlümü sen onar / Sana sığındım beni sen koru.” Daha da eskiden, 1000 yıl önceki bir başka eserde²⁶, *elgin adakın beklep kınılıkta urdılar* “Elini ayağını bağlayıp zindana attılar.” cümlesi geçer. Hatta *kapug beklemek* “kapı kilitlemek” ve *tilin beklemek* “dilini tutmak” da geçer eski metinlerde.

Beklemek, *bek* sözcüğüne isimlerden fiil yapan +*LA*- ekinin eklenmesiyle türemiş (*gözden gözlemek*, *sudan sulamak* gibi). *Bek*²⁷ Eski Türkçe *berk* sözcüğündeki /r/ sesinin erimesiyle or-

23 Bu beyit, XIV. yüzyıl Türk şairi Hoca Mesud’un Farsça’dan yaptığı Süheyl ü Nevbahâr tercümesinde geçer. Fuad Köprülü, Hoca Mesud’un Germiyanogulları Beyliği’nde yaşamış olabileceğini ileri sürer; Tahsin Banguoğlu ise Bursa ve Konya gibi büyük şehirlerden uzak bir yerde hayat sürdüğü kanaatindedir.

24 Cümlelerin kayıtlı olduğu yazıt, Ötüken Uygur Kağanlığı dönemine ait Şine Us’tur.

25 Beyit, Şeyyad Hamza’nın *Yusuf ile Züleyha* mesnevisinde kayıtlıdır.

26 Cümle, Budizme ait bir öykü olan *İyi ve Kötü Kalpli Prenses Masalında* geçer.

27 *Bek* sözcüğü eskiden beri sıfatları ve fiilleri niteleyen bir zarf olarak da kullanıldı. Örneğin *bek katı* “pek katı”, *bek tutmak* “sıkı tutmak” vb. Sözcüğü

taya çıkmış; “sıkı, sağlam” anlamı taşır. *Beklemek* de başlangıçta “sıkılaştırmak, sağlamlaştırmak; bağlamak” demekti, sonradan “kilitlemek; emniyete almak; güvende tutmak; korumak, kollamak” ve nihayet “beklemek” anlamlarına ulaştı. Bugün bazı Türk lehçelerinde biz Oğuz Türklerinin unuttuğu anlamlarıyla kullanımı sürer. Örneğin Tatarca ve Başkurtçada *biklemek* fiili, “kilitlemek” anlamıyla halen canlıdır.

Yüzyıllar içinde *gütmek* “hayvan gözetmek”te sınırlanmış, *gütmek*in yerini de *beklemek* almış...Tabii ki bu sınırlama ve değişim Oğuz Türklerinde, yani bizde gerçekleşmiş. Diğer Türk lehçelerinde eski anlam sürüyor. Bizde de sürse idi, *Waiting for Godot*’u, tıpkı kardeşlerimiz gibi *Godoyu Güderken* diye çevirecektik. Tanpınar, *Huzur*’da amcaoğlu İhsan’ı anlattığı satırlarda “Şark oturup beklemenin yeridir” yerine, “Şark oturup gütmenin yeridir” yazacaktı...

Anakronik düşünürsek de isabet buyuracaktı...

Kaynaklar

- Dilçin, Cem (1991). *Süheyl ü Nev-bahâr İnceleme-Metin-Sözlük*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Erkan, Mustafa-Özkan, Mustafa (1998). “Hoca Mesud”: *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 18, 190-191.
- Hamilton, James Russel (1998). *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası* (Çeviren: Ece Korkut-İsmet Birkan), Ankara: Simurg Yayınları.
- Ramstedt, G. J. (1913-1918). “Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, Vol. 30/3, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1-63.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (1999). *Huzur*, Dergah Yayınları.

günümüz Türkçesinde kelime başı ünsüzünün /p/ye dönüşmesiyle *pekiyi*, *pek güzel*, *pek çok*, *pek beğenmek* vb. yapılarda görürüz.

Alışmak

Sezen Aksu'nun en etkili ve lirik eserlerinden biridir *Yalnızlık Senfonisi*: “Alışır her insan, alışır zamanla kırılıp incinmeye / Çünkü olağan yıkılıp yıkılıp yeniden ayağa kalkmak.”

Buyrun size bir ayrı otu daha: *Alışmak*!

Eski Türkçede “alış veriş yapmak” iken, biz Oğuzlarda “kabullenmek, benimsemek”, hatta “duygularımızı köreltmek” anlamı kazanmış. Başka da hiçbir Türk lehçesinde “doruklara sevdalanıp” böylesi bir anlama tırmanmamış!

Alışmak için dilbilgisi kitaplarında “işteşlik eki alır, ama işteşlik bildirmez” yazar; ama bence tıpkı “görüşmek”, “ağlaşmak”, “buluşmak”, “kavuşmak”, “bakışmak” kadar birlikte ve karşılıklı yapılan bir hareket. Zira karşındakinden alırsın, karşındaki de senden alır!

İşte alışveriş, ama bambaşka bir boyutta! Örneğin: Üstüne titrediğin bir fikrini verirsın, gaddarlık ve hoyratlık alırsın! Gözünden sakındığın, kıyamadığın bir duygunu verirsın, karşılığında göçük altında kalan hayallerini alırsın!

Böyle bir alış verişin sonucunda işteş veya ortak kalmak mümkün mü? Sonunda ancak edilgenleşirsın! Ve Oğuz edilgenliği gramer kitaplarımızın mekanik bir cümlesi olarak kulaklarımızda çınlar dururken, Türk dünyasında birliktelik olarak cıvıldaşır...

Kaynaklar

Banguoğlu, Tahsin (2000). *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.

Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.

Ergin, Muharrem (1989). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak.

Aramak

Benim sevgili ayırık otlarımdan biri daha: *Aramak*. Tüm Türk dünyası *aramak* için “izinden gitmek” anlamı taşıyan *izlemek* ve *izdemek* eylemlerini kullanırken, Oğuz Türkleri *aramak* fiilinde karar kılmış. Bizde *izlemek* “takip etmek”, *izdemek* ise *istemek* biçimiyle “talep etmek” anlamına bürünmüş. XI. yüzyıla ait bir şiirde geçen *kaçmış kutug istedim* dizesi “(Elden) kaçmış mutluluğu aradım.” anlamındadır. O yıllarda *istek* “takip etme; araştırma” için kullanılırdı.

Aramak fiilinin Türkçede geçtiği en eski metin ise Atabetü'l-Hakayık'tır. Üstelik Hz. Muhammed'in “İlim Çin'de ise de gidip alın.” hadisinin Türkçe çevirisi *bilig Çin'de erse siz arkan tedi* (104) dizesinde geçer. Bugünkü Türkçeye “Bilim Çin'de ise siz arayın” şeklinde aktarabiliriz. Gördüğünüz üzere, Eski Türkçesi *arkamak*. Fiil bu şekliyle bugün kullanılıyor olsaydı *arayın* yerine *arkayın*, *aramazsan arama* yerine *arkamazsan arkama* diyecektik. Böyle, fakat kökünün *arka* ile ilgisi yok. Hiçbir sözlük yazmaz, ama bence Oğuz'un “bilici”leri bu fiili, “içinden su akıtmak için toprağı kazarak yapılan açık oluk” anlamı taşıyan *ark* sözcüğünden türettiler.

Peki *ark* Türkler için neydi? Rus Türkolog Barthold, sulama kanalı olarak kullanılan *arkın*, Orta Asya topraklarında büyük bir yer tuttuğunu; Alman Türkolog Doerfer, atlı göçebe Türklerin yapay sulama terimlerine gereksinim duymadıklarını; Macar Türkolog Ligeti, göçebelerin savunma sistemlerinde arklardan yararlandıklarını yazmışlardır. Bu bilgileri telif eden Hasan Eren, Macarların da atlı göçebelerin saldırılarına karşı yurt sınırlarında arklar açtıklarını belirtir.

Yukarıda “aramak” anlamlı en eski fiilin *izlemek* olduğunu söylemiştim. Kökü *iz*! Peki *iz* nedir? Mirza Mehdi Han, Nadir Şah döneminde yazdığı *Senglâh* adındaki sözlüğünde *nişân-ı kadem* “ayak izi” olarak açıklıyor. Bu ayak, insana da hayvana da ait olabilir. Ayakların değdiği yerler ise yoldur. Yani, *izlemek* gerçekte “ayak izlerini takip etmek”tir. Tıpkı İngilizcedeki *track* gibi: XV. yüzyılda “atların ayak izi” anlamında kullanılan *track*, günümüzde “izlemek”, “aramak” “demiryolu rayı” gibi anlamlara geliyor.

Ark da bir yoldur. Su yoludur. İşte tam bu noktada, *kandan kanamak*, *tünden tünemek*, *yaştan yaşamak* gibi türevlerde gördüğümüz ek, *arktan* da *arkamak* fiilini türetmiş olmalı. Anlamı başlangıçta “su için yol bulmaya çalışmak” veya “su kanalı açmak için toprağı kurcalamak” iken, metaforlaşarak “bulmaya çalışmak” için kullanılır olmuş.

İyi ki de olmuş... Yoksa “Bir menekşe kokusunda seni aramak var ya” ezgisiyle gözlerimizde su dolu arklar açılabilir miydi?! Üstelik menekşelerin kokusu bile yokken...

Kaynaklar

- Arat, Reşit Rahmeti (1951). *Atebetü'l-Hakayık*, İstanbul: TDK Yayınları.
- Divanu Lugâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, (Ahmet Bican Ercilasun-Ziyad Akkoyunlu), Ankara 2014: TDK Yayınları.
- Doerfer, Gerhard (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Eren, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. Ankara.

Güvenmek

Tanpınar, eski Konya Lisesinde öğretmenlik yaparken lisenin üst katındaki küçük bir odada yatarmış. Binanın yanbaşındaki hapishanenin kadınlar koğuşunda, yüzünü görmediği, ama sesi ni iyi tanıdığı türkü okuyan bir kadın varmış. Akşam saatlerinde çalışırken, ondan en çok duymak istediği türkü “Gesi bağlarında üç top gülüm var” imiş... Böyle yazıyor *Beş Şehir*’de ve ekliyor: “Bu acayip türkü, hiç fark edilmeden yutulan bir avuç zehire benzer.”

“Bir çift selamına güveniyorum.” cümlesinin geçtiği bir türküdür *Gesi Bağları*... Çapraz ateşe tutar, ama öldürmez. Can çekişir durursunuz. İnsanın güvenme ihtiyacını yüzüne tokat gibi çarpar çünkü. *Güvenmekle* ilgili Türkçedeki bütün deyim ve atasözlerinin olumsuzluğuna rağmen: *Güvendiği dağlara kar yağmak; güvendiği dal elinde kalmak; güvenme dostuna, saman doldurur postuna; güvenme varlığa, düşersin darlığa*...

Zaten *güvenmek* Eski Türkçede “itimat etmek” değil, “boş yere böbürlenmek” anlamındaydı. Sonraları “haklı bir gurur duymak”, “memnun olmak, sevinmek” gibi anlam katmanları oluştu. Bu eski anlam XIV. yüzyılda Anadolu topraklarında yazılmış bir eserde şöyle karşımıza çıkar: *Kimesne ölümüne güvenme sen / Ki devran seni hem komaya esen* “Kimsenin ölümüne sevinme sen / Ki devran seni de bırakmaz esen (sağ)”.

“Gurur duymak” anlamını Dede Korkut öykülerinde, baba Dirse Han’ın oğlu Boğaç Han’la iftihar etme arzusunu ifade ettiği bir cümlede görürüz: *oğlumun at seğirdişin, kılıç çalışın, ok atışın göreyüm, sevineyüm, kıvanayum, güveneyüm*. Dede Korkut öykülerinin yazıya geçirildiği tarihten ve mekândan çok uzaklarda -XI. yüzyılda Doğu Türkistan’da- Uygurcaya

tercüme edilmiş Budizme ait bir eserde, göz kamaştırıcı güzelliğe sahip bir genç kız betimlemesinde de bu eski anlam karışımıza çıkar: *yaglıg yumşak közin artukrak küvenip örü kodı körüp yoruyur* “Parlak yumuşak gözleriyle çok övünüp yukarı aşağı bakıp yürüyor.”

Sözcüğün “itimat etmek” anlamı kazandığı kesin zamanı belirlemek güç; ama Ortaçağ Türkçesi metinlerinde, olumsuzluk eki aldığı zaman ve *inanmak* “inanmak”, *sığınmak*, *tayanmak* “dayanmak” fiilleriyle aynı yahut birbirini izleyen cümlelerde geçtiğinde, bugünkü anlamı görürüz: *tayanma tiriglikke tüş teg keçer / küvenme kıvı kutka kuş teg uçar* “Dayanma yaşama düş gibi geçer / Güvenme boş talihe kuş gibi uçar”; *küvenme bu kutka kelir hem barır / inanma bu devlet birür hem alır* “Güvenme bu saadete geldiği gibi gider / İnanma bu devlete verdiği gibi alır.” vd.

Anlaşılan o ki, “haklı bir gurur duymak”tan “kendinden emin olmak”a giden anlam silsilesi, sadece kendinden değil “bir başkasından da emin olmak; birinden veya bir şeyden güç almak” ve nihayet “itimat etmek” ile sonuçlanmış; ancak *güvenmek* bugün bu anlamla Oğuz grubu dışındaki Türk lehçeleri dışında, hatta Oğuz grubuna giren Türkmence de bile kullanılmaz. Türk lehçelerinde “güvenmek” için kullanılan fiiller, ya *inanmak* (> *inanmak*) ya da *ışanmak* “inanmak” sözcüklerinin çeşitli varyantlarıdır.

Kaynaklar

Tanpınar, Ahmet Hamdi (2004). *Beş Şehir*, İstanbul: YKY.

Elmalı, Murat (2016). *Dasakarmapathavadanamala*, Ankara: TDK Yayınları.

Sevortyan, Ervand Vladimiroviç red. (1980). *Etimologiçeskiy slovar tyurkskih yazıkov. Obşçetyurkskie i mejtyurkskie osnovı na bukvi “V”, “G” i “D”*, Moskva: “Nauka”.

Sömürmek

XIII. yüzyıl sonlarında yazılmış İbni Mühenna Lugati’nde öyle bir sözcük var ki, “Sülük için bundan daha iyisi olabilir mi?” diye düşünmeden edemezsiniz! Gerçi XIII. yüzyıl öncesinde “sülük” anlamlı *kançı kurt* da fena değildir, ama İbni Mühenna Lugati’ndeki *sömürücü*, bu solucan türüne pek münasip düşmüş. Sözlüğün Iraklı yazarı, *sömürmeke* “emmek”, *sömürücüye* de “sülük” anlamını yazmış! XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, *sömürmek* eylemi için “tek yudumda içip bitirmek” karşılığını verip *ol sütüg sömürdi* “O, sütü sömürdü” ve *bu er ol suvug sömürgen* Bu adam, suyu bir yudumda içendir” örneklerini; doğuştan kör olan Erzurumlu kadı Darir, XIV. yüzyılda *ağzın suya urmuş idi, diledi kim sömüre, su deyü sömürdüğü balçık oldu*. “Ağzını suya değdirmişti, diledi ki içsin, su diye bir yudumda içtiği balçık oldu.” örneğini kaydeder....

Sömürmek ve *içmek* eylemlerinin hemen hemen aynı anlamı içerdiğinin kanıtını, XV. yüzyılda Ali Şir Nevai’nin Çağatay lehçesiyle yazdığı Leyla vü Mecnun mesnevisinde de buluruz: *lā-cür ‘a burun özi sömürgey / ol nev’ maña dağı içürgey* “Önce kendisi damla bırakmadan sömürecek / Aynı şekilde bana da içirecek”.

Divan şiirinin kurucularından Kütahyalı Şeyhi tarafından XV. yüzyılda yazılan Türk edebiyatının ilk satirik fabllarından *Harname*’de (Eşek Öyküsü) *sömürmek* fiilinin, “içmek”ten başka “silip süpürürcesine yemek” anlamında da kullanılmaya başladığını görürüz. Yük çekmekten, oduna ve suya gitmekten bıkmış, sırtında bırakın tüyü, et ve derisinden eser kalmamış, kulağında kargalar gözünde sinekler dernek kurmuş, zayıflıktan sırtına sinek konsa yorulan hasta bir eşeğin otlakta gördüğü semiz öküzlere ve onların otlamalarına imrendiği dizede geçer: *Sömürüp eyle*

yerler otlağı / Ki çekicek kılın tamar yağı “Sömürüp öyle yerler otlağı / Ki kıllarını çekince yağları damlar.”

Mizah yüklü bu eşek öyküsü, Osmanlı aydınlarınca çok okunmuş olsa gerek. Zira XIX. yüzyılda telif ettiği sözlüğünde Ahmet Vefik Paşa, *sömürmek* fiilini şöyle tanımlar: “Öküz gibi burnuyla iterek yalayıp silip bitirmek, teknil yemek, bütün içmek”.

1935 Dil Devrimi’nde *müstemleke* karşılığında *sömürge* kelimesinin türetilmesine dek (hatta kapitalizmin doğuşundan sonraki yüzyıllarda bile) “başkalarının emeğine el koymak” anlamı hiç olmamış. Biz Türkler, hiç kimsenin altınını, elmasını, petrolünü, baharatını sömürmemişiz. Peki su ve sütten başka ne sömürmüşüz acaba?.. Aile (karı-koca, çocuklar), okul (öğretmen-öğrenci) vd. ilişkilerin (arkadaşlık, aşk) tümünde birbirimizin duygularını sömürmüşüz elbette!

Din simsarları ortaya çıktıktan sonra ise herşeyi sömürmek mübah sayılmış! Uğur Mumcu, “Siyaset ticarete, ticaret siyasete, din de her ikisine araç edildi mi, artık bu sömürü düzeninin sonu gelmez.” diye boşuna yazmamış!

Kaynaklar

- Çelik, Ülkü (1996). *‘Alî Şîr Nevâyî. Leylî vü Mecnûn*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I-II, Wiesbaden, Harrassowitz.
- Mumcu, Uğur (1993). *Tarikat, Siyaset, Ticaret*, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Taymas, Abdullah Battal (1988). *İbni-Mühenna Lugati*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I-VIII* (1995-1996). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Timurtaş, Faruk Kadri (1971). *Şeyhî’nin Harnâme’si*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Toparlı, Recep (2000). *Ahmet Vefik Paşa. Lehçe-i Osmani*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bitmek

Bitmek fiili (Eski biçimi *bütmek*), Türkçede hem “tükenmek” hem de “ortaya çıkmak” anlamı taşır. Bu anlam karşılığı “her sonun yeni bir başlangıç getirdiği, her başlangıcinsa bir sona erişle ilişkili olduğu” döngüsüyle örtüşür.... “Taşları toprak eylemeli, toprakta çiçekler yetişmeli” demenin Yunuscası ne güzeldir: *Taş gönülde ne biter / Dilinde ağı tüter / Nice yumuşak söylese / Sözü savaşa benzer.*

Kaynaklar

Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.

Düşünmek

Düşünmek, kişinin kendisine dönük her türlü oluş ve kılışı bildiren -n- ekiyle türemiş. *Sakınmak*, *kıskanmak*, *gücenmek*, *alınmak* eylemleri gibi kök anlamıyla bağı kopmuş. Nesne alabilen nadir dönüşlü eylemler safına geçmiş. Yani “Ben seni alındım” veya “seni gücendim” diyemediğimiz halde “Ben seni düşündüm.” diyebiliyoruz. Tıpkı “Ben seni sakındım.” diyebildiğimiz gibi. “Tasadüf’e bakın ki, Eski Türkçede *sakınmak* eylemini “düşünmek” için kullanırdık.

Düşünmek ilk kez Harezmi döneminde, bir bacağı takma olduğu için yaşamı boyunca uzun elbise giyen Zemahşerî tarafından yazılmış *Mukaddimetü'l-Edeb* adlı XIII. yüzyıla ait bir sözlükte Arapça *âdet kılmak*ın Türkçe karşılığı olarak karşımıza çıkar. Sonraki yüzyıllarda “anlamak” için kullanılmış. Türkçe konuşan bugünkü alanda sadece Oğuzlarda “fehmetmek ve idrak etmek” anlamı kazanmış. Geri kalanı halen “anlamak” karşılığında kullanır.

Alışmak, fark etmeden bir düşüncenin, olayın, mekânın veya kişinin parçası haline gelmek, yani içine düşülmüş bir duruma uyum sağlamak olduğuna göre, *düşünmek* eyleminin Harezmi Türkçesindeki anlamına şaşmamak gerek. Alışılan herşey, belki de zaruri bir sonuç olarak yavaş yavaş anlaşılır olduğundan, Orta Asya Türkleri *düşünmek*i “anlamak” için kullanmış. Örneğin bir Kazak, size “tüsündiñ be?” diye bir soru sorduğunda bu “düşündün mü?” değil “anladın mı?” demektir.

Türkolog Zühal Ölmez tarafından yayımlanan Hive Hanı Ebulgazi Bahadır’ın 1659 yılında yazdığı Türkmen tarihi *Şecere-i Terâkime*’de bu fiili, “anlamak” anlamı ile ilginç bir cümlede kullanır: *Ey tırlağuçı karılar ve ey anlağuçı yigitler köñliñizni*

bu söz tarafıga bik tutuñ ve kulakınıznı kuyı salıñ takı bu sözke tüşünüñ “Ey dinleyen kadınlar ve ey anlayan yigitler! Zihninizle bu söze doğru sıkıca tutunun ve kulağınızı iyice verin. Sonra bu sözü anlayın!”

Orta Asya Türklerinin tümü *düşünmek* eylemine “fehmetmek” için başvururken Oğuz Türklerinin “fikretmek” karşılığı vermesi, *düşüncenin* bir tür beyin salgısı sanılmasından, salgının kafaya / beyne inme süreciyle ilişkili görülmesinden mi kaynaklandı, bilmiyoruz. Belki de fehmetme boyutuna geçmeden önce fikretme basamağından geçmesi gerektiğinin idrakiyle bu anlam yüklendi ve şairlerimiz onu, tekil ikinci kişi zamiriyle çok güzelleştirdi:

Zira Nazım’ın “güzel ve ümitli şey” diyerek isim cümleleriyle başlattığı ve belli anların içinde kördüğüm ettiği *seni düşünmek*, Türk şiirinin uç beyi İlhan Berk’te, zamanda süreklilik gösteren zarf-fiil ve şimdiki zaman eklerine bağlanmış fiil cümleleriyle çözülüp gerçek bir umut verdi hepimize: *Seni düşündükçe / Gül dikiyorum elimin değdiği yere / Atlara su veriyorum / Daha bir seviyorum dağları*.

Kaynaklar

Berk, İlhan (2016). *Bir Yeryüzü Tanıdı. Seçme Şiirler*, İstanbul: YKY.

Ölmez, Zuhâl Kargı (1996). *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soy Kütüğü)*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 3, Ankara: Simurg Yayınları.

Yüce, Nuri (1993). *Ebu’l-Kâsım Cârullâh Mahmud bin ‘Omar bin Muhmmmed bin Ahmed ez-Zamahşari, el-Hvârizmi Mukaddimetü’l-Edeb. Hvârizm Türkçesi ile Tercümelî Şuşter Nüşhası. Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aldanmak, Aldatmak

Adı Albert von Le Coq. Bira ve şarap fabrikaları sahibi çok varlıklı bir tıp doktoruydu. 40 yaşında arkeolojiye merak salıp Çin'in Turfan bölgesindeki ekspedisyonları (1904-1914) yönetti. 1909'da Berlin'de *Köktürkischen aus Turfan* adlı bir makale yayımladı. Makale, Türkçe *aldanmak* fiilinin kökü olan *al* sözcüğünün geçtiği en eski Türkçe belgeyi içeriyor. Bu belge, Türklerin en eski yazısı Runik alfabeye yazılmış. Ama diğer Runik belgeler gibi taşa kazılı değil, fırçayla kâğıda yazılı. Diğer Runik yazıtlar gibi Moğolistan ve Sibirya'da değil, Çin'in kuzeybatısındaki İdi-kut şehrinin 15 km doğusundaki Toyok vadisinde bulundu. Albert von Le Coq, o yazmayı bulan kişi. Belge, bugün Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisi'nde. Kişiler arasındaki bir anlaşmazlığın çözümü için *Yultuz* (=Yıldız) adında bir kişinin arabulucu olarak önerildiği metinde *aldatmak* fiilinin kök biçimi *al* şöyle geçer: *ye-me bu savıg inçek öznemişler yeg alıg buluşgalı unamaduklar* “Ve bu konuyu tartışmışlar. Daha iyi bir yöntem bulmada anlaşamamışlar.” Burada *al* “hile, dolap” anlamında değil. O zamanlar bu sözcük, “yöntem, metot, yol, çare” demekti; nötrdü; hem dürüst hem de dürüst olmayan yol ve yöntemler için kullanılırdı.

X. yüzyılda Uygur alfabesiyle yazılmış bir başka Türkçe yazmada aynı sözcük farklı bir bağlamda geçer. 1908'de Fransız sinolog Paul Pelliot tarafından Çin'in batısındaki Kansu eyaleti Dun-huang mağaraları oyuklarından çıkarılıp Paris'teki Bibliothèque Nationale'e getirilen bu yazma, ünlü bir Budist öykünün (Prens Kalyanamkara ve Papamkara) Türkçe tercümesidir. Öyküde, İyi Düşünceli Prens (*Edgü Ögli Tigin*) bahçeye dadanıp da yemişleri talan eden kargalar karşısında çaresiz kalan krallık bahçevanına kargaları kaçırarak bir yöntemi olduğunu şöyle

ifade eder: *anta al çeviş ayu berge men... yemişin kuş kuzgun artatmagay* “(Beni bahçeye götürün) Orada (bir) çare söyleyeceğim. Yemişlerinizi kuş kuzgun talan etmeyecek.”

Al sözcüğü, Eski Türklerin Budizm, Manihaizm gibi dinleri seçtiğı dönemlerde anlam kötüleşmesine uğrayıp “hile, dalavere” karşılığında yaygınlaştı. Bunun bir örneğini Budist Uygur metinlerinden birinde, Uygurca bir *jatakada* görürüz: *yeklerniñ alın altagin tevin kürin belgürtmiş yır oyun üni ol* “Şeytanların hileyle dolapla, yalanla dolanla ortaya çıkardıkları şarkı ve dans sesidir.”

Sonraları bu olumsuz anlamla yüzyıllarca kullanıldı. Türkçenin ilk sözlüğü *Divanu Lugâti’l-Türk*’te kayıtlı eski bir Türk atasözünde *avcı neçe al bilse adığ ança yol bilir* “Avcı ne denli hile bilirse, ayı da o denli yol bilir” cümlesinde görebileceğimiz gibi, Manchester’daki Rylands Kitaplığı’nda bulunan Kur’an-ı Kerim’in ilk Türkçe tercümesinde de karşımıza çıkabilir: *al kılurlar, al yanutı bérür Tanrı* “Hile yaparlar, hileye karşılık verir Tanrı”.

Al sözcüğünden önce *aldamak* fiili, ardından da *aldanmak* ve *aldatmak* türedi. Son yüzyılda Oğuz Türkleri *aldamak* biçimini unutup gitti. Oysa bu biçimden türetilen *aldagan* “sürekli aldatan”, *aldaguç* “aldatıcı”, *aldayıcı* “aldatıcı”, *aldayış* “aldatma” gibi sözcükler de vardı.

Aldanmak ve *aldatmak* eylemlerine düçar olmak istediğim tek yer edebiyat dünyası. P. Safa, *Cingöz Recai* serisinin 8. kitabı *Sultan Aziz’in Mücevherleri*’nde “Aldanmak, aptallık değıldir. Aldanmayacağını sanmak aptallıktır.” derken hemen hemen aynı yıllarda basılan *Gramofon ve Yazı Makinesi* (Varlık, 1946) adlı öyküsünde Sait Faik, “İnsanoğlunu aldatmak bir zeka sayılmaz ki. Bence zeki adam çabuk kanan adamdır...” yazar.

Kaynaklar

Abasıyanık, Sait Faik (2012). *Mahalle Kahvesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Ata, Aysu (2004). *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi. Karahanlı Türkçesi (Rylands Nüshası). Giriş-Metin-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Divanu Lugâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, (Ahmet Bican Ercilasun-Ziyad Akkoyunlu), Ankara 2014: TDK Yayınları.
- Hamilton, James Russel (1998). *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası* (Çeviren: Ece Korkut-İsmet Birkan), Ankara: Simurg Yayınları.
- Le Coq, Albert August von (1909). "Köktürkisches aus Turfan (Manuskriptfragmente in köktürkischen 'Runen' aus Toyoq und Idiqt-Schähri [Oase von Turfan])", Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, Berlin, 1047-1061.
- Safa, Peyami (2006). *Cingöz Recai Sultan Aziz'in Mücevherleri*, Genç Damla Yayınevi.

Üzölmek

Tonyukuk yazıtında geçer: *yinçge erklig üzgeli uçuz* “İnce olanı kırmak kolay”. Gördüğünüz gibi *üzmek* “kırmak”, *ucuz* da “kolay” demekti bin yıl önce. Bu yüzden *ümit üzmek* “ümit kesmek”, *baş üzmek* “baş kesmek”, *ağaç üzmek* “ağaç kesmek” veya “odun kırmak” anlamındadır. Çiçek *üzenler* (yolanlar) vardır, bir de çiçek dalında güzel diyenler ve ince olan bir şeyin üzülməsi o kadar kolaydır ki, tüm yufka yürekler üzülmeye adaydır! Zaten *yufka* da o eski güzel günlerde “ince” anlamındadır.

Üzölünce “çıt” diye bir ses çıkardı eskiden, artık çıkmıyor. Sessizce oluyor, çünkü kütükler üzülmöz. Üzülenler sadece ince-cik dallardır ve *üzölmek* fiili tüm senfonik müziklerden etkilidir.

Kaynaklar

Rybatzki, Volker (1997). *Die Toñuquq-Inschriřt*, Szeged, Studia Uralo-Altaica 40.
Tekin, Talat (1994). *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara: Simurg Yayınları.

İçerlemek

Bir zamanlar Türkçede +gArU biçiminde bir yön eki vardı. Eklendiği isim aracılığıyla bağlandığı eylemin cereyan ettiği yönü gösterirdi. Örneğin, *gitmek* eyleminin ev yönünde olduğunu bildiren *eve doğru gitti* cümlesi, Eski Türkçede *ebgerü kitti* olarak kurulurdu.

İçgeri, *taşgaru*, *yukgaru*, *ilgerü* gibi Eski Türkçe kelimeler de aynı ekle türetildi. Oğuz Türkleri, büyük göçün sonunda Anadolu'ya yerleşip eser üretmeye başladığında bu tür eklerin başındaki /g/lerin hemen hepsinin icabına bakıp bunları *içeri*, *dışarı*, *yukarı*, *ileri* biçiminde dondurdu. Eki de unutup gittiler.

Yön bildiren bu dört sözcükten iki tanesi +la- ekiyle genişleyip fiilleşti. Birinden *ilerle*- “ileri doğru gitmek”, diğerinden de *içerle*- “içeri doğru gitmek” fiili doğdu. *İlerlemek* sakin, soğukkanlı ve rasyonel bir anlam rotasında yürürken; *içerlemek* kaygılı, buruk ve boynu bükük bir anlam dehlizine daldı. İkisi de geçişsiz, yani hareket yönü içe doğru ve etkileyeceği nesne kişinin kendisi olduğu halde *içerlemek*, diğerinden daha belirgin, daha çarpıcı ve diğerinden farklı olarak kasvetli bir iç yolculuğa çıktı. Nihai amaç, dışa vuramadığımız öfke ve kırılganlıkları gizlemek, örtbas etmektir. Gerileyenin ilerlemesi mümkünken, içerenin dışarlaması hiç bir zaman mümkün olmadı. Olmamacak da...

Kaynaklar

Erdal, Marcel (2004). *A Grammar Of Old Turkic*, Leiden: Brill Academic Publishers.

Ergin, Muharrem (1989). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım.

Gücenmek

Gücenmek, “birinin beklenilmeyen bir davranışı veya sözü karşısında kırılganlık duymak” demek. *Güç* sözcüğünden geliyor. Eski Türkçe biçimi *küç* olan sözcük, önce isimden fiil yapan -A- ekini alarak *küçemek*, ardından da fiilden fiil yapan -n- ekiyle genişleyerek *küçenmek* olmuş. *Küçemek* “zorlamak, zorla almak”, *küçenmek* de “gücü azalmak” ve “(malı) gasp etmek” anlamlarında. Eski metinlerde *at küçendi* “atın gücü azaldı”, *bilekim küçendi* “bilek gücüm azaldı”, *anıñ tavarın küçedi* “Onun malını gasp etti” gibi örnekler görebiliriz.

Güç eskiden beri sadece “kuvvet” değil “zorbalık, baskı” anlamı da taşır: *Özüñ otka atma bu dünya üçün / kişi neñin alma küçeme küçün* (Kendini ateşe atma bu dünya için / Başkasının malını alma, zorbalık yapma”. Kutadgu Bilig’de bu anlamla yazılmış düzinelerce beyitten biridir. Anadolu topraklarında yazılmış XIV. yüzyıla ait bir metinde *güç etmek* “zulmetmek” için kullanılmış: *Başın kes güç idenlerün Hak bilür / Ki zulm idene zulm igen adl olur* “Başını kes zulmedenlerin Allah bilir / Ki zulm edene zulüm (etmek) gayet adil olur.”

Aslında *gücenmek*, “birinin zorbalığına uğramak” anlamını hiç kaybetmemiş. Oğuz Türkleri onu maddi boyuttan soyutlayarak manevi ve ruhani bir boyuta taşımışlar o kadar!

Oğuz Atay, bilinç akışı tekniğini kullandığı Tutunamayanlar’ın ünlü bölümünde nefis bir cümleyle taçlandırmış:.. *ve o insan yanımdan bir dakika bile ayrılınca ben öyle yerlere varmıştım ki hayalimde bu ayrılmayı bir ihanet saydım gücendim.*

Kaynaklar

- Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Yusuf Has Hâcib. Kutadgu Bilig. I. Metin*, Ankara: TTK Yayınları
- Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig. III. İndeks* (İndeksi Neşre Hazırlayanlar: K. Eraslan-O. F. Sertkaya-N. Yüce), İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Divanu Lugâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, (Ahmet Bican Ercilasun-Ziyad Akkoyunlu), Ankara 2014: TDK Yayınları.
- Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I-VIII* (1995-1996). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aldırmamak

Aldırma! Tam bir teselli sözcüğü. Günlük yaşamda uzunca süredir kullanmaz olduk. Bunun yerine genç kuşak “Takma!”, orta kuşak “Boş ver!”, yaşı ilerlemiş olanlar “Üstünde durma, sıkma canını!” diyor.

Sabahattin Ali’nin 5 no.lu Hapishane Şarkısı’nın nakaratından (*Aldırma gönül aldırma!*) anlaşılabacağı gibi *aldırmak*, bu anlamıyla sadece olumsuzluk eki aldığı anda kullanılır. Modern sözlüklerin hepsinde *aldırmak* fiili altında son anlam “önem / değer vermek” olarak verilmiş. Oysa biz bu fiili olumlu biçimiyle hiç kullanmayız. Yani *bakkaldan ekmek aldırırım* der gibi, *söylediği ağır sözlere aldırırım* demeyiz.

Zaten bu fiili olumlu kullanırsanız somut ve geçişli; olumsuz kullanırsanız soyut ve geçişsiz. Yani *nefes aldırma* ya da *çocuk aldırma* gibi kullanımlarda eylemin gerçekleşmesi özne dışında başka bir varlığı da etkiler. Oysa olumsuz kullanımında eylem sadece özneyi etkiler: *Ne yaparsa yapsın, aldırma!*

Modern sözlükçülerin fark edemediği bu gerçeği, Osmanlı diplomat ve devlet adamı Ahmet Vefik Paşa görmüş ve Lehçe-i Osmani’de hem *aldırmak* hem de *aldırmamak* fiillerini madde başı yapmış.

Kaynaklar

Sabahattin Ali (2016). *Bütün Şiirleri*, İstanbul: YKY.

Toparlı, Recep (2000). *Ahmet Vefik Paşa. Lehçe-i Osmani*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tepmek

Bir zamanlar trafikte çok ilkel bir dövüşe tanıklık etmiştim. Saçları sarıya boyanmış bir kadınla başı örtülü bir başka kadın lüks jiplerinden inip birbirlerine saldırmaya başladılar. Küfürler ve tekmeler eşliğinde, arka koltuklarda titreşen kreş çağındaki çocuklarına aldırış etmeksizin ufak bir meydan muharebesi yaptılar. Birbirlerini pençeleyip çifte atarlarken benim de aklıma *tepmek* fiili geldi:

Tepmek deyince aklımıza gelen ilk şey, doğal olarak eşek ya da katır gibi bir hayvanın arka ayağıyla vurması. Bugün kullandığımız *tekme* bu fiilden geliyor. Yani eskiden ayakla vurma hareketinin adı *tepme* idi. Sonraları /p/ sesi /k/ye dönüşüp *tepme*, *tekme* olmuş. Kaşgarlı Mahmud, Orta Asya'da çocukların, üstüne keçi kılı vb. sarılmış iğ başı bir şeye ayaklarıyla vurarak oynadıkları *tepük* adlı bir oyundan bahseder. Bu oyun, Türkoloji dünyasında futbol olarak yorumlanır.

Anadolu'da yüzyıllar evvel çok tekme atan hayvana *depeğen* denirdi. Kıça vurulan tekme karşılığında *oturak depmesi*, tekme tokat yerine *depme tabanca*, mutluluğunu kendi eliyle bozmak için *devletini depmek* gibi sözcükler ve deyimler kullanılırdı.

Bir de *depelemek* eylemi var. “Çiğnemek, ezmek, öldürmek” demek. *İtmekten itelemek*, *kovmaktan kovalamak*, *silkmekten silkelemek* sözcüklerinde gördüğümüz fiilden fiil yapan -ALA- ekiyle türetilmiş. *Depelemek*, XIV. yüzyılda Türkçeye çevrilen Kelile ve Dimne'de²⁸ *yavuz kişileri diri komak*, *eyüleri depelemek gibidir*²⁹

28 Klasik Hint edebiyatına ait didaktik fabllardan oluşan *Pançatantra*, MS. VI. yüzyılda Pehleviceye, VIII. yüzyılda *Kelile ve Dimne* adıyla Arapçaya çevrildi. Aydınoglu Umur Bey'in isteğiyle de Kul Mesud tarafından XIV. yüzyılda Türkçeye tercüme edildi.

29 Burada *yavuz*, özgün (“kötü”) anlamıyla kullanılmıştır

“Kötü kişileri hayatta tutmak, iyileri öldürmek gibidir.” cümlesinde ve daha nice metinde geçer. 1437’de derlenmiş nazireler³⁰ mecmuası Mecmuatü’n-Nezair’de kayıtlı *Gine gamzeñ kimi depeledi kim / Kana kirpügün okı bulaşupdur* “Yine gamzelerinle kimi katletti ki / Kirpik oklarına kan bulaşmıştır” dizeleri ise, Divan şiirinin klasikleşmiş zalim maşuk tiplemesine ayna tutar.

İster *tepme*, ister *tekme* olsun, bu eylem epeyce hayvanidir; ama hayvan dostlarımız bunu durduk yerde birine galebe çalmak için yapmaz. Bir cazgır ve bir çirkef yahut iki maganda ise, birbirlerine üstünlük taslamaya niyetlendiklerinde, içlerindeki vandallığı söndürecek hiçbir güç bulunamaz!

Neyse ki, *tekme* sözcüğünü bile pırıl pırıl bir gökyüzü gibi bize sunan şairlerimiz var: *Anne girmem bu oyuncak dükkânına / Orda toplar, tayyareler tanklar var / Seviyorum söğüt dalı atımı / Tekme atmaz, ısırmaz* (Cahit Irgat).

Kaynaklar

Canpolat, Mustafa (1987). *Mecmû'atü'n-nezâ'ir: Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Divanü Lugâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, (Ahmet Bican Ercilasun-Ziyad Akkoyunlu), Ankara 2014: TDK Yayınları.

Irgat, Cahit (1991). *Irgatın Türküsü. Bütün Şiirleri*, İstanbul: Adam.

Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I-VIII (1995-1996). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

30 Nazire, başka bir şiir örnek alınarak aynı ölçü ve aynı uyakla yazılan şiirlere verilen addır.

Dinmek

Eskiden huzurlu olabilmek için rahat soluk almak yeterli olduğundan *dinmek* (eski biçimi *tınmak*) “rahat nefes almak” anlamındaydı ve daha o zamanlar “huzurlu olmak, rahata ermek”, hatta “sakinleşmek, durulmak, durmak” mecazlaşmasını yaşadı. Kutadgu Bilig’de *inigli agar ol ağıglı iner / yaruglı tunar ol yorıglı tınar* “İnen çıkar, çıkan iner / Parlayan söner, yürüyen durur.” dizesinde ve daha nicesinde bu anlamlarla geçer.

Eski biçim *tınmak* bugün birçok modern Türk lehçesinde eski anlamlarla yaşamaya devam eder. Örneğin Kazan Tatarcasında, bu fiilden türeyen *tınıç* “sakin; sessiz, huzurlu; uslu”, hatta “barışçıl” anlamındadır. Türkiye Türkçesindeki *dinç*, bu *tınıç*ın ta kendisi olup ses gelişmeleriyle biçim değiştirmiş; eskiden Tatarcadaki gibi zengin olan anlam dünyası ise daralarak, yalnızca “sağlıklı, zinde”yi karşılar olmuş. Özgün mecaz anlam, *başı dinç* deyiminde kalmış.

Dil Devrimi yıllarında “teskin etmek” için *dindirmek*, “sakin” için *dingin*, “sükûnet” için de *dinginlik* sözcükleri, hep bu *tınmak* (> *dinmek*) fiilinden türetildi. Türkiye Türkleri, bu fiile “yağmur ve fırtına için kesilmek” anlamını da yüklemişler ki, dış dünyada yaşayanların kar ve fırtına dindiğinde, iç dünyalarında yaşayanların gözyaşları ve acıları dindiğinde huzura kavuşmaları bu nedenledir. Tatlı bir huzur almak üzere gittikleri Kalamış’tan dönenlerin daha yoldayken yeniden huzursuz olmaları da bu yüzden.

Zira artık hiç kimse rahat soluk alamıyor, kimsenin fırtınası dinmiyor. 41 yaşındayken üç yaşındaki çocuğunu arkasında bırakan Didem Madak’a kulak verelim: *Acı dindi diyorum bazen yağmur dindi der gibi...*

Kaynaklar

- Abdullin, İ. A. vd. (1977-1981). *Tatar Têlénêñ Añlatmalı Sûzlêgê*, Tom 3, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Yusuf Has Hâcib. Kutadgu Bilig. I. Metin*, Ankara: TTK Yayınları.
- Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig. III. İndeks* (İndeksi Neşre Hazırlayanlar: K. Eraslan-O. F. Sertkaya-N. Yüce), İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- Madak, Didem (2007). *Pulbiber Mahallesi*, Metis Yayıncılık.

Uzlaşmak ve Eğitmek

Eski Uygurcaya Tibetçeden çevrildiği düşünülen *Budacı İyi ve Kötü Prens Öyküsü*'ndeki (Prens Kalyanamkara ve Papamkara) iyi düşünen prens (*edgü ögli tigin*)'in bir özelliği vardır: Çok iyi kopuz çalar. Onun bu yeteneğini, öyküde geçen *tegin kopuzka ertinju uz erti* “Prens kopuzda olağanüstü usta idi” cümlesinden anlarız. Kardeşi kötü düşünen prens (*anıg ögli tigin*) tarafından ucu sivri bir kamışla gözleri kör edildikten sonra kendisine bakan sığırtmaca yük olmamak için kopuz çalıp şarkı söyleyerek geçimini sağlar.

Öykü, gerçekte prens olduğunu gizleyen bu kör sanatçıya, dinleyenlerin nasıl sevgi ve hayranlık beslediklerini de anlatır. İnsan düşünmeden edemiyor: Acaba iyi prens kopuzun tellisini mi, yoksa yaylısını mı çalmıştı? Çince versiyona bakılırsa telli idi. Ama ağız kopuzu olmadığı kesindir. Çünkü prens *elgim atızu ağzım yırlayı öz egideyin*, yani “Elim çalarken ağzımla türkü söyleyip kendimi geçindireyim.” der.

Prensin son cümlesindeki *egid-* fiili, günümüzde *eğitmek* olarak yaşar. Eski Türkçedeki anlamı “beslemek, geçindirmek” olan bu sözcüğü, Dil Devrimi sürecinde yeniden canlandırıp “terbiye etmek” karşılığında kullanmaya başladık. Prensin ilk cümlesindeki *uz* sözcüğü ise, o gün bugündür “usta, hünerli” ve Anadolu’da yaygınlaşan “uyumlu, münasip” anlamıyla dilimizde. XI. yüzyıl başlarında Budist Uygur bilgini Şingko Seli (Şeli) Tutung tarafından Çince Uygurcaya çevrilen Budist sūtra Altun Yarıktaki *sını süñüki uz, yüzi meñizi körkle özi yaşı uzun* “bedeni kemliği uyumlu, yüzü benzi güzel, yaşı uzun” ifadesinde “münasip” anlamını görürüz. Anadolu topraklarında XIV. yüzyılda yazılan *Garib-nâme*’de, müellif Aşık Paşa, sözcüğü aynı anlamla

şu dizelerde kullanır: *yedi kat gökde yidi yıldız kodı / her birin yirlü yirinde uz kodı* “Yedi kat gökte yedi yıldız yerleştirdi / Her birini yerli yerinde uygun yerleştirdi”.

Anadolu’da bugün artık kök biçimden çok *uzman* ve *uzlaşmak* türevlerini kullanıyoruz. Birincisi “usta” ikincisi “uyumlu” anlamından türetilmiş. *Uzlaşmak*: Bu güzel vatanın en çok ihtiyaç duyduğu, ama sözlükten çıkarılsa kimsenin fark etmeyeceği mağdur bir sözcük ve kavram....

Kaynaklar

- Hamilton, James Russel (1998). *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası* (Çeviren: Ece Korkut-İsmet Birkan), Ankara: Simurg Yayınları.
- Kaya, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk. Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ölmez, Mehmet (1991). *Altun Yaruk. III. Kitap* (= 5. Bölüm), Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları.
- Yavuz, Kemal (2000). *Âşık Paşa. Garib-name*, I/1, I/2, İstanbul (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10669,garib-namepdf.pdf>)

Sınamak

Sınav sözcüğü, *sınamak* fiilinden; *sınamak* da *sın* diye bir kökten gelir. *Sın*, Eski Türkçede “insan bedeni” demek. “Boy pos, endam”, “dış görünüş” gibi anlamları var. Eski Türkçede *bodlug sınılg kişi* “boy lu pos lu kişi” demek. Adlardan eylem yapan +A ekini alıp *sına-* biçimi türemiş. *Sınamak* eskiden beri “ölçmek; denemek, imtihana tutmak” anlamında kullanılır. Örneğin Eski Uy-gurca tıp belgelerinde geçen *sınamuş em* “denenmiş ilaç”; *Divanü Lûgat-it-Türk*’te geçen *sınamuş er* “deneyimli kişi” demek. Yunus Emre özünü izlemez ayrıuğı *sınar* / *ki doğru kim varırsa onu kınar* “Kendine bakmaz başkasını sınar / Ki doğru yolda kim giderse onu kınar” derken, empati kurmanın insanlığın en büyük erdemle-rinden olduğunu Türkçenin süt dişleriyle dizelere dökmüş.

XV. yüzyıl başlarında Eşref bin Muhammed, Anadolu’da telif ettiği bir tıp kitabında (Hazâ’inu’s-Sa’âdât), *dostluğu sınan-mamış adem ile şarap içmek akla delil değildir* yazarak dostluğu tecrübe edilmemiş biriyle içki masasına oturmanın akılsızlık ka-nıtı olduğunu beyan eder.

Kısaca söylersek, *sın* “boy” anlamı taşır; *sınamak* “boyunun ölçüsünü almak” anlamında türetilmiş. *Sınavın* Arapçası *imti-han*; onun kökü de “sıkıntı çekme” anlamlı *mihnet*.

Boyumuzun ölçüsünü binbir mihnetle alıyoruz bu hayattan!

Kaynaklar

Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Cen-tury Turkish*, Oxford.

Divanu Lügâti’i-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, (Ahmet Bican Ercila-sun-Ziyad Akkoyunlu), Ankara 2014: TDK Yayınları.

Boş ve Boşamak

Batı dünyasında politik bir doktrin olarak XVII. yüzyıl sonları ve XVIII. yüzyıl süresince modern şeklini alan *liberalizm* kavramı altında incelenen *özgürlük* düşüncesinin Osmanlı İmparatorluğu’nu etkisi altına alması, Tanzimat Dönemi’ne denk gelir. Bernard Lewis’in *Encyclopaedia of Islam*’a yazdığı “Hurriyya” maddesinde belirlediği üzere, XVIII. yüzyıl Osmanlı resmî ve siyasî dilinde “özgürlük” anlamında kullanılan ilk kelime Farsça *serbest*ten Arapça *+iyyet* ekiyle Osmanlıcada türetilen *serbestiyyet* olmuş. Nitekim Küçük Kaynarca Antlaşması’nın İtalyanca metnindeki *liberta* sözcüğü, Türkçe metinde *serbestiyyet* ile karşılanır.

Arapça *hurriyya* ise, XVIII., hatta XIX. yüzyıl ortalarında, bu dilde (Arapça) hala “kölelik” kavramının karşıtı olarak kullanılmaktadır. *Hürriyet* sözcüğü de, tıpkı *serbestiyyet* gibi Arapçada yok; Osmanlı Türkçesinde türetilmiş. Fransızca *liberté* karşılığında *hürriyet* sözünü kullanan ilk Türk aydını, sanıldığı gibi Namık Kemal değil, Eylül 1836’da büyükelçilik unvanı ile Viyana’ya gönderilen Sâdık Rıfat Paşa’dır. Sözcüğün kullanıldığı metin, Sâdık Rıfat Paşa’nın 1837’de yazdığı “Avrupa’nın Ahvâline Dair Risâle”dir: “Memâlik-i Mahrûse-i Devlet-i Aliyye’de hukûk-ı lâzime-i **hürriyyetin** kemâ-yenbagi icrasına merbut olduğundan avrupa devletlerinde dahi bu makule emniyyet ve hukuk-i **hürriyyet** be-gayet mu’tena ve nu’teber tutulup...”. Bu risaleyle, Fransız Devrimi’nin getirdiği bir kavramın karşılığı olarak *hürriyet* sözcüğü siyasi zeminde yaygınlık kazanma sürecine girer. Tanpınar, “Nasıl Sadık Paşa bize *hürriyet* kelimesini verdiyse, *hubb-ı vatan ve millet* gibi Şinasi nesrinin getirdiği sanılan bazı mefhumları da Mustafa Sami Efendi sunar.” diyerek Şinasi ve Namık Kemal tarafından Türkçeye kazandırıldığına inanılan bazı kavramların asıl mucitlerinin hakkını teslim eder.

Bu kavramın (*liberté / hürriyet*) Farsçası *âzâd*, Türkçede ilk kez Karahanlıca dönemi metinlerinde görülür. Kutadgu Bilig’de 4, Türkçe ilk Kur’an Tercümesi’nde ise 7 kez kayıtlıdır. Farsça *âzâd* ve Arapça *hür*’ün semantik dengi olarak Türkçede kullanılan en eski kelime ise *boş*tur.

Kutadgu Bilig’de dokuz kez geçen *boş* sözcüğü, kayıtlı olduğu dokuz dizede de “serbest, hür” anlamında olup bunlardan dördünde Farsça *âzâd* sözcüğüyle kullanılır: *boş âzâd kişi barça edgü kulu / sen edgü kulu aç könilik yolu* “Hür ve serbest kişiler, tamamen iyi kullardır / Sen iyilik yaparak doğruluk yolu aç!” vd.

Kutadgu Bilig’de *boş* sözcüğünün “hür” anlamıyla tek başına kayıtlı olduğu dört beyit vardır: *boşug kul kılayın tise belgölüg / akı bol üle neñ kötürdün ülüg* “Hür insanı kul edeyim istersen (nasıl yapacağın) bellidir / Cömert ol, mal dağıt karşılığını alırsın.” vd.

Kutadgu Bilig’deki bu dokuz kayıttan dördünde Farsça *âzâd* ile *hendiadyoin* (ikileme) oluşturması, beşinde de *kul* ile tezat kullanımı *boş* sözcüğünün “hür” anlamını belirginleştirir. Kaşgarlı Mahmud’un sözcük için verdiği örneklerde aynı anlamları görürüz: *ol kulu boş kıldı* “O, köleyi azat etti”. Hür kimseye de *boş* denir; *boş kişi* “özgür insan”; *boş at* “serbest bırakılmış at”; *boş yılkı* “serbest bırakılmış, terk edilmiş hayvan”.

Türk dilinin tarihi metinlerinde sözcüğün “hür” anlamlı kullanımı sürse de, “dolu olmayan” ve “sıkı, sert olmayan” (“boş; kof”) anlamı baskınlaşma sürecine girer. Sir G. Clauson, sözcüğün temel olarak “harici bir kontrole maruz kalmayan, bağımlı olmayan, hür” anlamları taşıdığını belirtir.

Dünya dillerinde “özgürlük” kavramını karşılayan sözcüklerin hemen hepsinin kökeninde, Türkçe *boş* ile örtüşen “bir sahipten / efendiden bağımsız (yaşayan)” anlamlı sözcükler vardır. Farsça *azâd*, Partlar ve Sasaniler dönemi İran toplumundaki dört imtiyazlı sınıftan biridir; dolayısıyla “köle olmayan”, “soylu” ve “özgür” anlamları taşır; Arapça *hür* de aslen ‘*abd* “kul, köle” sözcüğünün zıtanamlısı olup “soylu; hür doğmuş kişi; gerçek (değerli taş vb.), saf, katışıksız” gibi anlamlardan “özgür, liberal” anlamını

kazanmıştır. İngilizce *free* / Almanca *frei*, XIV. yüzyıl İngilizcesinde “(hayvanlar için) başıboş, serbest, yabani” anlamındaydı.

Yani dünya dillerindeki “özgürlük” anlamlı sözcükler temel olarak “sahipsiz hayvan” anlamından “kul veya köle olmayan” anlamına geçiş yaptıktan sonra, bugünkü modern kavramı karşılamaya başlamışlar.

Boş sözcüğünün türevleri de, kök biçimin anlamını belirgin kılan semantik silsileye sahiptir: *boşu-*, *boşut-* / *boşat-* “serbest bırakmak, salıvermek, evlilik akdini bitirmek”: *at boşudı* “at bağdan kurtuldu.”; *tügün boşudı* “düğüm gevşedi”; *han yalava-çıg boşudı* “han elçinin geri dönmesine izin verdi.”; *er uragutın boşudı* “Adam karısını boşadı.”; *boşun-* / *boşan-* “serbest kalmak; (ip, bağ, düğüm) çözülmek; evlilik akdini sonlandırmak”: *koy boşandı* “koyun serbest kaldı”; *tügün boşandı* “düğüm gevşedi.”; *uragut boşandı* “Kadın boşandı.” vd.

Kısacası Eski Türkler, *boşanmak* eylemini “özgürleşmek” kavramıyla eş tutmuşlar.

Kaynaklar

- Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*. İndeksi Neşre Hazırlayanlar: Kemal Eraslan-Osman Fikri Sertkaya-Nuri Yüce. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Arat, Reşit Rahmeti (1991). *Kutadgu Bilig I. Metin*. 3. Baskı. Ankara: TDK Yayınları.
- Ata, Aysu (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi, Giriş-Metin- Notlar Dizin*, TDK Yayınları: Ankara.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Dictionary of Untranslatables: A Philosophical Lexicon* (2014): Translation edited by Emily Apter, Jacques Lezra & Michael Wood, Princeton University Press.
- Divanü Lûgat-it-Türk I-IV. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, (Ahmet Bican Er-cilasun-Ziyad Akkoyunlu) Ankara 2014: TDK Yayınları.
- Lewis, Bernard-Rosenthal, Franz (1986). “Hurriyya”, *Encyclopaedia of Islam*. Vol. III, Leiden-Brill, 589-594.
- Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*. İstanbul 1935: TDAK.
- Seyitdanlioğlu, Mehmet (1996). “Sadık Rıfat Paşa ve Avrupa'nın Ahvaline Dair Risalesi”, *Liberal Düşünce*, sayı 3 (Yaz 1996).
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (2012). *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Dergah.

Evirmek

Macarcada *örül-* diye bir fiil var, “delirmek” demek. Macar dostların diline Türkçe *evrilmek* fiilinden geçmiş. Kök biçimi günümüzde *evirip çevirmek* deyiminde yaşıyor. Eskiden tabii ki çok bereketliydi; *yoldın evürmek* “yoldan çevirmek”; *yüz evürmek* “yüz çevirmek” gibi kullanımları, hatta “bir dilden başka bir dile eser tercüme etmek” anlamı vardı! Ne yazık ki güdük kaldı! Dil Devrimi yıllarında *evre*³¹ ve *evrim* sözcüklerini bu fiilden türetip ona yeniden can katmak istemişler, ama olmamış!

Evirmek “döndürmek”, *evrilmek* “geri dönmek, kendi ekseninde dönmek, dönüşmek” demek. Türkçede değil de alıntılandığı dilde “akıllı akıllı giderken delilik yoluna girmek üzere geri dönmek, delirmek” anlamını kazanması, Macarların bu eylemi bizden daha derin ve içten duygularla bağışlarına bastıklarını göstermiyor mu sizce de?

Kaynaklar

Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I-II, Wiesbaden, Harrassowitz.

Róna-Tas, András-Berta, Arpad (2011). *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. Wiesbaden: Harrassowitz.

31 Eski Türkçe metinlerde, “yeniden, tekrar” anlamı taşıyan zarf kullanımlarıyla *evre* sözcüğüne rastlarız: *evre yanmak* “geri dönmek” gibi. Dil Devrimi yıllarında “aşama, merhale” anlamı yüklenerek yeniden türetilmiş olmalı.

Dadanmak

Kaşgarlı Mahmud, *Divanu Lugâti't-Türk*'te *er aşig tatgandı* diye bir cümle kurmuş. “Adam yemeği leziz buldu ve ağzını şapırdattı” anlamında. Yüklemdaki *tatganmak* fiili, “tadını almak” demek olup *tat* köküne dayanır. Önce *tatmak* fiilinden *tatıg* türemiş³². Örneğin *aş tatıgı tuz* “Yemeğin tadı tuz”. Ardından *tatıg*, isimden fiil yapan -A ekini alarak *tatıga-* ve fiilden fiil yapan -n- ekiyle genişleyerek *tatıganmak* olmuş; vurgusuz orta hece ünlü-sü düşünce de *tatganmak* ortaya çıkmış.

Tatganmak, olağan ses değişimleriyle *dadanmak* oldu. Bir sürü de başka anlam kazandı. “Musallat olmak, müptela olmak” dahil!

Bana göre Moğolistan bozkırlarında, hayvanları izleyerek otlak, avlak veya sulak alan arayan eski Türkler, bu fiili öncelikli olarak hayvan dostlarımıza atfen kullandı. Bize bunun ipucunu Karacaoğlan gösterir: *Bulandı da deli gönül bulandı / Dolandı da dağı taşı dolandı / Bizim sürüye de bir kurt dadandı / Değiştim yurdumu kurtaramadım*.

Kaynaklar

Divanu Lugâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, (Ahmet Bican Ercilasun-Ziyad Akkoyunlu), Ankara 2014: TDK Yayınları.

Sakaoğlu, Saim, (2004). *Karacaoğlan*, Ankara: Akçağ Yayınları.

32 Eski Türkçede *bışmaktan bışıg* (günümüzdeki *pişi* sözcüğü), *sançmaktan sançıg* (günümüzdeki *sancı* sözcüğü) gibi örneklerde görebileceğimiz fiilden isim yapım eki -G ile türemiş bir sözcüktür. Eski Türkçedeki -G yapım eki, Oğuz Türkçesinde erimesiyle ve başka ses olaylarıyla *bışıg* günümüzde *pişi*, *sançıg* ise *sancı* olarak yaşamaktadır. Dolayısıyla *tatıg*, Oğuz Türkçesinin gelişme sürecinde *tatı* olmalıydı. Yani, Modern Türk lehçelerindeki *tat*, Eski Türkçedeki *tatıg* biçiminden gelişmemiş; Eski Türkçedeki sinonimi *tat* sözcüğünün lehçelere intikaliyle günümüze ulaşmıştır.

Dikmek ve Diken

Çiçek *dikmişiz*; heykel *dikmişiz*, çit *dikmişiz*, bayrak *dikmişiz*, dikiş *dikmişiz*. Yetmemiş, kadehleri *dikmişiz*. Gözümüzü *dikmişiz*. Batmak ve gömülmek hareketini, *dikme* kavramıyla ilişkili gördüğümüzden, ha babam *dikmişiz*. Öyle bir an gelmiş ki, Dalgacı Mahmut diye bir adam “kimi zaman yırtılan denizi *dikmişiz*.”

Bütün bu olup bitenlerin müsebbibi, eski biçimi *tikmek* olan *dikmek* eyleminin “bir şeyi başka bir şeyin içine sokmak” gibi genel bir anlama sahip olması. İşte bu yüzden eylemimizden türeyen *diken*, “batan her şey” için kullanılırdı. Dolayısıyla iğne de bir *dikendi* ve biçilen kumaş veya derileri iğne ile giysi / çizme vs.ye dönüştürme işine *dikmek* dedik.

Yılanın, çıyanın, arının iğnesini batırmasına da *dikmek* denirdi. XI. yüzyıl Türkçesinde *atığ yılan tikdi* “Atı yılan soktu” gibi bir cümleyle veya *çadan teg tikerler çibun teg sorarlar / köpek teg ürerler kayusun urayı* “Akrep gibi sokarlar, sinek gibi (kan) emerler / Köpek gibi ürürler, hangi birini sayayım” gibi dizelerle karşılaşabiliriz. Ünlü Fars şairi Sadi-i Şîrâzî’nin *Gülistanı*’nı 1391’de *Kitâbü Gülistân bi’t-Türkî* adıyla Kıpçak Türkçesine çeviren Seyf-i Sarayı, eşek arısına şöyle seslenir: ‘*Asel birmes-sen ilge bari tikme* “Bal vermezsin halka, bari sokma!”’.

Sizin de aklınıza bazı insan türlerinin eşek arısı gibi olduğu geldi mi bilmem?

Kaynaklar

Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Yusuf Has Hâcib. Kutadgu Bilig. I. Metin*, Ankara: TTK Yayınları.

Divanu Lugâti’t-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, (Ahmet Bican Ercilasun-Ziyad Akkoyunlu), Ankara 2014: TDK Yayınları.

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (1989). *Gülistan Tercümesi*, Ankara: TDK Yayınları.

Orhan Veli (2003). *Bütün Şiirleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Ahkam ve Racon Kesmek

Yargu ve *yarguçı*, Türkçenin en eski sözcükleri arasındadır. *Yarmak* fiilinden gelir ikisi de. Sir G. Clauson 1972’de yazmış: Olguları yarıp gerçeği bulma kavramından mecazlaşmış. *Yargu yarmak* eskiden “yargılamak, hüküm vermek”, *yarguçı* “hakim, yargıç”, *yargu yeri* “divan, mahkeme” anlamında kullanılırdı.

“Kesmek, biçmek” anlamlı eylemlerden türeyen başka sözcükler de aynı anlam gelişmesini gösterir. Bu eylemlerin “hüküm vermek, yargılamak” anlamıyla mecazlaşmalarını, bugün *nikah kıymak*, *söz kesmek*, *ceza kesmek*, *değer / fiyat biçmek*, *pay biçmek* gibi deyimlerde görürüz. Bir de *ahkam kesmek* var... *Ahkam* zaten *yargının* Arapçası olan *hükm* sözcüğünün çoğul biçimi. *Ahkam kesmek* milli ve kronik hastalığımız; yurdumuzda kavun karpuz kesmekten daha rahat yapılan, herkesin oturduğu yerde doktor, avukat, psikolog, hatta etimolog olabildiği hastalık. Allah şifalarını versin!

Racon kesmek ise ayrı hikâye: İtalyancadan dilimize giren *racon*, Latince *ratio* ve Sanskritçe *rita* ile eşkökenli. Latince sözcük “sayı sayma, hesaplama, ölçme”, Sanskritçesi “doğru” demek. Latince *ratio* Cicero’dan itibaren Grekçe *logos* “söz, akıl ile kavrama” karşılığında kullanılmış ve zamanla “doğruya ulaşma, sağduyu, akıl, mantık” gibi anlamlar kazanarak, felsefenin en önemli terimlerinden biri olmuş. İngilizcesi *reason*, Fransızcası *raison*.

Sözcüğün İtalyancadaki “akıl, fikir; sağduyu, akliselim; mantık; neden; hukuk, adalet” anlamları arasından “hukuk” cımbızla çekilmiş. Ardından, muhtemelen eski bir İstanbul kabadayısı tarafından *ahkam kesmek* deyimindeki *ahkamın* yerine monte edilmiş. Refi’ Cevat Ulunay, *Eski İstanbul Kabadayıları* adlı tarihsel

romanında *raconu*, “İstanbul kabadayılarının eskilerde aralarında halledemedikleri meseleleri bir hakem vasıtasıyla karara bağlamaları olayı” olarak açıklar. Ulunay, Refik Halit Karay ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu zamanında sıkı arkadaşdır ve geceleri İstanbul batakhanelerinde, kabadayı mekânlarında dolaşıp gözlem yaparlar. Dolayısıyla eski kabadayılık raconuna dair eşsiz bilgiler alırız onlardan, özellikle de İstanbul kabadayılarına “şehir şövalyeleri” diyen, kulaktan dolma bilgilerle onları yalan yanlış tanıtan kalem erbabına öfkeli olan ve kabadayı muhitlerinde çok zaman geçiren Ulunay, bu konunun tartışmasız üstadıdır.

Kant’ın “Saf Aklın Eleştirisi” İtalyancaya “*Critica della ragion pura*” olarak çevrilirken, “akıl” anlamında kullanılan İtalyanca *ragion* (İtalyanlar *racon* diye telaffuz eder.) sözcüğünün Türk mafya jargonunda gün gelip “kişisel hukuk” anlamı kazanacağını kim bilebilirdi ki?

Kaynaklar

- Ata, Aysu (2007). “Türkçede ‘Yargı’ Bildiren Söz Alanı”, *1. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı-Bildiriler*, (Editörler: Prof. Dr. Fikret Türkmen, Prof. Dr. Gürer Gülsevin) C. 1, Ankara, 225-229.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- Ulunay, Refi Cevad (2003). *Eski İstanbul Kabadayıları. Sayılı Fırtınalar*, İstanbul: Arma Yayınları.
- <https://www.etimo.it/?term=ragione>

Çıtayı Yükseltmek

Türkçedeki Moğolca ögelerden biri de “mızrak, süngü” anlamı *cida* sözcüğü. 1206’dan beri Doğu ve Batı’ya yayılan Moğolların 1260’a (Ayn-ı Calut Savaşı) kadar hiç yenilmedikleri dikkate alınırsa, Moğolcadan Türkçeye bir savaş aleti adının girmesi gayet normal. *Cida* sözcüğü, Moğolca anlam ve biçimiyle yüzyıllar boyunca kullanılmış. Hatta Dede Korkut öykülerinden birinde *oh atduğum cida sunduğum yerleri göstereyim, kılıç çalıp baş kesdiğüm yerleri göstereyim* cümlesi geçer. Bu cümlede *cida sunmak* “mızrak çekmek”, *kılıç çalmak* “kılıçla vurmak” anlamında. (*Sunmak* ve *çalmak* eylemlerinin anlamlarını sezemeyişimiz nedeni, günümüzde artık mızrak ve kılıç dışındaki nesnelerle kullanılmaları)....

Göğüs göğüse yapılan savaşlarla birlikte kargı, mızrak, süngü gibi silahlar da artık tarihe karıştı. Moğolca *cida*, hayatına *çita* olarak devam ediyor. Tek başına pek kullanılmıyor. Daha çok *çıtayı yükseltmek* deyiminde duyuyoruz. O da İngilizcedeki *raising the bar* deyiminin tercümesi. Deyim, sıırıkla atlama sporundan çıkar. Atlet koşu sonrası sıırıkla havaya yükselerek iki direk arasındaki yatay *çıtayı* aşmaya çalışır. Sporcu rekor kırdıkça da *çita* yükselir.

Kaynaklar

- Gökyay, Orhan Şaik (2000). *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Schönig, Claus (2000). *Mongolische Lehnwörter im Westoghusischen*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Smith, John Masson (1984). “Ayn Jālūt: Mamlūk Success or Mongol Failure?”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, vol. 44, no. 2, 307-345.

DİĞERLERİ

Geçeğen

Gülten Akın 4 Kasım 2015'te 82 yaşındayken aramızdan ayrıldı. O sırada genç kuşak sosyal medyayla o denli meşguldü ki, Gülten Akın'a teğet bile geçemedi. Grup Yorum'un ilk kez 1987'de söylediği "Büyü de baban sana, büyü de büyü, bitmez işsizler, açlıklar alacak" türküsünden ya da Sezen Aksu'nun ilk defa 1993'te söylediği *Deli Kızın Türküsü* şarkısından bile çıkaramadılar Gülten Akın'ı. 1990'larda doğan gençler için bu rakamlar yakın tarih sayılmıyor. Onlar için sadece yaşamakta oldukları anlar var. Onlar için Gülten Akın, sosyal medyada moda olduğundan bu yana artık koflaşan *Ah, kimselerin vakti yok / Durup ince şeyleri anlamaya dizelerinden ibaret!* Bunları yazarken, onu okuyan ve bilen bir avuç genci tenzih ettiğimi söylemeliyim.

Zulmedenlere ve zulme uğrayanlara yazılmış en güzel dizeler Gülten Akın'ın kaleminden çıktı bu ülkede. Tam da 12 Eylül sonrasında. Üstelik kendi oğlu da Mamak'ta tutukluken: *Zalimin gecesi mazlumun gecesiyle birdir / Ve daha uzundur zulme karar verenin gecesi / Çünkü acıların, çılgınlıkların, kargışların sesi / İğne deliğinden geçeğen olur / Dokuna dokuna kıyıcıya cellada varır / Sebebin kapısında durur.*

Dördüncü dizedeki *geçeğen*, XIV. ve XV. yüzyıl Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde "daha çok geçen" ve "revaçta" anlamlı bir sözcük. Fiillerden isim yapan -AğAn ekiyle türemiş. *Olmaktan olağan, durmaktan durağan* gibi. XIV. yüzyılda Arapçadan Türkçeye çevrilmiş *Antername* adlı eserde, *Şeybub'un bir hançeri vardı ki kaderden geçeğen, kazadan yürüğen idi* cümlesinde görürüz. Başarılı bir kıyaslama örneği!

Gülten Akın 1970'lerin başında Türk Dil Kurumu Derleme ve Tarama kollarında çalışmıştı. Çalışmakla kalmamış, beslenmiş de. Ruhu şad olsun!

Kaynaklar

Akın, Gülten (1986). *42 Gün*, İstanbul: Alan Yayıncılık.

Akın, Gülten (1992). *Seyran*, İstanbul: Adam Yayıncılık.

Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I-VIII (1995-1996), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Le Figaro

Fransa'nın dünyaca ünlü en eski (1866) ulusal gazetesi. Anlamı “berber”. Adını, Pierre Beaumarchais'nin 1778'de yazdığı *Le Mariage de Figaro*'dan almış. Hani sonraları Mozart tarafından operalaştırılan Figaro'nun Düğünü'ndeki berber Figaro'dan. *Figaro*, oyundaki kahramanın adından Fransızcada “berber” ve “kısa ceket” anlamını kazanırken; İngilizceye “hünerli ve vicdansız dolandırıcı” anlamıyla geçmiş.

Oyunun sonunda Figaro'nun monologunda geçen *Sans la liberté de blâmer, il n'est point d'éloge flatteur* cümlesi, günümüzde Le Figaro'nun mottosudur. “Eleştirme özgürlüğü olmadan, pohpohlayıcı övgüler de olmaz.” anlamında.

Keşke bizde de bir gün herkesi eleştirebilecek bir gazete basılabilse ve Reşat Nuri Güntekin'in *Acımak* romanında Maarif Başkâtibi Tahsin Bey'in ağzından çıkan şu cümleyi gazeteye slogan yapabilirsek: *Uğranılan haksızlıklara ve hakaretlere koyun gibi tahammül etmemek insanlığın başlangıcıdır.*

Kaynaklar

Güntekin, Reşat Nuri (2017). *Acımak*, İstanbul: İnkilap Kitabevi.

“Historical Development of the Media in France” McGraw-Hill Education=

<https://www.mheducation.co.uk/openup/chapters/9780335236220.pdf>

<https://www.britannica.com/topic/Le-Figaro>

<https://www.merriam-webster.com/dictionary/figaro%20sauce>

http://www.lemonde.fr/idees/chronique/2010/08/20/sans-la-liberte-de-blamer-il-n-y-a-point-d-elogie-flatteur_1399958_3232.html

Portmanto Sözcükler

Alice Harikalar Diyarı'nda'nın yazarı Lewis Carroll, yazdığı öykülerde bir sürü kelime “uydurur” ve bunlara *portmanto sözcükler* der. *Portmanto* bugün dilbilimde “melez sözcük”ler anlamında bir terim. İki kelimenin seslerinin, hecelerinin veya eklerinin birleşmesiyle oluşurlar. Örneğin *brunch* (< *breakfast+lunch*), *e-mail* (< *electronic mail*), *pokemon* (< *poketto monsutā* “cep canavarları”) vb³³. 1964'te Tanganyika ve Zanzibar devletlerinin birleşmesiyle kurulan Tanzanya'nın ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1918'de Çeklerin ve Slovakların kurduğu Çekoslovakya'nın adı da bu şekilde oluşturulur. Amerikalılar bu tür sözcük harmanlamalarında daha da ileriye gidip Brangelina (**Brad Pitt and Angelina Jolie**) gibi Hollywood çiftlerinin adlarından bile portmantolar yaptılar. Modern Türkçede de portmanto sözcükler var. Örneğin *daksil* (daktilo silgisi), *gerzek* (geri zekalı), *gensoru* (genel soru) vb. Hatta *Selpak* markası bile bu tür bir sözcüktür: Şirketin ağ sayfasındaki açıklamaya göre “kâğıdın hammadde-si *selüloz* ve temizliği çağrıştıran *pak* kelimelerinin birleşimi ile oluşturulmuştur.”

Çarpı, eksi, bölü, artı, aç, teğet, boyut, türev, yatay, uzay...

Bunlar da tam 80 yıl önce Atatürk'ün türetip *Geometri Kitabı*'nda kullandığı terimler... Uyduruk değıller. Hele ilk beş sıradaki bütünüyle Türkçenin kelime türetme kurallarına uygun. Diğerleri portmanto: *Teğet*, *değ-* fiilinin eski şekli *teg-* ile Fransızca *tangentin* (*tanjant*) son sesinden türetilmiş bir melez! *Boyut*,

33 *Portmantonun* kendisi de *port* “taşıyan” ve *manteau* “pelerin” sözcüklerinde oluşmuş melez bir yapıdır. Orta Fransızcada *portemanteau* “seyahat çantası, valiz” anlamında kullanılırken, günümüzde “sabit veya taşınabilir askılık”ların adı olmuş.

Türkçe *boy* sözcüğüyle, Arapça *buut* (*bu'd* “uzaklık, aralık”)ın son sesinden türetilmiş.... Diğerleri, Türkçe sözcüklerle Eski Türkçe veya çağdaş lehçelerdeki eklerin birleşmesiyle oluşmuş.

Bugün hepsi hayatımızın içinde. Edebiyatımızın da: “Geçer elbet efendim; bazısı **teğet** geçer, bazısı deler geçer, bazısı deşer geçer, bazısı parçalar geçer. Ama mutlaka geçer.”

Kaynaklar

Atatürk, Mustafa Kemal (2008). *Geometri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atay, Oğuz (2000). *Tutunamayanlar*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Carroll, Lewis (2009). *Through the Looking-Glass and What Alice Found There*, Penguin Books.

Stockwell, Robert -Minkova, Donka (2009). *English Words: History and Structure*, Cambridge University Press.

<http://www.selpak.com.tr/selpak-hikayesi.aspx>

DİZİN

A

Abasıyanık, Sait Faik 185, 186, 228
Abdullin, Marat 82
Abdülaziz 58
Abel-Rémusat, Jean-Pierre 142
Afrika 13, 96, 185
-*AğAn* eki 251
Ağaoğlu, Adalet 16
Âhî 119, 121
Ahi Evren 69
Ahmet Arif 166
Ahmet Vefik Paşa 223, 234
Akadça 13
Akbulut, Ural 138, 139
Akdeniz dilleri 122
Akgün, Muzaffer 109
Akın, Gülten 251
Aksu, Sezen 217, 251
-*AlA-* eki 235
Alemdar Mustafa paşa 209
Ali, Sabahattin 234
Ali Şir Nevai 222
Almanca 18, 34, 139, 161, 163, 164,
192, 203, 244
Altan Han 76
Altay 92, 95, 102, 103, 136, 152
Altın Orda Devleti 133, 134
Altın Ordu Devleti 83
Alus, Sermet Muhtar 42, 44, 45, 118
Ammianus Marcellenus 74
Anadolu ağızları 31, 38, 111, 114,
206
Aprın Çor Tigin 197
Arapça 14, 18, 26, 55, 57, 62, 68, 76,
85, 88, 98, 101, 107, 111, 122, 127,
147, 148, 150, 151, 163, 192, 193,
206, 225, 242, 243, 255
Aristo 68

Aryan 59, 60, 61
Asaf, Özdemir 108, 126
Aşık Mahsuni Şerif 131
Atatürk, Mustafa Kemal 67, 193,
214, 254, 255
Atay, Oğuz 189, 232
Atsız, Yağmur 205
Attila 54, 74, 100, 168, 187
Attila İlhan 54, 168, 187
Avcı, Sedat 138
-*âver* eki 30
Avesta 59, 65
Ayn-ı Calut Savaşı 250
Azerice 18, 46, 167

B

Babayev, Ekber 46
Babil 64
Bacchus 96
Balasagun 87, 202
Baltık dilleri 142
Barthold, Vasilii Vladimiroviç 218
Başkurtça 46, 64, 98, 112, 143, 167
Batlamyus 68
Batu Han 83
Bazin, Louis 72
Beaumarchais, Pierre 253
Belge, Murat 156
Bengal 59
Berdibek Han 83
Berlin 35, 36, 49, 160, 214, 227, 229
Berta, Arpad 77, 193
Bilge Kağan 165, 172
Bilgin, Arif 42
Birleşmiş Milletler 109
Bizans 41, 74, 142
Bläsing, Uwe 18

Bloch, Marc 176
Bopp, Franz 171
Brahmagupta 147
Budizm 138, 228
Bulgarca 14, 99, 182
Burma 96
Bürhan-ı Katı 206

C

Calvino, Italo 135
Carroll, Lewis 163, 254
Cengiz Han 97
Cenova 91
Cermen 74
Cervantes, Miguel de 203, 204
Chamberlain, H. S. 60
Chang Dai-chien 35
Chang K'ien 105
Chomsky, Noam 157
Cicero 248
Clauson, Sir Gerard 21, 64, 125, 205, 243, 248
Codeks Cumanicus 83
Cogniard kardeşler 178
Cotgrave, Randle 97
Courteille, Pavet de 154

Ç

Çağatayca 106
Çağatay, Saadet 79
Çamlıbel, Faruk Nafiz 31
Çekoslavya 254
Çengelköy 44, 45, 46
Çiçek, Ali Ekber 65
Çin 15, 52, 55, 64, 67, 74, 96, 97, 103, 105, 123, 136, 142, 143, 197, 218, 227
Çince 87, 136, 142, 239
Çin mitolojisi 67
Çuvaşça 174

D

Dalay Lama 76
Dali, Salvador 16
Demirkan, Tank 183

Dionysius 96
Doerfer, Gerhard 65, 87, 98, 199, 205, 218
Doğu Roma İmparatorluğu 39
Dun Huang 35

E

Earl Charles Grey 37
Ebulgazi Bahadır Han 225, 226
Eco, Umberto 59, 147
Edgü, Ferit 196
Edirneli Nazmi 194
Ekvador dilleri 185
Elizabeth I 33
Emeviler 88
Emir Timur 97, 134
Enderunlu Vasıf 154
epenthetic m 174
eponym 179
Erbil, Leyla 166
Eren, Hasan 10, 21, 24, 53, 55, 218
Eroğlu, Musa 109, 110
Ertaş, Muharrem 191
Ertaş, Neşet 101
Erzya 46
Eski Batı Türkçesi 28, 77
Eski Türkçe 9, 21, 27, 28, 32, 35, 53, 72, 76, 77, 80, 82, 94, 106, 107, 110, 111, 125, 133, 136, 137, 141, 145, 153, 156, 157, 159, 165, 174, 175, 184, 189, 196, 202, 205, 208, 213, 215, 217, 218, 220, 225, 231, 232, 239, 241, 245, 246, 255
Eski Türkler 24, 26, 27, 67, 94, 97, 136, 153, 228, 244
Eski Uygur Türkçesi 26
Evliya Çelebi 44, 47, 119, 120, 182, 183
Eyice, Semavi 41

F

Farsça 18, 30, 43, 55, 62, 64, 68, 76, 88, 95, 98, 125, 127, 150, 152, 158, 169, 171, 199, 200, 206, 215, 242, 243
Fasmer, Maks 32, 80, 142

Fatih Sultan Mehmet 41
Fenike 57
Fenikece 57
Fibonacci, Leonardo 147
Finçe 112, 151
Fin-Ogur dilleri 46, 80, 81, 82, 196
Firdevsî 171
Flaubert, Gustave 84
Fransa 39, 83, 84, 112, 117, 253
Fransızca 39, 57, 62, 68, 79, 80, 84,
85, 88, 97, 98, 108, 111, 164, 171,
179, 180, 185, 203, 242, 254
Fransız Devrimi 242
Friedric (Büyük) 134

G

Gabain , Anne Maria von 159
Gagavuzca 18, 112
Galeano, Eduardo 127, 143
Gandhi, Mahatma 139
Garabed Artin Davut Paşa 58
Genç Osman 209
Germiyanoğulları Beyliği 215
Gobineau, J. A C. de 60
Gombocz, Zoltán 21
Grass, Günter 135
Grek 13, 64, 74, 104
Grekçe 14, 18, 142, 146, 147, 163,
248
Grek kronikleri 74
Grimm Kardeşler 161
Gülensoy, Tuncer 199, 205
Gülersoy, Çelik 117
Gündüz, Aka 43, 44
Güntekin, Reşat Nuri 253
Gürel, Aysel 194, 195
Gürpınar, Hüseyin Rahmi 43
Gyllius, Petrus 42

H

Hakasça 64, 143, 167
Hallâc-ı Mansûr 55
Hamilton, James Russel 72
Han Hanedanlığı 104

Hanway, Jonas 97
Harezmi 147
Harezmi Türkçesi 94, 174, 206, 225
Hazar 136, 174
hendiadyoin (ikileme) 243
Henley, Norman 136
Hırvatça 14
Hindistan 59, 139
Hint-Avrupa dilleri 26, 59, 60, 142,
171, 172
Hint mitolojisi 67
Hiongnu (Asya Hunları) 104
Hipokrat 153
Hirohito 124
Hoca Mesud' 215, 216
Hollanda 80
Homeros 57
Hoten 143, 144
Houtsma, Martijn Theodoor 95
Hugo, Victor 84
Hunca 74
Hüseyin Kazım Kadri 95
Hz. Muhammed 218

I

II. Mahmut 209
İlgaz, M. Rıfat 152
İrgat, Cahit 236

İ

İbn-i Kemal 187
İbranice 205, 206, 207
İgor Destanı 137
İndo-İrani 65
İngilizce 18, 20, 22, 85, 88, 95, 98,
134, 167, 179, 203, 244
İpek Yolu 52, 97, 142
İran 59, 60, 87, 97, 141, 200, 243
İskandinav dilleri 142
İskit 107
İspanyolca 20, 85, 95, 149, 203
İstanbul 17, 19, 20, 23, 25, 27, 38, 41,
42, 43, 46, 47, 51, 56, 58, 61, 66,
69, 70, 84, 88, 93, 106, 110, 111,

117, 120, 126, 128, 132, 135, 140,
143, 144, 149, 156, 160, 164, 166,
168, 170, 183, 184, 186, 190, 193,
194, 195, 198, 199, 202, 204, 208,
209, 212, 213, 217, 221, 223, 226,
231, 233, 234, 236, 238, 244, 248,
249, 252, 253, 255
İstiklal Marşı 30, 209
İtalyanca 23, 79, 83, 85, 88, 98, 117,
118, 122, 148, 171, 180, 185, 203,
242, 249

J

Japonca 48
Johanson, Lars 26
Jones, Sir William 59
Jordanes 74

K

-k- eki 18, 71, 83, 112, 128, 135, 145,
154, 159, 189, 195, 223
Kadı Burhâneddin 169
Kadı Darir 222
Kanuni Sultan Süleyman (Muhibbi)
56, 194, 206
Karaca, Cem 131
Karacaoğlu 246
Karadeniz 136, 174
Karakalpakça 46
Kara Mehmet Paşa 44
Kara, Tuğba 42
Kastilya dili 122
Kaşgarlı Mahmut 192
Katalan dili 122
Katolik Kilisesi 96
Kazakça 22, 46, 64, 80, 98, 112, 143,
174
Kazan 14, 17, 23, 33, 79, 83, 173,
174, 175, 237, 238
Kervankıran türküsü 65
Kıpçakça 83
Kırızca 22, 64, 98, 112, 143, 174
Kırım Tatarcası 16, 18, 174
Klaproth, Julius 142

Koçu, Reşat Ekrem 95, 208
Kolombiya dilleri 185
Komice 112
Konfüçyüs 104
Kore 109
Korkunç İvan 33
Köktürkler 104
Kömürçiyân, Eremya 41, 42, 47
Kubilay Han 123, 199
Kumanca 83
Kumukça 65
Kurnaz, Cemal 34, 55, 107
Küçük İskender 56
Küçük Kaynarca Antlaşması 242
Kül Tigin 165, 167, 168, 172, 184
Kürk Yolu 136

L

Lamaist 76
Langa bostanları 41, 42, 43, 44, 45,
46, 47
Latince 20, 26, 48, 59, 83, 95, 98, 99,
108, 127, 134, 139, 142, 151, 163,
171, 176, 185, 248
Latin kronikleri 74
Laufer, Berthold 55
Le Coq, Albert von 35, 227
Lehçe 80, 100, 223, 234
Lehistan 133, 134
Leopold I 44
Lewis, Bernard 242
Ligeti, Lajos 218
Litvanya 133, 134
Lo Hung-Hsien 15
Londra 35, 97, 143
Lord Byron 84
Luxemburg, Rosa 127
Lübnan 57, 58

M

Maalouf, Amin 149
Madak, Didem 140, 237
Maenchen-Helfen, Otto 74, 75
Makedonca 14
Makedonya 39

Malta dili 122
Marco Polo 139
Mardin 62
Marice 112
Marquart, Joseph 74
Mars 67, 68
Menges, Karl Heinrich 65
Mesîhi 143
metatez 115
metonimi 79
Mısır 13, 122
Miklosich, Franz 173
Millet, François 16
Mirza Mehdi Han 219
Moğolca 18, 72, 136, 142, 199, 250
Moğolistan 24, 28, 76, 103, 104, 160,
166, 227, 246
Mokşa (Mordvin) 46
Monet, Claude 89
Moskova 33, 81, 112, 185, 192
Mumcu, Uğur 223
Mussolini, Benito 146, 180, 181
Müller, Friedrich Max 59, 60
Müren, Zeki 156
Mütercim Asım 22, 23, 206, 207

N

-n- eki 225, 232, 246
Namık Kemal 242
Napolyon 58, 178
Nazım Hikmet 46, 52, 226
Nazizm 60
Németh, Gyula 98, 112
Nesimi 125
Nişabur 97
Nişanyan, Sevan 79, 82, 205
Nogayca 112, 174
Noin Ula 97

O

Oğuz Türkleri 18, 36, 131, 169, 202,
210, 216, 218, 226, 228, 231, 232
Olimpos 39
Onay, Ahmet Talat 34, 106, 107
Önishi, Takijirō 123

Orhan Kemal 139
Orta Asya 15, 22, 24, 33, 34, 50, 69,
83, 94, 98, 136, 192, 200, 206, 218,
225, 226, 235
Ortaoğlu 57
Ortaylı, İlber 41
Ōsawa, Takashi 136
Osmanlıca 14, 106, 159
Osmanlı İmparatorluğu 33, 41, 85,
88, 154, 242

Ö

Ölmez, Zühal 225
Ölüler Kitabı 13
Ömer Hayyam 149
Ötüken 24, 190, 197, 198, 215
Özbekçe 15, 22, 64, 98
Özbek Han 83
Öztekten, Özkan 11, 30, 40

P

Palló, Margit 21
Paşmakçı, Yücel 109
Pazırık 102
Pelliot, Paul 227
Permce 112
Pers 59, 60, 64
Pir Sultan Abdal 206
Platon 163
Poiré, Emmanuel 112
Polosmak, Natalya 102
Pomorska, Marzanna 111
Portekizce 85, 171
Pouget, Emile 80
Priscus 74
Prusya 134
Pullukçuoğlu, Bircan 114
Putin, Vladimir Vladimiroviç 136,
141

R

Radloff, Wilhelm 92, 192
Räsänen, Martti 205
Rıza Pehlevi 60
Roemer, J. 134

- Roma mitolojisi 67
 Roman dilleri 80
 Róna-Tas, András 77, 193
 Röhrborn, Klaus 160
 Rubruck, William 83
 Rudenko, Sergei 97, 102, 107
 Rumca 41
 Runik 197, 198, 227
 Rusça 14, 18, 23, 34, 98, 112, 113, 136, 142, 203
- S**
 Sâdık Rıfat Paşa 242
 Sadi 247
 Safa, Peyami 228
 Sakaca 87
 Salzburg 117, 139
 Sami dillleri 57
 Sand, George 84
 Sanskritçe 26, 59, 96, 98, 171, 172, 248
 Sarısözen, Muzaffer 85
 Sarı Şapka Budizmi 76
 Sasani 60
 Sayan dağları 136
 Schlegel, Friedrich 59
 Schöning, Claus 199, 206
 Selçuklular 70, 98
 Semitik diller 26
 Sevortyan, Ervand Vladimiroviç 85
 Seyf-i Sarayı 247
 Sığmaz, Seyfettin 85
 Sırpa 14
 Sibirya 92, 93, 102, 103, 104, 227
 Sicilyaca 95
 Siyam 96
 Slav dilleri 14, 80, 112, 142, 173, 174
 Slovakça 100
 Soğdca 64
 Somçağ, Selim 23
 Sonam Gyatso 76
 Steinbeck, John 79
 Stein, Sir Aurel 143
 Stephan Bathori 133
- Sulukule 41
 Suriçi (Tarihi Yarımada) 41, 42
 Sümer 64
 Sümerce 13, 205
 Sünni 106
 Süryanice 62
 Şingko Seli Tutung 239
- Ş**
 Şah İsmail 141
 Şehname 59, 171
 Şekür Karak 82
 Şemsettin Sami 45, 46, 95, 157, 159, 206
 Şeyhi 222
 Şeyh Nasiruddin Mahmud 69
- T**
 Taklamakan 143
 Taktaş, Hadi 81
 Tanilli, Server 120
 Tanpınar, Ahmet Hamdi 216, 242
 Tanzimat 105, 117, 179, 242
 Tank Dursun K. 50, 51
 Tatarca 22, 46, 64, 98, 112, 113, 167, 174, 216
 Tataristan 33
 Tekin, Şinasi 170, 214
 Tezcan, Semih 11, 130
 Theocritus 13
 Theodosius I 42
 Thévenot, Jean de 84
 Tibet 35, 72, 73, 76, 139
 Tietze, Andreas 18, 125
 Timérgalin, Adler 81
 Toharca 26, 27
 Tonyukuk 76, 129, 230
 Tryjarski, Edward 21
 Tufan, Hesen 81
 Tuğrul Bey 97
 Tuna, Osman Nedim 199
 Turfan 35, 160, 197, 227, 229
 Tuvaca 64, 98
 Tüfekçi, Nida 114

Tümed Moğolları 76

Türkçe 9, 10, 20, 25, 26, 29, 32, 35, 37, 41, 45, 46, 51, 55, 57, 64, 67, 72, 74, 76, 79, 80, 82, 84, 85, 87, 94, 98, 101, 106, 107, 110, 112, 115, 118, 122, 125, 126, 133, 134, 135, 136, 137, 141, 150, 151, 152, 157, 159, 163, 169, 170, 173, 174, 188, 192, 194, 197, 199, 200, 202, 205, 206, 208, 215, 218, 225, 227, 228, 231, 232, 242, 243, 245, 255

Türk Dil Devrimi 69, 163, 164, 187, 200, 205, 206, 223, 237, 239, 245

Türk Dil Kurumu 20, 45, 50, 73, 89, 108, 111, 116, 126, 127, 131, 151, 155, 157, 161, 164, 166, 179, 182, 195, 204, 207, 223, 228, 233, 236, 240, 251, 252, 255

Türkiye Türkçesi 10, 29, 38, 46, 66, 81, 82, 117, 126, 130, 156, 164, 174, 199, 237

Türki-yi Basit 194

Türkmence 15, 18, 22, 46, 143, 167, 221

U

Udmurtça 46, 112

Usmanova, Shoiria 94

Uyar, Turgut 92

Uygurca 64, 76, 98, 112, 167, 174, 192, 193, 228, 240, 241

Uzak Doğu 52, 55

Ü

Ünver, Süheyl 69

V

Venüs 64, 65, 66, 68

Viyana 44, 72, 117, 173, 242

Vladimir (Kiev knezi) 81

Volga (İdil) 81, 82, 83, 174

W

Wanderwort 122

Waniakowa, Jadwiga 112

Wehr, Hans 57

Wei Hanedanlığı 96

Y

Yalçın, Hüseyin Cahit 19

Yar Hoto 197

Yar ırmağı 197

Yetkin, Suut Kemal 204

Yollug Tigin 165

Yuan Hanedanlığı 104, 123

Yunanca 25, 59, 71, 163, 170, 171

Yunanistan 39

Yunus Emre 69, 70, 241

Yusuf Has Hacib 64, 68, 87, 211

Yücel, Can 69

Z

Zapata, Emiliano 79, 83

Zâtî 199

Zemahşerî 225

Zerdüşt 60

Zeus 39, 171

9789944425841	Batılılaşma ve Türk Edebiyatı	Prof. Dr. Ali Budak
9786055715441	Muhâverât-ı Hikemiyye	Prof. Dr. Ali Budak
9786055506599	Mecmuâ-i Fünûn	Prof. Dr. Ali Budak
9786055261023	Mağdurin Hikâyesi İlk "Sefiller" Tercümesi	Prof. Dr. Ali Budak
9786055261214	Münif Paşa	Prof. Dr. Ali Budak
9786055506124	Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi: Yalnavuz/Celmoğuz	Prof. Dr. Alimcan İnayet
9786055506131	Yusuf Mamay ve Manas Destanı	Prof. Dr. Alimcan İnayet
9760555067288	Dilin Kökeni Üzerine	Ernest Renan
9786055506469	Sömtürcelik Sonrası İngiliz Romanında Kültür ve Kimlik	M. Ali Çelikel
9786055506629	Şiirin İzinde Sözün Gölgesinde	Ömer Zülfe
9786055506926	Türk Edebiyatında Postmodernist Süreç ve Latife Tekin	Dr. Şerefur Atik
9786055261276	Naki Tezel'in İstanbul'dan Derlediği Masallar	Dr. Ferhat Arslan
9786055261443	Ziya Paşa'nın Ironi ve Parodi Şaheseri: Zafemâme	Prof. Dr. Ali Budak
9786055261641	Yunus Emre Hayatı ve Sanatı	Prof. Dr. Azmi Bilgin
9789758509201	Yazınsal Bir Tür Olarak: Kısa Öykü	H. E. Bates
9786055261993	Osm. Modernleşmesi Gazetecilik ve Edebiyat	Prof. Dr. Ali Budak
9786054921041	Eski Uygur Türkçesi Dersleri	Doç. Dr. Serkan Şen
9786054921027	Dilin Kökenleri	J. L. Dessalles - P. Picq - B. Victor
9786054921232	Hanlık Devrinde Günümüze Örneklerle Kazak Edebiyatı	Layık Altınmakas
9786054921225	Orta Avrupa Edebiyat Tarihinde Türk İmgesi	Charles D. Sabatos
9786054921324	Azîz Mahmud Hüdâyî Tarikatnâme	Haz.: Nevzat Özkan
9786054921447	Türk Halklarının Ortak Edebî Eserleri	Nemat Kelimbetov
9786054921461	Dil ve Anlatım Bozuklukları	İsa Güleç
9786054921508	Yunus Emre Şerhleri	Emine Sevim
9786054921539	Modern Kazak Edebiyatının Öncüsü	İbray Altınarın Ekrem Ayan
9786054921409	Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri	Doç. Dr. Hatice Şirin User
9786059241014	Çağdaş Kazak Türkçesi - Ses, Şekil, Cümle Bilgisi-Metinler	Nergis Biray-Ekrem Ayan-
9786059241045	Türkçenin Ses Bilgisi	Güljanat K. Ercilasun
9786059241113	Türkçenin Tarihi Gelişmesi	Prof. Dr. M. Volkan Coşkun
9786059241076	Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü	Prof. Dr. Ahat Üstüner
9786059241199	Dil Felsefesi Tartışmaları	Prof. Dr. Tuncer Gülensoy
9786059241243	Kül Tigin Yazıtları	Doç. Dr. Paki Küçüker
9786059241205	Türk Dilinde Edatlar	Doç. Dr. Atakan Altınörs
9786059241458	Kırgız Türkçesi Grameri (Ses Bilgisi-Şekil Bilgisi)	Doç. Dr. Hatice Şirin
9786059241625	Dile Genel Bir Bakış	Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu
9786059241571	Göstergebilime Giriş	Prof. Dr. Tuncer Gülensoy
9786059241656	Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller	Prof. Dr. Fatma Erkman Akerson
9786059241687	Hükümdarlara Öğütler	Prof. Dr. Fatma Erkman Akerson
9786059241779	Tabsıra	Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu
9786059521000	Eski Türk Yer Adları	Şirazlı Sadi
9786059521024	Gülşen-i Aşk	Prof. Dr. Ali Budak
9786059241755	Gagavuz Edebiyatı	Erhan Aydın
9786059521055	Kırgız Masalları ve Efsaneleri	Prof. Dr. Ali Budak -
9786059521147	Roman - Kimlik - Kültür	Prof. Dr. Mehmet Kanar
9786059521208	Mevlid	Prof. Dr. Nevzat Özkan
9786059521246	Metinlerarasılık ve Kurmacada Gerçeklik Üzerine	Dimitri Brudniy -
9786059521161	Freud Bana Masal Anlatırsa	Kasımbeg Eşmambetov
9786059521307	Rûbab-ı Şikeste'den Seçmeler	Prof. Dr. Ali Budak
9786059521291	Türk Sazı	Süleyman Çelebi
9786059521437	Orhon Yazıtları	Dr. Şerefur Atik
9786059521420	Türk Runik Bibliyografyası	Aydın Parmaksız
9786059521499	Türkçede Fossil Kelimeler	Tevfik Fikret
9786059521444	Beng ü Bâde - Fuzûlî'nin Yaşadığı Çağa	Mehmet Emin Yurdakul
9786059521550	Eleştirel Tanıklığı	Erhan Aydın
9786059521925	Bana Hikâye Anlat(ma)	Erhan Aydın
9786059521949	Er Kişi Niyetine -Osmanlı Yazınında Erkeklikler Kurgusu-	Gülcan Çolak
9786059521949	Dil İçgüdü -Zihin Dili Nasıl Meydana Getirir-	Ali Budak-Mehmet Kanar
9786057931030	Bâkî ve Estetiği -Şiirimizin Mağrur Ölümsüzü-	Recep Seyhan
9786057931054	Türk Post Modern Anlatılarında Modernizm Eleştirisi	Bahar Gökpinar
		Steven Pinker
		Ali Budak
		Gaye Belkız Yeter Şahin

Etimoloji, köken bilgisi, kelime tarihçiliği ya da bu kitaptaki adlandırılışıyla sözcük hikayesi, bir sözcüğün nereden gelip nereye gittiğinin hikâyesidir. Her sözcüğün hikâyesi de bir insanlık hikâyesidir.

Çapkın, yavşak, hovarda, bağınaz sözcüklerinin kökleri neydi, bugüne nasıl ulaştılar? Tahtakurusu, peygamberdevesi, çobanaldatan sözcükleri nasıl ortaya çıktı? Bu canlılara neden bu adları verdik? Ebegümeci, akşamsefası ve güzelavrat otu gibi bitkilerin adlandırılmasının kökeninde ne gibi kültürel kodlar yatıyor? Arsenal, darağacı, cin, lizöz, maskara, fuşya, şömentabla sözcükleri Türkçeye hangi dilden girip ne tür anlam gelişmeleri yaşadılar? Tabanca, eroin, sıtma ve öfke eski zamanlarda ne anlama gelirdi, bugünkü anlamlarını nasıl kazandılar? Özlemek, beklemek, sömürmek, sınamak vd. neydi, ne oldu?

Elinizdeki bu kitapta kök biçimleriyle, eski anlamlarıyla, ses, şekil ve anlam gelişmeleriyle, edebiyattaki ve genel olarak sanatın her türündeki yansımalarıyla 134 sözcük değerlendirildi.

ISBN: 978-605-7931-10-8

9 786057 931108

www.bilgeyayincilik.com

